

АБДУЛЛА
ШАЙГИН

894. 362.09
И 78

Ј. Исмајылов

АБДУЛЛА
ШАИГИН

ҺƏЈАТЫ ВƏ БƏДИИ
ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

87196

М. Ф. Азизов адына
Азərbaycan Республикасы
КИТАПХАНАСЫ

*Азәрбајҹан ССР Емләр Академијасы
Редаксија-Нәширјјат Шурасынын
ғәрары илә чап олунур*

Редактору: *М. Чәғәр*

2015

Абдулла Шаиг

БИР НЕЧӨ СӨЗ

Абдулла Шаиг XX эср Азербайжан мэдэнијјэти, ичтимаи вэ бэди и фикри тарихиндэ көркэмли јер тутан сима-лардан биридир. О, халг мүэллими, ичтимаи хадим, ша-ир, насир, драматург вэ тэрчүмэчи кими шөһрэт газан-мышдыр.

Сүлејман Сани Ахундов кими сэнэткарлар, Фиридун-бэј Көчэрли кими габагчыл мүэллим вэ эдэбијјатшү-наслар Шаиг јарадычылыгынын бир чох мүсбэт хүсусиј-јэтлэрини вахтында көрүб тэгдир етмишлэр. Ијирминчи иллэрин эдэби тэнгиндэ бэ'зэн Абдулла Шаиг С. С. Ахундов, Ә. Нагвердијев, С. Нүсејнлэ бирликдэ «јазы-чыларымызын либерал групуна» дахил едилмиш;¹ бэ'зэн дэ Ч. Чаббарлы илэ бэрабэр «саг чығырдаш» адланды-рылмыш; «идеалист вэтэнпэрвэр зијалы зүмрэсинин ти-пик бир эдиби», «ингилаба вэ букүнкү гурулуша гаршы битэрэф» бир јазычы кими гүјмэтлэндирилмишдир². Бу чүр јанлыш мүнәсибэтлэрэ бахмајараг, Шаигин эдэби вэ ичтимаи фэалијјэтинэ јүксэк гүјмэт верэнлэр чох ол-мушдур. Әли Назимин өзү дэ е'тираф етмишдир ки, «...онун әсэрлэри һэјатымызда чох мәнфээтли олмуш, би-зэ лүзумлу бир фэалијјэт шэклиндэ јашамышдыр».³

¹ Бах: М у с т а ф а Г у л и ј е в. Пролетар эдэбијјатына догру, «Ингилаб вэ мэдэнијјэт», 1928, № 4, сән. 8.

² Бах: Ә л и Н а з и м. Эдэби чығырдашларымыз наггын-да, «Ингилаб вэ мэдэнијјэт», 1928, № 11—12, сән. 46—52.

³ Јенэ орада, сән. 48.

А. Шаигин зəһмəти Совет Һакимијјəти иллəриндə лə-
јигинчə тəгдир едилмиш вə јарадычылыгы кениш инки-
шаф јолуна дүшүмүшдүр. Эсəрлəринин күтлəви тираж-
ларла чапы кетдикчə артдығындан о, республикада эи
чох нəшр едилэн јазычылардан олмушдур. Бир нечə дə-
фə јубилеји вə бəдии јарадычылыгы кечəси кениш шəкил-
дə кечирилмишдир ки, бүтүн бунлар халгымызын өз сə-
нəткарына кəстəрдији бəјүк гəјгынын, дəрин ештирам вə
мəһəббəтин нəтичəси иди.

А. Шаигин ајры-ајры эсəрлəри вə үмүми јарадычы-
лыгы Һаггында совет алимлəри тəрəфиндэн мəгалəлэр
јазылмыш, тəдгигат ишлəри апарылмыш, «Абдулла Шаиг
Талыбзадəнин педагожи фəалијјəти вə эдəби јарадычы-
лыгында тəрбијə дəир фикирлəри» мөвзусунда нами-
зəдлик диссертасијасы мұдафиə олунмушдур. Умумијјəт-
лə, Шаиг ирсинин өјрəнилмəси вə дүзкүн гијмəтлəндирил-
мəси сəһəсиндə көрүлэн ишлэр чəркəсиндə академик М.
Ибраһимовун, профессорлардан Э. Султанлынын, Мир
Чолалын, Ч. Хəнданын, досент А. Замановун мəгалə вə
очерклəри. филологи елмлэр намизəди Эзиз Мирəһмə-
довун «Абдулла Шаиг» адлы эсəри диггəти даҺа артыг
чəлб едир. Анчəг мəлүмдур ки, бу фəјдалы ишлэрлə ки-
фəјəтлəнмəк олмазды.

Бу монографијада Шаигин Һəјаты вə бəдии ирси эсəс
тəдгигат объекти көтүрүлүмүшдүр. Шаиг мұхтəлиф
дөврлəрдə мұхтəлиф эдəби формаларда јаздыгы үчүн,
онун јарадычылыгыны жанрлар үзрə ишлэмəк даҺа
мəгсəдəүјгүн көрүлүмүшдүр. Шаигин Азэрбајчан ушаг
эдəбијјатынын инкишафында бəјүк хидмəтлəри олдугу,
бу сəһəдəки диггəтəлəјиг фəалијјəтинин индијэдəк эт-
рафлы тəдгиг едилмəдији нəзэрə алынараг, ушаглар вə
кəнчлэр үчүн эсəрлəринин тəһлилинə хүсуси фəсил ај-
рылмышдыр.

Монографијада Шаигин јарадычылыгы зиддијјəтлə-
ри илə бирликдə тəдгиг олунмуш, эсəрлəриндəки роман-
тика вə реализмин сəчијјəси изаҺ едилмиш, зəһмəткеш
инсана мəһəббəт вə эмəк, гадын азадлыгы, кəнд Һəјаты,
аилə вə мəишəт мөвзусу, көһнə адəт-эн'əнəлəрин, буржуа
эхлаг вə мəишəтинин тəнгиди, ингилаби кечмишин ин'и-
касы, классик эдəби ирс вə халг эдəбијјатындан истифа-
дə, мəктəб вə аилə тəрбијəси, тəбиəт тəсвири кими бир
чох мүҺүм мəсəлəлэр ишлэнмишдир.

А. Шаигин јарадычылыгы үзəриндə ишлəркən гар-
шыја бə'зи чəтинликлэр чыхмышдыр. Тəдгигат нəтичə-
синдə ајдынлашмышдыр ки, Шаиг 60 илə јахын јарады-
чылыгы дөврүндə эсəрлəрини «Иршад», «Һəгигəт», «Ни-
чат», «Ачыг сөз», «Доғру сөз», «Игбал», «Јени игбал»,
«Гардаш көмəји», «Јени јол», «Азэрбајчан кəнчлəри»,
«Азэрбајчан пионери», «Эдəбијјат гəзети», «Эдəбијјат
вə инчəсəнəт», «Коммунист» кими мұхтəлиф гəзетлəрдə;
«Дəбистан», «Мəктəб», «Фүјүзат», «Јени Фүјүзат», «Шə-
лалə», «Гуртулуш», «Гардаш көмəји», «Гырмызы кү-
нəш», «Кəлəчəк», «Јени улдуз», «Маариф ишчиси», «Ма-
ариф вə мəдəнијјəт», «Ингилаб вə мəдəнијјəт», «Револю-
сија вə култура», «Шəрг гадыны», «Пионер», «Вəтэн
уғрунда», «Азэрбајчан» кими мұхтəлиф мəчмүə, журнал-
ларда; «Икинчи ил», «Ушаг көзлүјү», «Күлзар», «Түрк
чəлənки», «Милли гираəт китабы», «Түрк эдəбијјаты»
кими мұхтəлиф дəрсликлəрдə вə с. чап етдирмишдир. Де-
мəли. бəдии эсəрлəрин мə'хəзини мүəјјəнлəшдирмəк, он-
лары топламаг, системлəшдириб тəһлил етмəк, бə'зэн
илк, јахуд эввəlки нəшрлəрлə сонракы нəшрлэр (вари-
антлар) арасында мұгајисəлэр апармаг, дəјишикликлə-
рин характерини, эҺəмијјəтини кəстəрмəк тəдгигат иши-
ни хејли мүрəккəблəшдирмишдир. Бүтүн бунлара бахма-
јараг, биз имкан дахилиндə Шаигин Һəјатыны, мүҺити-
ни, јарадычылыгынын идеја-бəдии хүсусијјəтлəрини тəд-
гиг-тəһлил етмəјə, онун Азэрбајчан эдəбијјаты вə мəдə-
нијјəтинин инкишафы тарихиндəки ролуну кəстəрмəјə
чалышмышыг.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ҺӘҖАТЫ

Абдулла Шаиг Талыбзадә 1881-чи ил февралын 12-дә⁴ (јени стиллә 25-дә) Тифлисдә рухани аиләсиндә анадан олмушдур.

Тифлис бу дөврдә бүтүн Загафгазија халгларынын ичтимай-сијаси вә мәдәни һәјаты илә бағлы шәһәр иди. Хүсуси инзибати мөвгә тутан бу шәһәрдә чарын Гафгаз чанишини, она табе олан бир чох дөвләт идарәләри, мәдәни-маариф мүәссисәләри јерләширди. Тифлисин белә бир мөвгә тутмасы онун имканларыны хејли артырыр вә Русија илә сых әлагә сахламасына да әлверишли шәраит јарадырды.

Чар һөкүмәтинин тәзјиг вә зоракылыг һәрәкәти, јүртдүјү мүстәмләкәчилик сијасәти халгларын мәдәни инкишафы вә милли ојанышынын гаршысыны алырды. Бу чүр маниәләрә бахмајараг, дөврүн тәрәггипәрвәр гүввәләринин көстәрдикләри чидди фәалијјәт вә тәшәббүс дә сәмәрәсиз галмырды. Артыг XIX әсрин икинчи јарысында Гори шәһәриндә мүәллимләр семинаријасы ишә башлајыр, Тифлисдә јени-јени елм-маариф очаглары јарадылыр, театр вә мәктәбләр тә'сис едилирди. Бу мәктәбләрден бири дә Тифлисин азәрбајчанлылар јерләшән

⁴ Бу тарих јазычынын шәхси архивиндә сахланан 23 сентјабр 1893-чү ил, 1408 №ли шәһадәтнамәјә әсасән мүәјјәнләшдирилмишдир.

һиссәсиндә, һачы Рзанын мүлкүндә ачылмышды. Биһанын күчәјә бахан һиссәсинин ашағы мәртәбәсиндә алты синифли мәктәб, икинчи мәртәбәсиндә исә руһани идарәси јерләширди. Шаигкил һачы Рзанын мүлкүндә—биринчи мәртәбәдә јашајырдылар.

Дәрсләри рус дилиндә апарылан бу мәктәбин тәдрис програмы алты синифли рус мәктәбләринин програмы үзрә тәртиб олунмушду. Бурада Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләри дә кечилирди. Мәктәбин әсас мүәллимләри Гори семинаријасынын мә'зунлары олан Бахшәлибәј вә Пашабәј иди. Абдулланын атасы Мустафа Талыбзадә⁵ дә бу мәктәбин сон группларында шәриәтдән, фарс дили вә әрәб гәваидиндән дәрс дејирди.

Балача Абдулла һәр күн һәјәтдә мәктәбә кәлән ушагларла көрүшүр, тәнәффүс вахты онларла ојнајырды. Онда мәктәбә һәвәс вә мејл кет-кедә күчләнирди. Атасы руһани идарәсиндә вә мәктәбдә ишләдији үчүн мүәллимләр Абдулланы јахшы таныјырдылар. Бир күн о, зәнк вуруларкән синфә кирмиш вә јени таныш олдуғу ушаглардан биринчүн јанында отурмушду. Буна мүәллимләр дә е'тираз етмәмишдиләр. А. Шаиг јазыр: «1888-чи илин сентјабр ајы јетиши. Мәктәбә гәдәм гојдум. О күн шадлығымдан јерә-көјә сығмырдым»⁶. Лакин фактлар көстәрир ки, Шаиг мәктәбә 1888-чи илдә дејил, 1889-чу илдә кетмишдир.⁷

⁵ Ахунд Молла Мустафа Талыбзадәнин әсли Борчалы маһалынын Сарван кәндиндәндир. О, 1881-чи иләдәк Тифлис газысынын мүавини, сонра исә «Идарәји-руһанијјә» шәјхүлисламынын биринчи мүавини олмушдур. Шәрг дилләри вә мәдәнијјәтинә бәләр бәләр шәхс иди. О, узун сүрән хәстәликдән сонра 1903-чү илдә, 63 јашында вәфат етмишдир.

⁶ Абдулла Шаиг. Көһнә дүнија (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1954, сәһ. 65.

⁷ Јазычынын өз архивиндә сахланан бир сәнәдә—10 мај 1901-чи ил, 12 нөмрәли шәһадәтнамәјә көрә о, Тифлис мәктәбинин биринчи ики синфини гуртармыш, јә'ни орада дөрд ил охумушдур. «Хатират»дан исә бәлли олур ки, дөрдүнчү синфи гуртардығы илин јайында—јә'ни 1893-чү илдә о, Хорасана кетмиш, једди ил орада галдыгдан сонра 1900-чү илдә Тифлисә гајытмышдыр. Беләликлә, әкәр Шаиг Тифлис мәктәбинә 1888-чи илдә кирмиш олсајды, онда Хорасана 1892-чи илин јайында кетмәли иди. Јахуд да тәһсилни давам етдириб, 1893-чү илә кими бешинчи синфи дә битирмәли иди. Демәли, фактлары дүзкүн нәзәрән кечирдикдә белә бир нә-

А. Шаигин ушаглыгдан әдәбијјата олан марағы мэк-тәбдә гајғыкеш мүәллимләрин сәји илә даһа да гүввәт-ләнмишдир. «Вәтән дили» (1888) адлы дәрслик⁸ дә бу ишдә она аз көмәк етмәмишдир. А. Шаиг һәм азәрбај-чанча, һәм дә русча, фарсча охуругу мәнзүм парчалары һөвәслә әзбәрләр вә шөвг илә сөјләрди. О заман «Вәтән дили»нин биринчи вә икинчи чилдиндән башга азәрбај-чанча дәрслик олмадығындан Абдулла үчүнчү синиф-дән фарсча «Күлүстан»ы охумага башлајыр.

«Вәтән дили»ндә топланмыш бәдии нүмунәләр — За-кирин ше'рләри, Крыловун азәрбајчанчаја чеврилмиш төмсилләри, рус дәрсләриндә кечдији, севә-севә өјрәнби әзбәрләдији Пушкин вә Лермонтовун бир чох ше'рләри балача шакирдди һафизәсиндә силинмәз изләр бурахыр, шууруна тә'сир едир, мәнәви инкишафына сәбәб олурду.

Бир күн дәрә башланмаздан әввәл ким исә лөвһәја белә бир бејт јазыр:

Пусть погибнет русский царь,
Кровожадный государь.

Чарын ганлы сijasәтини тәнгид едән бу мисраларын мәнәсы вә һәмин күн синифдә јаранан һај-күјлү, һәјә-чанлы вәзијјәт узун мүддәт шакирдләрин јадындан чых-мыр. Әзиз Мирәһмәдовун дедији кими, бу факт ашкар көстәрирди ки, чар маариф органлары шакирдләри дәр-сә башлајанда падшаһа дуа охумага мәчбур етсәләр дә. азад сөз, ингилаби руһ да јаваш-јаваш мәктәбә јол тап-магда иди⁹.

Абдулла белә бир мүһитдә тәһсил-тәрбијә алыр. Тиф-лис кими зиддијәтләрлә долу олан мүрәккәб бир шәһәр-

тичәә кәлирик ки, А. Шаиг 1889-чу илин сентјабрында мәктәбә да-хил олмушдур. Јазычынын өз архивиндәки русча ики сәһифә-лик тәрчүмеји-һалында да (макина јазысы) мәктәбә кетдији вахт 1889-чу ил көстәрилмишдир.

⁸ «Вәтән дили»—Гори семинаријасынын мүәллимләри А. О. Черијајевски вә С. А. Вәлибәјов тәрәфиндән тәртиб едилмиш, мәк-тәбләрдә узун мүддәт бу китабдан истифадә олунмушдур. Дәрсли-гин А. О. Черијајевски тәрәфиндән тәртиб олунмуш биринчи һиссә-си исә 1883-чү илдә нәшр едилмишдир.

⁹ Бах: Ә з и з М и р ә һ м ә д о в. Абдулла Шаиг, Азәр-бајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 6—7.

дә бөјүјүрдү. О, күрчү, Азәрбајчан вә ермәни милләтин-дән олан һәр чүр адамлары көрүр, «мөвһүмата, фала-дуаја, пирләрә, гәзавү-гәдәрә, чадуја, истихарәјә ин-нанлара» тамаша едир, «бир хәстәлик ја бәдбәхтлик үз-верән кими» Молла һәсәнә, Алтыбармаг Сејидә дуа јаз-дыран, Мир Не'мәтулла ағанын очағына нәзир верән. онлардан ничат көзләјән, мәрһәмәт уманлара нәзәр са-лырды. һәјата ајыг көзлә бахмага тәдричлә алынған Аб-дулланын шуурунда кетдикчә гәрибә фикирләр доғур-үрәјиндә мәһәббәт вә нифрәт һиссләри күчләнирди.

Тифлисдә икән мәнзилләрини бир нечә дәфә дәјишмә-ләри дә Шаигә јени-јени адамларла јахындан таныш ол-мага, онларын вәзијјәтини, хасијјәтини өјрәнмәјә имкан јарадырды. Гоншуларында јашајан мискәр Сәфи дајы-арвады Нарынкүл хала, гапычы Әкбәр әми, бәнна Гәди-рәли, фәһлә Ризван, мәррибан Қилас нәнә, мәктәб јолда-шы һүсејн — бүтүн бү јохсул, лакин сон дәрәчә садә. тәмиз, чалышған инсанлар Шаигин ушаглыгдан һөрмәт етдији, дәрин мәһәббәтлә севдији, һәр дәрләринә шәрик олмаг истәдији инсанлардыр ки, сонра онларын чоху ај-ры-ајры әсәрләриндә бәдии образлар шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

А. Шаиг тәбиәтә мәфтун иди. Тифлис өз көзәллији, үрәкачан рәнкарәнк мәнзәрәләри илә онун чох хошуна кәлирди. Күр чајы, Сән'ан дағы, Кәнчә бағы, о әтрафда-кы сәфалы јерләр Шаигин ушаг руһуну охшајыр, хәјалы-ны мәшғул едирди. Күр чајынын саһилиндә дајаныб бә'-зән саатларла она тамашадан дојмајан Шаиг өз тәәсү-ратыны «Дашгын, јахуд һүммәтли чаван» (1910) һекајә-синдә тәсвир етмишдир. Тифлисин јахынлығындакы кө-зәл Мухран јајлағы онун ушаг хәјалыны даһа чох ох-шајырды. О, һәр ил јај тә'тилини Мухранда кеңирәкән, срада алачыг гуруб јашајан кәндлиләрин күзәрәныны көрмүш, хасијјәтләри илә таныш олмуш, бу садә адам-лара, тәбиәтчә зәнкин олан бу јерләрә аид нуудулмаз тәәсүрат вә хатирәләрини сонралар јаздығы «Көч» (1910) әсәриндә вермишдир.

А. Шаиг јашча вә бојча синиф јолдашларындан ки-чк олса да, чалышғанлығы, зирәклији, исте'дады илә онлардан сечилирди. Мүәллимләринә түкәнмәз мәһәб-бәт бәсләјән Абдулла дәрсләринә һәмишә јахшы һазыр-лашарды. О, 1893-чү илдә Тифлис мәктәбинин дөрдүнчү

синфини мұвәффәгиджәтлә битириб бешинчи синфә кечир. Бу вахт Абдулланын аиләсиндә зиддијјәтли вәзијәт әмәлә кәлир¹⁰.

Анасы Мәһри ханым өз ушагларынын тә'лим-тәрбијәсинә чаңандыран, садә, чалышган, тәмиз бир гадын иди. Лакин көһнә адәт-ән'әнәләрә, вәрдишләрә бағлы олан бу гадын мөвһумата, динә мөһкәм инанырды. Хорасана кедиб, Имам Рза мәғбәрәсини зијарәт етмәк арзусунда иди. А. Шаиг јазыр ки: «бизим евимиз бир мүәлләм еви олдуғу һалда, мөвһумат јувасы иди»¹¹. Әлбәттә, М. Ибраһимовун дедији кими, атасынын руһани, анасынын динпәрәст, јашадығы чәмијјәтин јарымфеодал бир хасијјәтдә олмасы Шаигә тә'сир етмәјә, онда тәзадлы дүшүнчә вә һиссләр ојатмаја билмәзди. Лакин онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасында халгла бағлы олан ишығлы вә инсани чәһәтләр һәлледици рол ојнамышдыр¹².

* * *

1893-чү илин јайында Абдулла анасы вә гардашы илә бирликдә Хорасана кедир. Бу вахт Хорасанда вәба нахошлуғу јайылмышды. Мәһри ханым горхуја дүшүб, ушаглары бир мүддәт һеч јерә бурамыр. Вәзијјәтдән хәбәр тутан Ахунд Мустафа телеграм вуруб, аиләни керн чағырыр. Лакин буна, һабелә сонрадан алдығы баш-

¹⁰ Бунун сәбәбини Шаиг изаһ едәрәк дејир ки, Мина бибимин ушағы олмајырды. Аббас дајым чоһ көзләди. Нәһајәт, өвлады олмағ арзусу илә јахын гоһумларындан бир гыза евләнди. Бибим буна дөзмәјәрәк бошанды вә бир ил сонра вәфат етди. Ата нәнәм гисас мәғсәд илә оғлуну өјрәдир вә тә'кид едирди ки, анамы бошасын. Дүздүр, бу сөзләрин атама о гәдәр тә'сири олмуурду. Анчағ ағамы нәнәмдән сојудур, она гаршы кин вә нифрәт јарадырды. Бу исә бүтүн варлығы илә анасына бағлы олан атамнын хошуна кәлирди. Беләликлә, кәлин илә гајнана арасындакы ихтилаф шиддәтләнир, әрлә арвад арасындакы әввәлки мүнәсибәт тәдричлә башга шәкил алырды. Бүтүн бунлар, нәһајәт, аилә һәјәтимиздакы сәмијјәт вә сәадәтин позулмасы илә нәтичәләнир (бах: А. Шаиг. Мәним һәјәтым (әлјазмасы), Республика Әлјазмалары фонду, инв. № 3634, сәһ. 3).

¹¹ А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүңја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 70.

¹² М. И б р а һ и м о в. Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, 1956, № 8, сәһ. 97.

га телеграм вә мәктублара е'тинасыз јанашан Мәһри өз инадындан әл чәкиб Тифлисә тезликлә гајытмады. Хорасан бу диндар гадыннын чоһ хошуна кәлимиши. О. ушагларыны да бурада охутмағ истәјирди. Хәстәлик тәһләкәси өтүшән кими Абдулланы ев саһибинин ики оғлу илә бирликдә моллаханаја көндәрди.

Тифлиسدә алдығы дәрдилик ардычылы вә аз-чоһ фајдалы тәһсилдән сонра јенидән чәрәкә вә гур'ан охумаға гајытмағ, скамја әвәзинә һәсир үстүндә отурмағ Абдулланы кәдәрләндирди. Аз сонра о, Мирзә Јусифин¹³ мәктәбинә даһил олду. Бу мәктәб бә'зи хүсусијјәтләри илә моллаханадан фәрғләнирди. Бурада аз-чоһ јенилик варды. Лакин ушаглары дөјмәк, чөзаландырмағ үчүн фәләггә вә чубугдан бурада да истифадә едирдиләр. Буна бахмајарағ, Абдулла дәрсләринә мүнтәзә кетирди. Оғлунун һәмнин мәктәбдә охудуғундан хәбәр тутан Ахунд Мустафа мүәллимә мәктуб јазыб, ону бәрк-бәрк тапшырыр. Бундан сонра Мирзә Јусиф тәзә шакирдинин дәрсләринә хүсуси диггәт јетирир.

А. Шаиг фарс дилиндә јазылмыш һесаб, «Тарихи-Мө'чәм», «Тарихи-Вәссаф», «Тарихи-Надир» кими китаблары охујурду. Әлбәттә, бу чүр китаблар онун инкишафыны, мәнәви еһтијачыны кифајәт гәдәр тә'мин едә билмәзди. Бу вахта кими әсас фикрини фарс дилиндә олан китаблары охумаға вердији үчүн, инди Абдулла Азәрбајчан дили вә әдәбијјәтины јахшы өјрәнмәк истәјир. О мәғсәдини мүәллиминә билдирир. Мирзә Јусиф она түркчә бир сәрф-нәһв китабы бағышлајыр вә һәмнин китабдан дәрс кечмәјә башлајыр.

¹³ А. Шанин вердији мә'лумата көрә Мирзә Јусиф Чәнуби Азәрбајчанын Урмија шәһәриндәндир. О заман әли-әлли беш јашларында олан бу мүәллим дөврүн ајығ фикирли, билкли, бачарылы зијалыларындан имиш. О, Урмија мәдрәсәсиндә әввәлчә моллалыға һазырлашырмыш, ата-анасы өлдүкдән сонра бу јолу хошламамыш, јашадығлары еви сатыб, Мисирә—тәһсилни артырмаға кетмиш, бир нечә ил орада охудуғдан сонра Багдада көчмүшдүр. Багдадда Мүлкийјә мәктәбиндә фарс дили вә әдәбијјәти мүәллими олмушдур. Бир күн мәктәб мүдир илә мубаһисә заманы ону тәһгир етдији үчүн вәзифәсини атыб Хорасана кетмәјә мәчбур олур. Орада евләнир вә мүәллимлик етмәјә башлајыр (бах: А б д у л л а Ш а и г. Мәним һәјәтым, Республика Әлјазмалары фонду, инв. № 3634, сәһ. 11; Көһнә дүңја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 91—92).

Эдәбијјата дәрин мараг көстөрән Абдулла шаир олмаг арзусу илә јашајырды. Хорасанда оларкән о, бәдин јарадычылыг саһәсиндә гәләмини сынагдан кечирәрәк әввәлчә фарсча, сонра исә ана дилиндә бир нечә ше'р јазыр. Шаиг дејир: Бир күн «Азәрбајчан дилиндә јаздығым бир гәзәли апарыб Мирзә Јусиф көстәрдим. Мирзә Јусиф диггәтлә охудугдан сонра гәзәли мәнә гәјтарды:

— Абдулла, тәбин вар. Чалышсан, шаир оларсан, — деди — кет чалыш, бир ше'р јазыб кәтир. Мән бир-икн ај неч нә јазмадым»¹⁴.

Бундан сонра Шаиг Крыловун «Сазәндәләр» тәмсилини фарсчаја тәрчүмә едиб, севинә-севинә мүүллиминә апарыр. Мирзә Јусиф чох мөһкәм тапшырыр ки, тәмсили азәрбајчанчаја чевирсин. Лакин о, нә гәдәр чалышырса, мүүллиминин тапшырығыны лајигли шәкилдә јеринә јетирә билмир. Бу саһәдәки зәифлијини дујан Шаиг Мирзә Јусифдән хәбәрсиз Крыловун «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Мејмун вә көзлүк», «Гарға вә түлкү» тәмсилләрини дә фарс дилинә тәрчүмә едир. Бу тәмсилләри («Сазәндәләр»дән башга) мүүллиф фарс дилиндә јаздығы вә 1910-чу илдә чап етдирдији «Күлшәни-әдәбијјат» дәрслијиндә вермишдир.

Хорасанда фәлсәфә мүүллими вә шаир кими танымыш Фазили Јекчешм адлы бир шәхсин тез-тез Мирзә Јусифин јанына кәлмәси, она ше'р охумасы Абдулланын ше'р јазмаг һәвәсини даһа да артырыр. Бу вахт о, јарадычылыг ишинә чан атдығы, Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләринә фикир вердији кими, рус дилини өјрәнмәји дә јаддан чыхартмајырды.

1898-чи илдә Абдулла хәстәләндији үчүн јајы Чағәргдә кечирир. Бу сәфалы кәнд бөјүк бир чајын саһилиндә јерләширди. Чајын бир тәрәфи кәнд, о бири тәрәфи исә бағлыг иди. Бу кәнд Шаигин сәһһәтинин јакшылашмасы вә тәбиәтлә танышлығы сәһһәтдән фәјдалы олур. Лакин о, кәндлиләрин ағыр күзәрәныны, онлара едиләи һәдсиз зүлмү көрүб кәдәрләнир.

Бу вахт тәкчә Чағәргдә дејил, Иранын башга јерләриндә дә әдаләтсизлик, јохсуллуғ вә чәһаләт һөкм сүрүрдү. Хорасан валиси Асифүддөвлә шәһәр әһалисини ча-

¹⁴ Абдулла Шаиг. Көһнә дунја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1954, № 11, сәһ. 92.

лыб-чапдығы кими, кәнд һакимләри дә кәндлиләри сојур, онларла истәдикләри кими рәфтар едирдиләр. Хорасанын мәшһур тачирләри, мөһтәкирләри јај заманы одуну, тахылы вә башга әрзаг малларыны алыб амбарларадолдурур. ғышда исә баһа гијмәтә сатырдылар. Беләликлә, бу ағалар көтүрдүкләри газанч һесабына күндән-күнә варландығлары һалда, зәһмәткеш әһалинин вәзијјәти даһа да ағырлашырды.

А. Шаиг бир чох дәһшәтгли һадисәләрин чанлы шаһиди олмушду. Мисал үчүн, бир дәфә о, Пајин хијабанында бир нәфәрин башынын нечә кәсилдијини, Бала хијабанында башга бир адамын үстүнә нефт төкүлүб нечә јандырылдығыны көзләри илә көрмүш вә дәһшәтә кәлмишди. Мәкәр бу вә ја буна бәнзәр һадисәләр, инсан тәлеји вә мүгәддаратына аид мүшаһидәләр јаддан чыха биләрми? Шүбһәсиз ки, бир тәрәфдән, китабда охудуғу, мәктәбдә кечдији дәрсләр, дикәр тәрәфдән дә, һәјатда көрдүју бир чох һадисәләр, һағысзлыға даир ешитдији мүхтәлиф сөһбәтләр Шаигин тәбиәтинә, тәрбијәсинә, шүр вә әхлағына гүввәтли тә'сир етмишдир. Бүтүн бу чәһәтләр онун дунјакөрүшүнүн инкишаф вә формалашмасында аз рол ојнамамышдыр.

1899-чу илдә анасы вә гардашы Тифлисә кедир¹⁵. А. Шаиг исә тәһсилни давам етдирмәк, даһа доғрусу, әрәб дили вә әдәбијјатыны мүкәммәл өјрәнмәк мөгсәди илә анасындан ичазә алыб Хорасанда галыр. О, Мирзә Јусифин мәктәбиндә фарс дили, фарс әдәбијјаты, фарс вә түрк дилинин сәрф-нәһви, мәнтиг, елми-әһвали-руһ¹⁶ вә үмуми тарих фәннләрини охумушду. Китабларын бә'зиләри османлы дилиндә иди. Мирзә Јусифин башга китаблары олмадығы үчүн Шаиг кечдијини тәкрар охујурду. Буна көрә о, һәмнин мәктәбдән чыхыб, Мәдрәсәдә јашајан танышлардан биринин евиндә галмалы олур. Хорасанда галдығы сонунчу бир ил әрзиндә бакылы Мирзә Әбдүлкәримдән әрәбчә мәнтиг, Мәһәммәд Бағыр-

¹⁵ Абдулла Шаиг «Мәним һәјатым»да (бах: Республика Әлјазмалары Фонду, инв. № 3634, сәһ. 20) бу тарихи 1900-чу ил јазмышдыр. «Көһнә дунја» хатиратында һәмнин сәһви дүзәлдәрәк, анасынын вә гардашынын Тифлисә гајытмалары барәдә јухарыдакы мә'луматы вермишдир.

¹⁶ О заман психолокија елми белә адланырды.

дан «Мүтөввөл»¹⁷, һәмчинин эрәб шаирләриндән Имрәл-Гејс вә башгаларынын ше'рләрини өјрәнир. 1900-чү илдә анасы Хорасана кәлиб, оғлуну да өзү илә Тифлисә апарыр¹⁸.

Узун ајрылыгдан сонра доғма шәһәрә јакынлашаркән ушаглыг хатирәләри јенидән Шаигин көзләри өнүндә чанланыр. Онун кечирдији һисс вә һәјәчанларын, дүјдү-ғү дәрин тәәссүратын ифадәсини «Вәтәнә өвдәтимдә» (1909) ше'риндә көрүрүк.

* * *

Бу вахт атасы гочалмыш, күндән-күнә шиддәтләнән үрәк вә әсәб хәстәлији ону хејли арыглатмыш вә тагәт-дән салмышды. Һәкимләр она ишдән чыхыб динчәлмәји мәсләһәт көрүрдүләр. Белә бир вахтда 20 јашлы Абдуллаја евдә отурмаг гәтијјән јарамазды. Ону бир тәрәф-дән атасынын, о бири тәрәфдән дә анасынын дәрди кө-түрмүшдү. Буна көрә дә өзүнә мүнәсиб иш тапмағы гә-рара алды вә муәллимлији даһа үстүн тутду. А. Шаиг дүшүнүрдү ки, бу јолла һәм хәстә атасынын мадди вә мә'нәви чәһәтдән вәзијјәтини јүнкүлләшдирәр, һәм дә дәрди анасыны башгаларынын һимәјәсиндән гуртарар. Бу мәгсәдлә дә о, бир нечә ај Тифлисдә галдыгдан сон-ра, 1900-чү илин пајызында¹⁹ анасы илә бирликдә Бақыја

¹⁷ Эрәб дилиндә поэтика демәкдир.

¹⁸ Бу тарих дә сәһв олараг 1901-чи ил (бах: А. Шаиг. Мә-ним һәјәтим, Республика Әлјазмалары Фонду, инв. № 3634, сәһ. 20; Әли Султанлы. А. Шаиг, Азәрбајчан әдәбијјаты та-рихи, III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1957, сәһ. 404); 1902-чи ил (бах: М и р Ч э л а л. Азәрбајчанда әдәби мәктәб-ләр (1905—1917), докторлүг диссертасијасы, АДУ китабханасы, Бақы, 1946, сәһ. 425); 1903-чү ил (бах: Әли Назим вә һ ә н ә ф и З е ј н а л л ы. Әдәбијјат мүнәхәбаты, орта мәктәбин 9-чу синфи үчүн, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 139) көстәрилмишдир.

¹⁹ А.Шаигин Тифлисдән Бақыја кетмәси тарихи дә бәзи тәдги-гатчыларымыз тәрәфиндән (Ә. Султанлы, Д. Мустафајева вә б.) сәһв көстәрилмишдир.

«Абдулла Шаиг Талыбадәнин педагожи фәалијјәти вә әдәби јарадычылыгында тәрбијә дәир фикрләри» мөвзусунда намизәд-лик диссертасијасында Д. Мустафајева јазыр: О, «...Тифлисдә үч ајдан артыг гала билмәјиб 1901-чи илин пајызында Бақыја кәлир» (бах: намизәдлик диссертасијасы, АДУ китабханасы, Бақы, 1949, сәһ. 51); јакуд јазычынын педагожи вә әдәби фәалијјәтинин 20 ил-

јола дүшүр. Ичәришәһәрдә кичик бир отаг тутуб јаша-маға башлајыр.

* * *

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Бақыда ка-питализм сүр'әтлә инкишаф едирди. Бақынын ири сәнаје мәркәзинә чеврилмәси вә бир сыра башга сәбәбләрлә әлағәдар олараг, бурада синфи зиддијјәтләр күндән-кү-нә дәринләшир, мәнәфеләр тоғгушурду. Буржуазиянын гәбиргазыйаны пролетариатын ичтимаи һәјәт сәһнәсинә чыхмасы дөврүн чох бөјүк тарихи һадисәләриндән иди. Фәһлә синфинин чаризмә, истисмарчылара гаршы муба-ризәси кет-кедә күтләви шәкил алып вә гүввәтли азад-лыг һәрәкәтына чеврилди. Буржуа мәфкурәси илә пролетар мәфкурәси арасындакы ајрылыг кәскин тәзад-ларла үзә чыхырды. Маариф, мәтбуат, елм, инчәсәнәт вә әдәбијјат сәһәсиндә ирәлиләмә, чанланма көрүнүрдү. Мүртәчеләрә гаршы чыхараг, јени типли мәктәбләрин ачылмасы, халгын мәнәфеји, тәрәггиси вә сәадәти јолун-да фәдакарлыгла чалышан јени-јени гүввәләр јетишир-ди. Шаигин Бақыја кәлдији вахт бир чох белә әләмәтдар хүсусијјәтләрлә, мүһүм тарихи һадисәләрлә характеризә едилә биләчәк мүрәккәб ичтимаи-сијаси бир дөврүн баш-ланғычы иди.

А. Шаиг муәллимлик һүгугуна малик олмаг үчүн ко-мисија гаршысында имтаһан вериб, сәнәд алмалы иди.

Көркәмли муәллим вә јазычы, ичтимаи хадим Н. Нә-риманов (1870—1925) Шаигин атасы илә таныш иди. Ша-

лији мүнәсибәти илә бурахылмыш китабчада охујуруг ки, Шаиг 1903-чү илдә Бақыја кәлимишдир (бах: Талыбадә Абдулла Шаиг, Бақы, 1923, сәһ. 7).

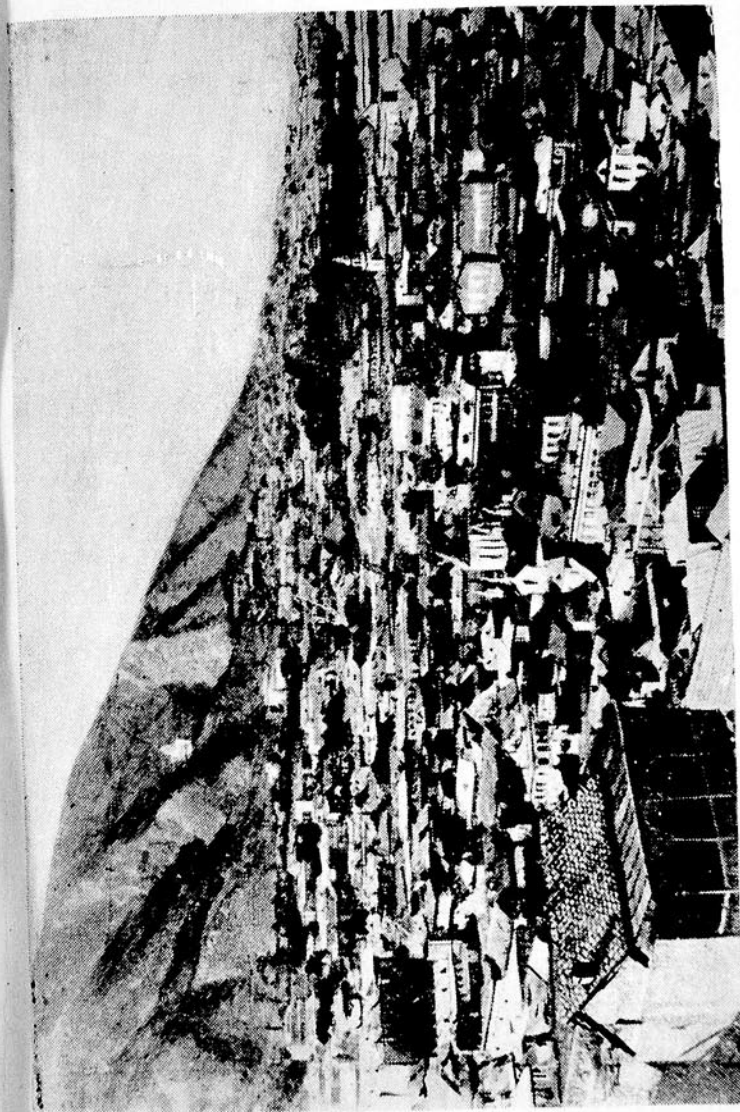
Башга чәһәтләри нәзәрә алмасаг да мә'лум олан тәкчә бу фак-ты хатырлатмаг кифәјәтдир ки, Шаиг 1901-чи ил апрелин 22-дә Би-ринчи Александријски кимназијјасында муәллимлик һүгугу газанма-г үчүн имтаһан вериб, шәһадәтнамә алмышдыр. Демәли, о, 1901-чи илин пајызында дејил, «Көһнә дүнја» хатиратында да көстәрилди-ји кими, 1900-чү илдә Бақыја кетмишдир. А. Шаигин 1900-чү илин јайында Хорасандан Тифлисә гәјәтдыгыны, 2—3 ај орада галдығы-ны нәзәрә алсаг, 1900-чү илин сентјабр—октјабр ајларында Бақыја кетдијини гәти сөјләмәк олар.

иг ону илк дэфэ Гори семинаријасыны гуртарыб, Мустафа Талыбзадэ илэ көрүшэ кэлэркэн көрмүшдү. Аилэлэри арасында элагэ вэ јахынлыг олдуғу үчүн Шаиг анасы илэ Нәримановун јанына кедир, Бакыја кәлмәјинин сәбәбини сөјләјир. Н. Нәриманов онун фикрини бәјәнир. Охумаг үчүн она өзүнүн јаздығы «Түрк-Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» (1899) китабыны бағышлајыр. Нәмчинин Шаигә методиканы, дидактиканы, Азәрбајчан дилинин грамматикасы вэ әдәбијјатыны јахшы өјрәнмәји тапшырыр. А. Талыбзадэ бөјүк бир һәвәслә имтаһана һазырлашыр. Нәһәјәт, бир нечә ајдан сонра һәмнин күн кәлиб чатыр. 608 №-ли шәһадәтнамә тәсдиг едир ки, о, 1901-чи ил апрелин 22-дә Биринчи Александрјски кимназијада комисја гаршысында әла гимәтлә имтаһан вериб, орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дили (о заман «туземный язык» дејилирди) мүәллими һүғуғу алыр. Комисјада Н. Нәриманов вэ башга рус дили вэ әдәбијјат мүәллимләри иштирак едирдиләр. Н. Нәриманов Азәрбајчан дили вэ әдәбијјатына анд, о бири мүәллимләр исә рус дилиндә методика вэ дидактикаја анд суаллар вердиләр. Чидди һазырлығы вэ әтрафлы мүғалиәсинин нәтичәси иди ки, Шаиг өз чаваблары илэ мүәллимләри разы салды. Илк мүвәффәғијјәт онда руһ јүксәклији доғурур вэ мүәллимлијә олан һәвәсини даһа да гүвәтләндирир.

Бундан сонра Шаиг Бакы думасы нәздиндәки маариф шәбәси мүдиријјәтинә әризә вериб јер истәјир. Мүвәғәти олараг ону «еһтијат мүәллими» тәјин едирләр. А. Шаигин мәктәб комиссијасы сәдринә јаздығы рапортда охујуруг: «31/X 1901-чи ил 85 №ли әмринизә әсасән Сиз аличәнә һәзрәтләринә билдирирәм ки, мән 5/XI 1901-чи илдән рус-татар мәктәбләриндә еһтијат мүәллими олмага разыјам».²⁰

Әввәлчә ону алты синифли шәһәр мәктәбинә көндәрирләр. Инди о, синфә илк дэфә мүәллим кими кирәчәк узун илләрин бәһрәси олан билијини башгаларына өјрәдәчәкди. Кәнч нәслин тәлим-тәрбијјәсиндә үзәринә белә

²⁰ Бах: Д. Мустафајева. Абдулла Шаиг Талыбзадәнин педагожи фәалијјәти вэ әдәби јарадычылығында тәрбијјә дәир фикрләри, нәмизәдлик диссертасијасы, АДУ китабханасы, Бакы, 1949, сәһ. 52.

Тифлис 1892-чи илдә.

87128

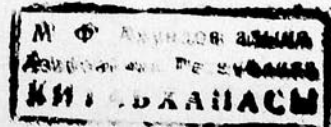
бир шәрәфли вәзифә дүшдүјүнү фикирләшдикчә, онда севинчлә гарышыг гәрибә бир һиссә, нараһат вәзијјәт ја-ранырды. Бир дә Шаиг дүшүнүрдү ки, һәлә мәктәбдә ону таныјан јохдур; ким билир мӯәллим вә шакирдләр тәрәфиндән нечә гаршыланачаг... Хәјалындан кечән мӯхтәлиф суаллар әтрафында фикирләшә-фикирләшә о, мәктәбә јола дүшүр. Биринчи дәрсләри ашағы синифләрдә олдуғу үчүн нис кечмир. Лакин бәјча, һәтта јашча өзүндән бәјүк олан сон груп шакирдләринә дәрс дәржәкән чәтинлик чәкәчәјини дүшүнүб һәјәчанланыр. Чәсарәтини топлајыб синифә дахил олдуғдан, синифи әлә алмаг, диггәти өзүнә чәлб етмәк мәгсәди илә марағлы сөһбәтә башладығдан сонра кечирдији һәјәчан вә сыхынты арадан галхды. Шакирдләр сакит әјләшиб тәзә мӯәллимләрини һәвәслә динләдиләр.

Һәмми ил Шаиг хәстәләнмиш бир нечә мӯәллимин јеринә дәрс дәржә. Икинчи шәһәр мәктәбинә кетдији вахт Ә. Һагвердијевлә таныш олур. Һагвердијев ону чох сәмими, јахын бир дост кими гаршылајыр. Шаиг дәржә: «Мӯәллимләр ичәрисиндә һамыдан истиганлысы вә мәррибаны о (Ә. Һагвердијев—*Ј. И.*) иди. Тәнәффүсләрдә ширин-ширин данышыб, дадлы ләтифәләрлә бизи күлдүрәди. Әсәрләрини һәлә охумамышдым. Данышығындан сатирик јазычы олдуғуну анладым».²¹

О, бу заманлардан етибарән Азәрбајчан әдәбијјатыны дәриндән өјрәнмәјә башлајыр. Фүзули, Вагиф, Видади, Закир кими сәнәткарларын шәрләрини, М. Ф. Ахундовун «Тәмсилат»ыны, А. Берјенин Парисдә нәшр етирдиди «Әш'ари-шүәраји-Азәрбајчан» адлы шәрләр мәчмүәсини, Ә. Һагвердијевин Петербургда чыхмыш «Дағылан тифаг»ыны вә бир чох әсәрләри әтрафлы мӯталиә едир. мӯасир әдәбијјатын вәзијјәтини диггәтлә изләјирди.

А. Шаиг әдәби-педагожи фәалијјәтиндә даһа бәјүк мӯвәффәғијјәтләр газанмаг үчүн тәкчә өз халгынын әдәбијјат вә мәдәнијјәтини өјрәнмәклә кифәјәтләнмир, башга халғларын, о чүмләдән рус халгынын әдәбијјаты вә мәдәнијјәтини дә өјрәнмәјә чалышырды. Дөврүн башга көркәмли, тәрәггинпәрвәр адамлары кими, о да рус әдә-

²¹ А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүнја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 37.

бијјаты вә мэдәнијјәтинә јарадычылыг мәктәби тәк бәхърды. Шаиг шәһәр кимназијасында ишләркән һәммин мәктәбин мүүллимин Митскевичин јахындан мәсләһәти вә көмәји сәјәсиндә рус дилини, рус әдәбијјаты вә мэдәнијјәтинин өјрәнмәјә хүсуси мараг көстәрир. 1903-чү илдә бир рус зијалысынын сатдығы зәнкин китабхананы алдыгдан сонра онун мүталиә вә өјрәнмә иши даһа да кенишләннр. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов, Никитин. Толстој, Чехов, Горки кими сәнәткарлар ону даһа чох мәшғул едир. Кетдикчә гүввәтләнән бу иш Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтиндә өз фәјдасыны, сәмәрәли тәсирини көстәрир. О, рус шаир вә јазычыларынын бир чох әсәрини тәрчүмә вә игтибас едир. Дәрс китабларында һәм өзүнүн, һәм дә башгаларынын етдији тәрчүмә вә игтибаслара кениш јер вермәси онун рус әдәбијјатына бәсләдији дәрин мәнәббәтин тәзәһүрү иди.

А. Шаиг 1902-чи илдә көркәмли маарифпәрвәр һәбиббәј Маһмудбәјовун (1864—1928) мүдир олдуғу алты синефли мәктәбин ашағы синефләринә ана дили мүүллимин тәјин едилир. 1903-чү илдән Сабунчудақы алты синефли мәктәбдә дә дәрс дејир. Кәнч нәслин тәлим-тәрбијәси кими мәс'улијјәтли, лакин шәрәфли вәзифә ону чәтинликләрә галиб көлмәјә руһландырды. А. Шаиг һәфтәнин үч күнүнү шәһәрдә, үч күнүнү исә Сабунчуда чалышырды. Јолун чәтинликләринә, узаглыгына, вахт апармасына бахмајараг, Сабунчуда ишләмәк бир чох чәһәтдән она фәјдалы олур. Бурада о, өзүнүн дедији кими, нефт фәһләләринин һәјаты, әмәји, дүнјакөрүшләри илә таныш олур, бәзи фәһлә ушагларынын, өз синефиндә охујан шакирдләрин психолокијасыны өјрәннр ки, бүтүн бунлар сонра онун јарадычылығында өз сәмәрәсини көстәрир.

1903-чү илдә гоча вә хәстә атасы 63 јашында вәфат едир. Атасынын өлүмү узун мүддәт онун үрәјини ағрыдыр вә јадыннан чыхмыр.)

А. Шаиг прокимназијадә (сонралар үчүнчү кимназија олур) мүүллимлијә башладығы вахт²² орада 15-ә јә-

²² «Көһнә дүнја» хатиратындақы мәлүмата көрә Шаиг 1903-чү илдә шәһәр мәктәбиндән азад олунуб, үчүнчү кимназија мүүллимин тәјин едилир вә 1905-чи илә кими орада чалышыр («Азәрбајчан» журналы, 1956, №2, сәһ. 37, 59). Јазычынын архивиндәки рәсми бир

хын азәрбајчанлы тәләбә охујурду. һәр синефә ики-үч нәфәр дүшүрдү. һәтта икинчи еһтијат синефиндә јалныз бир нәфәр варды. Прокимназијанын мүдирин Н. С. Сазонов демократик рус зијалысы иди. О, бир чох башга фәһләрлә јанашы Азәрбајчан дили дәрсләринә дә фикир верирди. Сазонов азәрбајчанлы ушагларын мәктәбә чәлб олунмасы ишини Шаигә тапшырдыгдан сонра, јени тәдрис илинин башланғычында онларын сәји отуз бешә чатыр.

1904-чү илин јәј тәтилини Шаиг Ермәнистанын сәфәлы јәјлағларындан олан Гаракилисдә кечирир. Евиндә јашадығлары Палус киши мәнрибан вә хошсөһбәт бир гоча иди. О, Азәрбајчан дилини, маһны вә бәјатыларыны јахшы билирди. Шаиг Гаракилисдә оларкән Палус бабанын етдији ширин сөһбәтләри, охудуғу тәсирли маһны вә бәјатылары јәј кечәләриндә марагла динләмишдир. Сонралар о, «Гаракилис хатирәси» (1927) адлы бир һекајә дә јазмышдыр.

* *

1904-чү илин әввәлиндә башланан рус-јапон мұһарибәси һәлә дә давам едирди. Бунуиладә әлағәдар олараг, ишчи мәнәтәгәләриндә тез-тез чыхышлар баш верир, һөкүмәт тәрәфдарлары илә фәһләләр арасында тоггушмалар олурду. һәммин илин декабрында әлли мин нәфәр фәһләнин иштирак етдији мәшһур Бақы тәтили башланыр. «Рәдд олсун мүтләгиджәт!», «Рәдд олсун буржуазия!» «Јашасын социализм!» кими шүарлар алтында кечирилән бу әзәмәтли тәтил мүхтәлиф милләтли Бақы фәһләләринин сijasи нүмајиши иди. «Бөјүк ингилаб фыртынасы әрәфәсиндә бир шимшәк кими чахан» 1904-чү ил декабр тәтили вә онун ардынча кәлән 1905-чи ил ингилаби күнләрини Бақыда кечирән, бир чох һадисәләрин шаһиди олан Шаиг јазыр: Бақыда «...sijasи вә игтисади тәтилләр башланды. Күчәләрдә ал бәјрағларла бөјүк издиһамлы нүмајишләр јапылыр, ичтималар гурулур, чар sijasәти вә үсули-идарәси әлејһинә атәшин нитгләр сөјләнилир, јени гәзетләр, мәчмүүләр, китабчалар нәшр едилир, вәрәгәләр пәјланыр, һәр фиргә өз шүар вә мөф-

сәнәддә—14 феврал 1918-чи ил, 31 Мәли вәсигәдә көстәрилнр ки, о, 1905-чи ил октябрын 29-дан 1912-чи ил октябрын 31-инә кими Бақы шәһәриндәки үчүнчү киши кимназијасында ишләмишдир.

курәсини јајмаға, өз мәрәнамәсини гәбул етдирмәјә чалышыр, күчәләрдә гаршы-гаршыја кәлән сағларла соллар арасында силаһлы вурушмалар давам едирди. Артыг өз һүгүгуну аңламыш олан ишчиләр һәјәтдә өз варлыг вә әһәмийјәтини һәр кәсә билдирирди»²³.

Мүтләғийјәт үчүн горхулу олан белә бир заманда чаризм сijasәтчиләри ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг, азадлыг әһвали-руһийјәсини боғмаг мәгсәди илә нөбәти фитнәкарлыг тәдбирләриндән бирини һәјәтә кечирмәјә, Гағгаз милләтләри арасында әдавәт салмаға чалышырдылар. Бу ганлы фачиәнин маһийјәти, һансы нијјәтлә јарадылмасы болшевик вә демократик мәтбуат сәһифәләриндә, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөјүк сатирикләр тәрәфиндән ачылыб ифша олунмушдур.

Азәрбајчан мұәллимләринин Бақыда кечирилән биринчи гурултајында (1906) да бу мәсәлә мұзакирә олунмуш, милли гырғынын мәнфур маһийјәти, тәлим-тәдрис ишинә бөјүк манеә тәрәтдији көстәрилмишдир. Гурултај гардаш халғлар арасына салынан бу нифагын гаршысыны алмаг үчүн чалышмағы лазым билир, ермени мұәллимләринә мұрачиәт едәрәк онлары да көмәјә чалышыр.

Бу тарихи фачиәнин бәзи һадисәләрини Шаиг дә көрмүшдүр. Белә бир шәрәйтдә Сабунчуја кедиб-кәлмәк чәтин вә горхулу иди. А. Шаиг јазыр ки, «кедиб-кәләр кән үч-дөрд дәфә ағыр вәзијјәт вә бөјүк тәһлүкәдән гуртулмушам. Фәгәт мұәллимлијә олан ешгим о гәдәр гүвәтли иди ки, бу тәһлүкәләр мәнни горхуда билмәјирди»²⁴.

Һадисәләрин даһа мұрәккәб, долашыг шәкил алдығы вахт Абдулла анасынын тәкиди илә Сабунчу мәктәбиндән исте'фа вермәјә мәчбур олур²⁵ вә биринчи реал-

²³ А б д у л л а Ш а и г. Мәним һәјәтым (әлјазмасы), Республика Әлјазмалары Фонду, инв. №3634, сәһ. 73.

²⁴ Јенә орада, сәһ. 73.

²⁵ Јазычынын шәхси архивиндә тәрчүмеји-һалына аид раст кәлдијимиз бир гејддә, һәмчинин «Хатират»ын макина јазысында (2-чи говлуғ, сәһ. 221) һәмин мәктәбдән чыхмасы, «Азәрбајчан» журналында (1956, № 2, сәһ. 59) олдуғу кими (1905) дејил, 1906-чы ил көстәрилмишдир. Талыбзадәнин 1905—1906-чы тәдрис или мүддәтиндә бурала мұәллим олдуғуну биринчи Сабунчу али ибтидан мәктәбин мүфәттиши тәрәфиндән верилмиш 23 феврал 1918-чи ил, 44 №ли вәсигә дә тәсдиғ едир. Вәсигә јазычынын шәхси архивиндәдир.

ни мәктәбин ашағы синифләриндә, һабелә 7-чи шәһәр мәктәбиндә дәрәс көтүрүр.

Сонунчу мәктәбин мүдири С. С. Ахундов (1875—1939) иди. Илк көрүшдән онлар бир-биринә бағланмыш вә јахын дост олмушлар. Бу заман Шаиг Ахундову бир јазычы кими «Тамаһкар» пјеси илә таныјырды. С. С. Ахундов Гори семинаријасында тәләбә икән русча јаздығы тәәсүратыны бир күн Шаигә охумуш вә бу кичик әсәр онун хошуна кәлмишди. Бундан сонра һәр ики мұәллим—јазычы өз әсәрләрини бирликдә охујар, мәсләһәтләшәрмишләр. А. Шаиг С. Саннин орижинал вә гүвәтли бир јазычы кими гиймәгләндирир: «Мән С. С. Ахундовун әсәрләрини, хүсусән ушағлар үчүн јаздығы һекајәләри охујанда онун бир чох мұасирләриндән фәргләндијини көрүрдүм. С. С. Ахундовун әсәрләринин мәзијјәти, онлардакы һуманизмлә лирикадыр. Онда мұәјјән дәрәчәдә дидактика вардыр. С. Сани тәнгиддән чох нәсифәтлә, мұсбәт һәјәт һадисәләрини көстәрмәклә охучусуна тә'сир етмәјә чалышырды. О заман мән, Саннин әсәрләрини чох бәјәннир вә тәдир едирдим. Әдибин «Горхулу нағыллар» ады алтында чап етдирији ушағ һекајәләри хошладығым әсәрләрдән иди. С. Сани өз әсәрләриндә марағлы мачәралар вермәји севәрди. О, бу мачәралары о гәдәр тәбни тәсвир едирди ки, охучулары биихтијар өзүнә чәлб едирди. Әдибин «Гарача гыз» һекајәсини сәһнәләшдирмәјим дә онун јарадычылығына бәсләдијим сәмими мұнасибәтин нәтичәси иди»²⁶.

С. С. Ахундов фәјдалы, ағыллы мәсләһәтләри илә Шаигә јолдашлыг көмәјини әсиркәмәмишдир. Бу факты хатырлатмаг кифәјәтдир ки, о заман мұәјјән һиссәләри «Иғбал» гәзетиндә чыхмыш «Әсримизин гәһрәманлары»ны С. С. Ахундов охујуб бәјәнмиш, јарымчыг галмыш повестин тамамланмасыны мәсләһәт көрмүшдү. Бундан сонра Шаиг әсәри ишләјиб, 1918-чи илдә битирмишдир. Белә бир гаршылығлы әлағә, әмәкдашлыг вә јолдашлыг мәсләһәти һәр ики јазычы-мұәллимин әдәби-педагожи фәалијјәтиндә өз сәмәрәсини көстәрмишдир.

Бу вахтлар педагожи исте'дадына, тәмиз гәлбинә, нәчиб хасийјәтләринә көрә танынмыш олан Шаигин мад-

²⁶ А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүңја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 60.

ди вәзијјәти аз-чоҳ дүзәлмишиди. Анасы Мәһри гочалдығы үчүн оғлуну евләндирмәк фикринә дүшмүшдү. Әслинә бахсан, Абдулла өзү дә бунун тәрәфдары иди. О. савадлы гызла евләнмәк, анасынын зәһмәтини јүнкүләшдирмәк истәјирди. Лакин о заман охумуш гызлар аз иди. Дөвләтти аиләсиндән чыхмыш бәзи савадлы гызлар исә зәнкин олмајан адамы бәјәнмирдиләр. Онлара гижмәтли даш-гаш, бәзәк-дүзәк, көзәл ипәк парчалар, кәзмәк үчүн фәјтон, хәрчләмәк үчүн пул лазым иди. Нефт фантанлары вә зәһмәткешләри истисмар һесабына варланан Бақы буржуазиясы ичәрсиндән бир чоҳ «аброзованны» кәнчләр мејдана чыхмышды. Бу кәнчләр тәһсилләрини ахыра чатдырмајан, вахтларыны анчаг ејш-ишрәтдә, кеф мәчлисләриндә кечирән, чибләриндә кәздирдикләри чекләрлә банклардан истәдикләри гәдәр пул алаи вә истәдикләри кими хәрчләјән, халга хејри дәјмәјән фәрсиз-авара кәнчләр иди. Дөвләтли гызларынын чоху да о заман пуллу кәнчләрә кетмәјә чан атырды. Онлара «учител-мучител» лазым дејилди. Она көрә дә Шаиг 1906-чы илдә јохсул аиләдән олан савадсыз бир гызла евләнир. һәјат јолдашы Разијјә савадсыз олса да, чох тәрбијәли, мәрифәтли бир инсан иди. Шаиг бир мүддәт онунла вә мөһрибан һәјат кечирир. Лакин белә бир сәмими аилә һәјаты узун сүрмүр. Разијјәнин гыз вахтындан тутдуғу хәстәлик кет-кедә үзә чыхырды. Бу исә Шаигә тә'сир едир, ону сарсыдырды. О, өлүмүн пәнчәсиндән истәкли јолдашынын хиласы үчүн нә гәдәр чальшырса, әлач олмур. 1911-чи илдә Разијјә вәфат едир. Бу һадисәни узун мүддәт унуда билмәјән Шаиг Разијјәнин хатиринә «Шаир вә гадын» (1911) башлыгы бир драматик поэма, «Бәхтсиз рәфигәмә» (1912) адлы ики ше'р јазыр.

Зәһмәт илә јува јапдым севәрәк,
Тару-мар ејләди чөвр илә фәләк,²⁷

—дејән шаирин һәјат јолдашынын өлүмү мүнәсибәти илә нә гәдәр дәриндән кәдәрләндијини, нечә бир әһвали-руһијјә кечирдијини ајдын көрүрүк.

А. Шаигин «Бәдбәхт аилә» әсәринин илк сәһифәсиндә јазылмыш «Бу китабчадан вүсүл олан парәләр мәр-

²⁷ Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 48.

һүмәнин еһсанына олараг јетим, фәгир шакирдләрә сәрф олуначаг» — сөзләри дә диггәти чәлб едир.

* * *

Бөјүк мүбаризә мәктәби сајылан 1905—1907-чи илләр ингилабы өлкәнин ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатында бир чох дәјишиклијә сәбәб олду. Кетдикчә чошуб һәр тәрәфи бүрүјән ингилаб далғаларындан горхуја дүшән чар һөкүмәти мүвәггәти дә олса күзәштә кетмәјә. 17 Октябр манифестини е'лан етмәјә мәчбур олду. Манифестдә мәтбуат, сөз, вичдан азадлығына анд јаланчы вә дләр јазылмышды. Чаризмин формал олса да, вердији «азадлығлардан» истифадә етмәк фүрсәтини халг әлдән бурахмаг истәмирди. А. Шаиг белә бир мүрәккәб тарихи шәраитин хүсусијјәтини, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләринин характерини, синфи мүбаризәнин маһијјәтини һәлә дүзкүн баша дүшә билмирди. Чүнки: «Ингилаб дөврүнә Шаиг кифәјәт гәдәр идеја-фикри инкишафла кәлмәмишиди. Ичтимаи вәзијјәти е'тибары илә хырда буржуазияја мәнсуб олмасы, узун мүддәт Азәрбајчан, Русија һадисәләриндән кәнарда јашамасы, һабелә јарыдини, јарыдүнјәви тәһсил-тәрбијә көрмәси вә с. бу кими сәбәбләр онун 1905-чи ил фыртынасынын мә'на вә әһмијјәтини вахтында, ајдын дәрк етмәсинә мане олду».²⁸

Буна көрә о, чаризмин һиләси олан «азадлығы» бир чох мүасирләри кими алгышлајыр, хејирхан бир тәшәббүс тәк гаршылајырды. Ајры-ајры партија, синиф, тәбәгә вә зүмрәләрин ингилаба мүнәсибәти мүхтәлиф иди ки, Шаиг бу мәсәләләри һәлә кифәјәт гәдәр дәрк едә билмирди. Бунунла белә, бир чох һадисәләрин билаваситә шаһиди олан Шаиг ингилабын Азәрбајчанда, хүсусән чохмилләтли пролетар Бақысында јаратдығы тәләтүмү, ојанманы, јенилији дујур вә көрүрдү.

Бу вахт башга сәһәләрдә олдуғу кими мәфкурә, әдәбијјат сәһәсиндә дә мүбаризә кедирди. «Чар һөкүмәтинин Октябр бәјаннамәсиндән сонра өлкәнин һәр тәрәфинә јаылан мәтбуат, булуддан сыјрылыб чыхан улдузлар кими парламаға башлады».²⁹ Мүхтәлиф ичтимаи-сијаси идеја дашыјан чохлу гәзет вә журналлар

²⁸ Әзиз Мирәһмәдов. Абдулла Шаиг. Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 18.

²⁹ Мир Чәләл. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), докторлуғ диссертасиясы, АДУ китабханасы, Бақы, 1946, сәһ. 7.

нәшр олунду. «Дәвәт» (1906), «Тәкамүл» (1906), «Јолдаш» (1907) кими фәһлә вә болшевик гәзетләри илә. «Молла Нәсрәддин» (1906—1931) кими демократик журналла јанашы, әсасән буржуазија идеолокијасыны мүдафиә едән, онун әдәбијјат вә инчәсәнәтә анд көрүшләрини јајан «Нәјәт» (1905—1906), «Фүјүзат» (1906—1907) кими гәзет вә журналлары көстәрә биләрик.

1905-чи ил буржуа-демократик ингилабындан сонра Азәрбајчан әдәбијјатында мәфкурәчә бир-биринә зидд ики чәрәјан мејдана чыхды. Нәр ики чәрәјанын көркәм-ли рәһбәри вә «нашир-әфкары» вар иди. Нәр ики чәрәјан архасыны мүјјән ичтиман дајаға—синфә сөјкәмишди. Әдәбијјат тарихимиздә бу чәрәјанлар «Фүјүзат» вә «Молла Нәсрәддин» ады илә мәшһурдур. Бириччи чәрәјанын башында Әлибәј Нүсәјнзәдә (1864—1940), икинчи чәрәјанын башында исә Чәлил Мәммәдгулузәдә (1866—1932) дурурду. Әлибәј вә мәсләкдашлары (Әһмәд Камал, Нәсәнбәј Ајвазов вә башгалары) Азәрбајчанын коләчәјини түрк вә ислам өлкәләри илә бирләшмәкдә көрүрдүләр. Онлар үзләрини султан Түркіјәсинә, мүгәддәс Мәккә вә Мәдинәјә чевирмишдиләр.

«Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјаны Азәрбајчан халгынын тарихи инкишафындан, милли ән'әнәсиндән, дөврүн зәрури еһтијач вә тәләбиндән доған, һәгигәги, демократизми, бејнәлмилләчлији, милләтләр гардашлығыны бајраг едән, зәһмәткешләр үчүн фәјдалы тәшәббүсләри алгышлајан чәрәјан иди. Бу чәрәјанын нүмајәндәләри (Ч. Мәммәдгулузәдә, М. Ә. Сабир, Ә. Пагвердијев, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар, Ә. Нәзми, даһа сонра Ч. Чаббарлы вә б.) нәдән јазыр-јазсын, данышыр-данышысын анчаг халгын мәнәфеји нәтеји-нәзәриндән јазыр вә данышырды. Бу чәрәјан халгы Кәрбәлә, Мәккә зијарәтинә дәвәт етмәјиб, Шәрг әталәтинә, дин вә мөвһумата, руһани вә мүфтәхорлара, бәј, хан вә шаһлара, император вә султанлара гаршы, үмумијјәтлә нәр чүр мүртәчә гүввәләр әлејһинә мүбаризәјә чагырыр, ичтимай әдаләтсизлији вә нөгсанлары, дөврүн јарамазлыгларыны кәскин тәнгид едирди. «Молла Нәсрәддин» журналы һәгиги халг интибаһынын габагчылары сырасында кедирди.³⁰

³⁰ Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, ССРИ ЕА Азәрбајчан Филиалы Нәшријјаты, 1944, сәһ. 173.

Шүбһәсиз, әдәби-мәфкурәви мүбаризәдә бу чәрәјан үстүн чыхмалы иди вә чыхды да. Чүнки о. бә'зи мәһдуд чәһәтләри олса да, зәһмәткеш халг күтләләринин ирадәсини тәмсил едән, мәнәфејини горујан, фәалијјәтиндә онлара архаланан, онлардан руһ, илһам вә гита алан габагчылар бир чәрәјан иди.

«Бу заман Абдулла Шаиг, бир тәрәфдән, «Фүјүзат»ын бә'зи тә'сирләринә гачылырса да, диқәр тәрәфдән демократик, бәшәри идејалар ону «Молла Нәсрәддин» чәрәјанына чәкир. О, бу ики бир-биринә тамамилә зидд чәрәјан арасында тәзадлы вә һәјәчанлы һаллар кечирди».³¹

А. Шаиг хатиратында јазырды ки: «Мән 1906—1907-чи илләрдә мистик буржуа әдәбијјаты илә реалист әдәбијјат арасында, ингилаба, сијаси һадисәләрә ики мүхтәлиф чәһәдән јанашан «Молла Нәсрәддин»лә «Фүјүзат» арасында кедән мүбаризәни дәрк етмирдим. Октябр манифестинә алданараг, бә'зән мүртәчә мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш етмәјимин әсил сәбәби дә бу иди».³²

Бу илләрдә Шаигин тәзадлы һаллар кечирмәсинә, бә'зән «Фүјүзат»ын өтәри тә'сири алтына дүшүб, орада чыхыш етмәсинә вә башга сәбәбләрә бахмајараг, хејирхәһ идеја вә арзулары, јарадычылығынын әсас мәфкурәви истигамәти, үмуми руһу, мәркәзи хәтти вә апарычы голу ону даһа чох «Молла Нәсрәддин» әдәби чәрәјанына јахынлашдырырды. «Молла Нәсрәддин»ин «Ананын оғлуна лајлә демәси» мәнзүмәсини «Дәбистан»дан көтүрүб, өз мәгсәдинә, үслубуна ујғун тәрздә дәјишдирәрәк чап етмәси,³³ «сәрвәтә сатылан» бир кәнчин фәчнәсини лирик бојаларла чанландыран «Нишанлы гыз» мүәллифинә чаваб вермәси,³⁴ һабелә Зәнкәзурдакы ачлыгла әлагәдар олараг бурахдыгы сәһифәјә Шаигиң «Бир мөләкә» адлы ше'р нәср етмәси³⁵ кими фактлар журналла

³¹ М. Ибраһимов. А. Шаигин «Сечилмиш әсәрләри»нә мүгәддимә, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. X.

³² Абдулла Шаиг Көһнә дүнја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 44.

³³ «Молла Нәсрәддин», 12 мај 1906, №6.

³⁴ «Молла Нәсрәддин», 1910, № 2.

³⁵ Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 44.

язычы арасындакы элагә вә мүнәсибәтин сәчијјәсини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Лакин әслиндә Шаиг на фүүзатчы олду, нә дә «Молла Нәсрәддин»ин фәал ишти-ракчысы. Дүздүр, мүнәсири вә јахын досту Сәһһәт кими, һабелә дөврүн башга тәрәггипәрвәр нүмајәндәләри кими Шаиг дә «Молла Нәсрәддин»и дәрин рәғбәт һисси илә гаршыламыш, халгымызын һәјатында, мәдәнијјәтимизин инкишафы тарихиндә ону әләмәтдар һадисә һесаб етмиш, амма журналын фәал әмәкдашы ола билмәмишир.

Бешинчи ил ингилабындан сонра чыхан журналлардан бири дә «Дәбистан» (1906—1908) адлы ушаг журналы иди. Шаиг «Ананын оғлуна лајла демәси» мәнзүмәсини бурада 1906-чы илдә чап етдирир. Оун «Мәснәви»дән тәрчүмә етдији «Ибрәт вә мугабилә јахуд үмәтләр ихтилафы» адлы мәнзүм парчалары да јенә һәммин ил «Дәбистан»да нәшр олуноур. Бундан сонра әсәрләри мұхтәлиф гәзет вә журналларда («Дәбистан», «Мәктәб», «Ачыг сөз», «Доғру сөз», «Игбал», «Јени игбал», «Ничат», «Гардаш көмәји» вә с.) чыхмаға башлајыр.

«Молла Нәсрәддин» нәшрә башларкән Шаиг Бақыда мұәллимлик етдији үчүн Ч. Мәмәдгулузадә илә һәлә таныш дејилди. Лакин о, журналы мәдәнијјәтимизин инкишафы тарихиндә чох бөјүк, әһәмијјәтли һадисә кими гаршылајыр, марагла охујурду. М. Чәлил һаггында мәлүматы да орада чыхан материаллардан, арабир Бақыја кәлән Сабир вә Сәһһәт кими достларындан өјрәнирди. Оун Ч. Мәмәдгулузадә илә шәхси танышлығынын тарихи бир аз сонракы илләрә аиддир.

А. Шаиг Сабир вә Сәһһәтлә илк дәфә 1905-чи илдә көрүшмүшдүр. О, һәммин илин јајыны Курчүстанын тәбиәтчә зәнкин, мәшһур тарихи галасы олан Сурамда кечириб Бақыја гајыдаркән Шамаһыја кедир, мұәллим Әли-чаббар Оручәлијевин евинә дүшүр вә бурада галдыға вахт онларла таныш олур.³⁶

Азәрбајчан халгынын бу ики ләјагәтли оғлу илә Шаигин танышлығы, һәммин танышлығын сонра мөһкәм тел-

³⁶ Бах: А б д у л л а Ш а и г. Мәним һәјатым, Республика Әлјазмалары Фонду, инв. №3634, сәһ. 90.

ләрлә бағланан әдәби достлуға чеврилмәси јазычынын һәјатында чох фәрәһли, әләмәтдар һадисәләрдәндир Шаиг «Хатират»ында Сабирлә көрүшү, онун Шамаһы руһаниләрини, тачир вә көһнәпәрәстләри өзүнә мәхсус јумор вә мезаһ илә тәнгид етмәси, Шамаһы чаһилләринин мұһафизәкарлығындан үрәји одлана-одлана данышмасы, әсәрләриндән бә'зи нүмунәләр охумасы барәдә мәлүмат вердикдән сонра јазмышдыр: «Оун һәчвләрини гәзәлләриндән чох бәјәндим. Һәчвләриндәки кәскиклик, тәбиилик шаирин бу саһәдә бөјүк бир исте'дада малик олдуғуну хәбәр верирди».³⁷

А. Шаиг Шамаһыдан гајытдыгдан сонра һәммин илин ахырларында мәктубла бәрәбәр «Вәтән» сәрләвһәли бир ше'р јазыб достларына—Сабир вә Сәһһәтә көндәрир. Һичран, кәдәр дүјғусуну, вәтәнә мәһәббәт мотивини тәрәннүм едән бу тә'сирли ше'рә Сабир дә, Сәһһәт дә чаваб верир. Тәәсүф ки, Сабирин чавабы индијәдәк тапылмамышдыр. Сәһһәтин «Шаига, нејләсин ахыр, сөјлә бичарә вәтән» мисрасы илә башланан мәнзүмәси исә елм әләминә мәлүмдүр.

1905-чи ил һадисәләриндән, хүсусән «Молла Нәсрәддин»ин нәшриндән сонра Сабир Сәһһәтлә арабир Бақыја кәләр, бә'зән дә ахшамлар Шаигкилә јығышардылар. Мәчлис гызышар вә мұхтәлиф мөвзуда сөһбәт башларды. Бурада халгын ағыр күзәрәниндән, савадсылыгын ләғвиндән, елм-маариф ишләриндән, мұһүм мәдәни тәдбирләрдән, јени бәдиә әсәрләрдән, јарадычылыг мәсәләләриндән һәгиги вәтәндашлыг дүјғусу илә јорулмаг билмәдән данышардылар. Бу чүр јығынчаглар Шаигә тә'сир етмиш, бир чох шејләр өјрәтмиши.

Сабир өзүнә мәхсус бир тәрз вә шивә илә сөзләринә инчә һәзз вә мезаһ гатагар күлдүрмәси—данышмасы, Азәрбајчан дилини мұкәммәл билмәси, һәјат һадисәләринә сағлам мүнәсибәт бәсләмәси, мөһкәм характерли шәхсијјәт олмасы кими нәчиб сифәтләри илә, Сәһһәт исә әдәби һадисәләрә аид кениш мәлүмата, нәзәри һазырлыға малик олмасы, Азәрбајчан, рус вә фарс поезијасыны јахшы билмәси вә чохлу нүмунәләр әзбәр сөјләмәси, ити һафизәси, мөһкәм јаддашы вә с. мә'зијјәтләри илә

³⁷ А б д у л л а Ш а и г. Хатирәләрим, Бақы, 1955, өз архи-ви, макина јазысы, сәһ. 115.

Шаигин диггәтини чәлб едирди. Әлбәттә, Сабири вә Сәһһәти она севдирән тәкчә булар дежил, башга чәһәтләр дә варды. Шаиг илә Сәһһәтин дунјакөрүшү вә жарядычылыгы, дили вә үслубу арасында үмуми, бәнзәр чәһәтләрин олдмасы да онлары бир-биринә јахынлашдыран амилләрәндир. Үч дост арасындакы сәмили мүнәсибәт, көрүш-шә'р вә мәктублашма васитәси илә кетдикчә мөһкәмләнишидир.

Вәфатындан сонра да Сабири достлары унутмамыш, һәмишә гәлбләриндә јашатмыш, мәгаләләриндә, хатирә чыхыш вә әсәрләриндә ондан бөјүк ифтихар һисси, сонсуз мөһәббәтлә сөһбәт ачмышлар. А. Сәһһәт өз әмәл јолдашынын, мәсләк вә һәјәт достунун чох мүнүм бир вәсијјәтини бөјүк сә'јлә јеринә јетирәрәк, 1912-чи илдә «Һопһопнамә» ады илә әсәрләрини чап етдириши вә Сабирин һәјәтинә өјрәнмәк ишиндә тәдгигатчыларымыз үчүн инди дә гижмәтли мәһбә сәјылан тәрчүмеји-һалыны илк дәфә јазыб китабын башлангычында вермишиди.

А. Шаиг «Мәрһум Сабир әфәндијә!» (1912) адлы шә'риндә дәрин гәлб јангысы илә «әдәбијјатда гонду бир матәм»—дејә онун өлүмүнү ичтимаијјәтимиз, халгымыз үчүн чох бөјүк итки кими гәләмә алмыш, хидмәтини «әдәбијјата бир чыгыр ачдын» типли мисраларда жүксәк гижмәтләндирмиш вә белә бир нәтичәјә кәлмишиди:

Сабирим, јох, сән өлмәјиб дирисән!
Сабит әнчүм кими сәнәр кимисән!³⁸

Сабир ирсинин охучу күтләсинә чатдырылмасы, бөјүк сатириккин Азәрбајчан әдәбијјатында тутдуғу мөвгејин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси саһәсиндә Шаиг хејли иш көрмүшдүр. О, «Күлзар» (1912), «Түрк әдәбијјаты» (1920), «Миҗлли гираәт китабы» (1922) кими дәрсликләриндә Сабир һаггында елми-биографик очеркләр јазмыш вә жарядычылыгындан нүмунәләр вермишидир. Шаиг бунунла кифәјәтләnmәјәрәк, марағлы мүнәзирәләр охумағ вә мәзмунлу мәгаләләр јазыб чап етдирмәк јолу илә дә

³⁸ А б д у л л а Ш а и г. Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 234.
Гејд: А. Шаигин жарядычылыгындан кәтирилән нүмунәләрәди киби, бән, бәк, көк, бағ, јоғ, агшам, јуча, јикид, имди вә с. бу кими сөзләр монографијада мүасир имлаја әсасән верилмишидир.

Азәрбајчан поезијасынын бу гүдрәтли нүмајәндәсини дәриндән өјрәнмәјә вә севмәјә чағырмышдыр.

Ингилабын илк күнләриндә Сабир адына китабханада шаирин һәјәт вә жарядычылыгы һаггында етдији мә'рузәдә Шаиг бу чәһәтә хүсуси фикир вермишиди:

О заман бә'зи әдәбијјатчылар белә јанлыш мүддәә ирәли сүрүрдүләр ки, көрәсән «Сабир «Молла Нәсрәддин»и јаратмышдыр ја «Молла Нәсрәддин» Сабири?». Шаиг мә'рузәсиндә дејирди ки, бу зијалылар унудурлар ки, мүнүм әдәби һадисәләри. әдәби чәрәјанлары доғуран һәјәт өзүдүр. Она көрә «Молла Нәсрәддин»и дә, сатирик Сабири дә јетишидирән илк нөвбәдә дөврдүр, ичтимаи мүһитдир. Анчағ «Молла Нәсрәддин»ин тә'сир күчү, охучуларда марағ ојадан карикатуралары вә с. Сабирин илһамына гол-ганад вермиш, әсәрләринин кениш јајылмасына шәраит јаратмышды. Сабир исә гижмәтли, долғун мәзмунлу сатирик әсәрләри илә журналын нүфузуну хејли артырмышды.³⁹ Һәгигәтән «Молла Нәсрәддин»ин нәшри илә Сабирин жарядычылыгында дөнүш әмәлә кәлмишиди. Бу фикри Шаиг тәкчә мә'рузәсиндә јох, 1912-чи илдә чап етдириди бир дәрсликдә дә јазмыш вә әсасландырмышды: «Сабирин даһа чочугкән донмуш вә чәрәјана бир јол араја билмәјән тә'би-салиминә «Молла Нәсрәддин» журналынын үслуб вә мәсләки пәк үјдү вә шаирин һиссијјәти-гәлбијјәсини ојатмаға вә тә'би-шаирәнәсини дадлы-дадлы охшамаға вә әһвали-руһијјәсиндә фөвгәләдәликләр вә башғалығлар төрәтмәјә башлады Чохдан бәри донмуш вә мәчрасыны буламајан сәрчешмәји-тә'би, артығ мәчрасыны булмуш олдуғундан бир сејли-хурушан кими ахыб кетмәјә башлады».⁴⁰

А. Шаиг Сабирә даир башга бир мәгаләсиндә Сабирин һансы мүнүттә јашајыб јаратмасындан, дунјакөрүшүнүн формалашмасында, ичтимаи-бәдни тәфәккүрүнүн инкишафында нә кими амилләрин мүнүм рол ојнамасындан, жарядычылыгынын хәлгилик, мүасирлик, сәнәткарлығ хүсусијјәтләриндән, бир сыра әһмијјәтли мәсәләләриндән бәһс етмишидир. О, Сабири «Азәри түркләринин

³⁹ Бах: А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүнја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 52.

⁴⁰ А б д у л л а Ш а и г. Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 222.

һәгиги хэлги шаири вә реализм мәсләкинни мүәссис» адландырмашдыр.⁴¹

А. Шаиг 1905-чи илдә Н. Чавидлә дә көрүшүб достлашмышдыр 1906-чы илдә исә өз евләриндә М. Һади илә таныш олмуш. сонралар һәмни көрүшү хатырлајараг: «Оун сәрбәст һәрәкәтини, һәјата олан көрүшүнү, лисанындакы гүввәт вә сәләсәти биринчи күндән бәјәндим» — дејә јазмышды.⁴²

Гејд едилдији кими, фәрди үслубу вә јарадычылыг хүсусијјәтләринә көрә Шаиг достларындан даһа чох Сәһһәтә јахын олмушдыр.

Үмумијјәтлә, А. Шаигин Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Н. Вәзиров, Һ. Зәрдаби, М. Чәлил, М. Һади, Һ. Чавид кими халгымызын габагчыл нүмајәндәләри илә танышлығы, һәтта бир чоху илә достлуғу онун әдәби әлагә вә мүнһитиниң нә гәдәр кениш, әһәтәли олдуғуну ашкар көстәрән фактлардыр. Бу шаир вә јазычыларын, көркәмли мүәллим вә маариф хадимләриниң һәр бири бөјүк ирадә вә мәтанәтлә, өзүнә мәхус тәрздә халгымызын мәдәни жүкәлиши уғрунда, онун азад вә хошбәхт һәјаты уғрунда чалышмышдыр. Һеч шүбһәсиз, бунларын сырасында Шаигин дә хүсуси јери вардыр.

* * *

1907-чи илдә Шаиг хәстәләндији үчүн һәкимләрин мәсләһәти илә ијун ајында Ставропола мүәличәјә кедир. Кәмидә бир рус зијалысы илә олан сәһбәти, гоча бир мүәллимниң Николајын шәклинә ишарә илә: «бу јарамазы көзүмүзүн гаршысындан галдырын, һеч олмаса јемәк салонунда өзүмүзү сәрбәст һисс едәк» кими чәсарәтли сөзләри, үмумијјәтлә Ставропол сәфәри Шаигә тәһсис галмыр. О, Ставрополда динчәләркән бир күн гәзетдә «Молла Нәсрәддин»ин һөкүмәт тәрәфиндән бағ-

⁴¹ Абдулла Шаиг. Әдәбијјатымыз һаггында, «Маариф ишчиси», 1927, № 4, сәһ. 48.

⁴² Абдулла Шаиг. Мәним һәјатым, Республика Әлјазмалары Фонду, инв. №3634, сәһ. 81

ландығы хәбәрини охујуб мүтәәссир олур. Аз сонра журнал јенидән нәшрә башлајыр.⁴³

А. Шаиг дә дахил олмагла Ставрополда мүәличә олунан бир груп зијалы ијулуң 14-дә редаксияја телеграм көндәрир. Бу вахт редаксия Азәрбајҗан рајонларындан, Бақыдан, Поти, Јалта, Јесентуки вә башга јерләрдән дә чохлу тәбрикләр алмышды. Телеграм вуран вә мәктуб көндәрәнләрә журналын тәшәккүр етдији адамлар сырасында Шаигин дә ады вардыр.⁴⁴

Ставрополдан гайтдыгдан сонра о, чохлу ше'рләр. «Мәктуб јетишмәди», «Көч» кими көзәл әсәрләр јазыр. «Әкинчи нәғмәси», «Парчалар», «Һүрријәт пәрсинә», «Лајла», «Һәр шеј әски», «Сон баһар», «Чәһаләтлә мүчәдилә» кими 1907—1910-чу илләрдә јаранмыш ше'рләрдә әмәкчиләрә мәнәббәт, дөврүн габагчыл адамларыны алгыш, кәләчәјә инам мотивләри әсас јери тутурду.

* * *

Азәрбајҗан мүәллимләриниң Бақыда кечирилән ики тарихи гурултајының (1906 вә 1907-чи илләрдә), бә'зи зәиф вә мәнһуд чәһәтләринә бахмајараг, милли маарифин инкишафында бөјүк ролу олмушдыр. Ана дилиндә програм вә дәрслик јазмаг гурултајларын күндәлијиндә мүзакирә едилән әһәмијјәтли мәсәләләрдән иди. А. Шаиг һәр ики гурултајын мүнүм мәдәни тәдбирләриниң јеринә јетирилмәсиндә јахындан иштирак етмишди. Ана дилиндә програм јазыб мүзакирә етмәк үчүн биринчи гурултајда тәшкил олунмуш комисјона С. С. Ахундов, Һәсәнбәј Зәрдаби, Фиридунбәј Көчәрли, Сүләјманбәј Әбдүррәһманбәјов вә башгалары илә бирликдә А. Шаиг дә дахил иди.⁴⁵

Бу вахт дәрслик јаратмаг чох мәс'улијјәтли, һәм дә чәтин иш иди. Чүнки бу, елә бир дөвр иди ки, чар маариф идарәләриниң әмринә көрә мәктәпләрдә Азәрбајҗан дили рәсми, мүстәгил фәнн һесаб олунмур, она һеч бир

⁴³ 1907-чи ил ијунун 2-дә 22-чи нөмрә чап олунур. Сонра журналын нәшри дајандырылыр. Нөвбәти 23-чү нөмрә ијунун 25-дә чыхыр.

⁴⁴ Бах: «Молла Нәсрәддин», 15 ијул 1907, № 26.

⁴⁵ Бах: Республика Әлјазмалары Фонду, арх. 19—133, сәһ. 68.

әһәмијјәт верилмирди. Һәтта е'тинасызлығын нәтичәси олараг иш о јерә чатмышды ки, ата-ана истәдији вахт мүдиријјәтә әривә вериб, ушагыны ана дили дәрсиндән азад етдирә биләрди. Бу дәрсин сон саатларда кечилмәси дә шакирдләрин гачмасына сәбәб олурду. Үмумијјәтлә, чаризм зорла руслашдырма сijasәти јеритдији үчүн һәр јердә ана дилини сыхышдырыр, мэдәнијјәтимизә хор бахыр, һәр чүр милли ојаныш вә мејлин гаршысыны алмаға чалышырды. Белә ағыр бир шәраитдә дәрслик јазмағ, онун мәктәбләрдә тәдрисини һәјата кечирмәк, мэдәни-маариф ишләрини күтләләр арасында кениш јаймағ тәрәггипәрвәр зијалылардан гејрәт, вәғәндашлыг дујғусу, мәнәтлә вә гәтијјәт тәләб едирди. Онлар гаршыја чыхан манеәләри чәсарәтлә адлајыб кечмәли, халгын милли шүүруну, мэдәни инкишаф сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн, азәрбајчанлы балаларын ана дилиндә тәһсил алмалары үчүн чәтинликләрә дөзмәли идиләр. Јени руһлу, сағлам, мүбариз нәсил јетишдирмәк, савадсызлығы, әтәләт, чәһаләт вә керилији арадан галдырмағ чох мүһүм вәзифәләрдән олуб, ичтиман-сijasи маһијјәт дашыырды. Бүтүн демократик фикирли мүәллимләр, габагчылы јазычылар зәһмәткешләрин мэдәни тәрәггиси, халг маарифи уғрунда чалышмыш, јени нәслә гајғы илә јанашмыш, онларын тәлим-тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишләр. Һ. Зәрдаби, Һ. Вәзиров, С. С. Ахундов, Ч. Мәм-мәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. һагвердијев, Ү. һачыбәјов, М. С. Ордубади, А. Шаиг вә башга көркәмли сималарын һәјат вә јарадычылығы, әдәби-ичтиман фәалијјәти буна көзәл нүмунәдир.

А. Шаигин илк дәрәс китабы — «Ушаг чешмәји» 1907-чи илдә мејдана чыхыр. Икинчи гурултајын (1907) гәбул етдији ана дили програмы әсасында бир нечә мүәллимин (М. Маһмудбәјов, С. С. Ахундов, Ф. Ағазадә, А. Талыбзадә вә б.) шәрикли јаздығы «Икинчи ил» адлы китаб исә 1908-чи илдә чап олунур вә и. а.

1911-чи илдә Шаиг педагожи ишини әсасән реални мәктәбдә мәркәзләшдирир. О, артыг мүәллимликлә јанашы програм вә дәрсликләр тәртиб едир, ушаглар үчүн бәди әсәрләр јазыр, бир сөзлә, чохчәһәтли јарадычылыгла мәшғул олурду. Һәм педагожи, һәм дә әдәби фәалијјәтиндә гаршысына кәнч нәсли сағлам руһда тәрбијәләндирмәк, мэдәнијјәтимизи, дил вә әдәбијјәтимиызы, кө-

зәл милли ән'әнәләримизи севдирмәк кими нәчиб бир мәгсәд гојмушду.

О заман Азәрбајчан дили мүәллимләри рәсми мүәллим сајылмыр, шәриәт вә башга фәндән дәрәс дејәнләрдән хејли аз әмәк һагғы алырдылар. Бу исә Азәрбајчан дилинә, азәрбајчанлылар гаршы әдәләтсызлик вә һәгарәтдән башга бир шеј дејилди. Бу һал Шаиг вә онун кими тәрәггипәрвәр јазычылар-мүәллимләрә чох ағыр кәлирди. Гаршыларына мүхтәлиф чәтинликләр чыхса да, онлар өз мәгсәдләриндән дәнмүр, мүһафизәкар, мүртәчә үнсүрләрә гаршы чүрбәчүр јолларла мүбаризәнни давам етдирирдиләр. Мәчбури олан шәриәт дәрсләрини әсасән ана дили мүәллимләри дејирди. А. Шаиг дә белә бир һуғуга малик иди.⁴⁶ Анчаг о, шәриәт дәрсләрини тез-тез дил-әдәбијјәт мәсәләләри илә әвәз едир, бәди материаллар охујур, лазым билдији әсәрләрдән данышырды. Беләликлә, ушагларда доғма мэдәнијјәтимизә, дилимизә дәрин марағ ојадыр, ону јахшы өјрәнмәк, севмәк, горвјуб инкишаф етдирмәк һиссләрини тәрбијә едирди. Вахты илә Шаигин тәләбәси олмуш көркәмли јазычы Симуրғ (Тағы Шаһбази) демишдир: «Түрк дили вә әдәбијјәтына олан һәвәсим тамамилә Мирзә Абдулла Шаигин әмәјинә аиддир. Шаиг реални мәктәбин түрк лисаны мүәллими иди. Түрк дилинин дәрәс чәдвәлиндә алтынчы саата гојулмуш олмасына бахмајарағ, бизим синифдәки түркләр тамамилә дәрәсә галыр вә һәвәслә түркчәни охујурларды».⁴⁷

Азәрбајчан дили рәсми һесаб едилмәдији, дәрәс ләвазиматынын, хүсусән мүнасиб китаб вә с. олмадығы бир шәраитдә ушагларын Азәрбајчан дили дәрсинә галыб ону һәвәслә охумалары мүртәчә, мүһафизәкар мүәллимләри шүбһәјә салмышды. Гағгаз Маариф Дирәсинин баш мүфәттиши Славинскинин бир нечә дәфә Тифлидән кәлиб Шаигин дәрсини јохламысы белә ону бу јолдан чәкиндирә билмәмишдир.

Халга хидмәт етмәк, јени типли мәктәбләр ачмағ, әмәкчи балалары савадландырмағ ешги, «думанлы, фыртыналы кечмишләрдән» узаглашыб сәадәт күнәшинин

⁴⁶ Бах: Азәрбајчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, Фонд Попечителя Кавказского Учебного округа, № 311, Опись 1, дело № 851.

⁴⁷ С и м у р г. Әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 31.

парлајачагы хошбәхт кәләчәјә говушмаг арзусу бир ја-
зычы-мүәллим кими Шаиги дүшүндүрмүш, бүтүн вар-
лыгыны чошгун вәтәнпәрвәрлик һисси илә һәрәкәтә кә-
тирмишди. Она көрә, тәбиндир ки/1905-чи ил ингила-
бындан сонраки илләрдә онун педагожи фәалијјәти илә
бәдии јарадычылығы арасында јаранмыш шүүрлу әлағә
кет-кәдә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшиб мөһкәмлә-
миш, бир вәһдәт һалыны алмышдыр. Бу да диггәтәләјиг
һадисәдир ки. Шаиг һәр әсәриндә тәрбијәни ичтимаи-бә-
дии проблем кими мәркәзи плана чәкмиш олса да, јара-
дычылығынын бир голуну хусуси олараг ушаг әдәбиј-
јаты сәһәсинә һәср етмиш вә бу ишлә мүнәтәзәм мәшгул
олмушдур. Артыг әдибин балача мәктәбдиләр, кичик
јашлы ушағларә мәхсус әсәрләри о вахт Бакыда чыхан
«Дәбистан», «Мәктәб» кими журналларда, мұхтәлиф гә-
зетләрдә, дәрсликләрдә, ајры-ајры китабчалар шәклин-
дә чап олунурду. «Јахшы арха», «Тыг-Тыг ханым», «Түл-
кү һәччә кедир», «Шәләгујруг» кими мәнзум вә мәнсур
һекајәләри, бир сыра марағлы ше’рләри, «Көзәл баһар»,
«Үрәк тикмәк јахуд гурбан бајрамы», русчадан тәбдил
етдији «Чобан» кими кичик һәчмли сәһнә әсәрләри вә
башғалары 1910—1913-чү илләр јарадычылығынын мөһ-
сулудур.

1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајҗанда «Хеј-
ријјә», «Сәфа», «Нәшри-маариф», «Сәадәт», «Ничат» ки-
ми мэдәни-маариф чәмијјәтләри тәшкил олунур.
А. Шаиг «Ничат» чәмијјәтинин рәјасәт һеј’әтиндә дөрд-
беш ил чалышмышдыр.⁴⁸ Онун алман јазычысы Р. Бот-
шалдан тәрчүмә етдији «Гафгаз чичәји»⁴⁹ вә «Мин бир
кечә»-дән көтүрүлмүш һекајә әсасында јаздығы «Бир
саат хәлифәлик» адлы әсәрләри чәмијјәтин һејринә дә-
фәләрлә сәһнәдә ојнанылмышды.

А. Шаиг 1910-чу илдә «Көзәл баһары» јазыр. Бу,
онун илк ушаг пјеси иди. Шаигин ишләдији Бакы реал-
ни мәктәбинин мүәллимләри вә јухары синиф тәләбәләри
китабхана тәшкил етмәк кими нәчиб бир тәшәббүс гал-
дырмышдылар. Бунун үчүн пул вә вәсаит лазым иди.

⁴⁸ Бах: Абдулла Шаиг. Мәним һәјатым, Республика
Әлҗамалары Фонду, инв. № 3634, сәһ. 103.
⁴⁹ Јазычынын архивиндә олан 26468—909 №ли бир сәһәдән әј-
рәнирик ки, мәтбуат ишләри үзрә Тифлис комитәси әсәрин ојнаныл-
масына 1909-чу ил декабрын 12-дә ичазә вермишидир.

Она көрә тәнтәнәли мүсамирә вермәји, әдәби кечә ке-
чирмәји лазым билирләр. Тәләбә коллективинин гүввәси
илә 1913-чү ил мартын 10-да белә бир кечә кеңирилир.
«Көзәл баһар» пјеси дә бу вахт мүвәффәгијјәтлә тама-
шаја гојулмушдур.⁵⁰

Мүсамирә вә тамашадан, һәмчинин тәләбәләрин
өзүндән јығылан пулла бәзи лазыми аваданлыг (китаб,
китаб шкафы вә с.) алындыгдан сонра китабхана ачы-
лыр. «Бундан сонра һәр тәләбә Оручовларын китаб ма-
ғазасындан бир нечә китаб алыб китабханаја верди. Мән
дә өз китабларымдан бир нечәсини бағышладым. Тәлә-
бәләрдән сечилмиш китабхана мүдири бөјүк тәнәффүс-
ләрдә вә дәрәдән сонра ушағларә евдә охумаг үчүн ки-
таб верирди».⁵¹

Талыбзадә, реални мәктәбиндә охујан азәрбајҗанлы-
ларын өз дилләрини јахшы билмәләри үчүн бөјүк сәј
көстәрирди. А. Шаигин азәрбајҗанлы балалара ана ди-
лини јахшы өјрәтмәк үчүн чидди чалышдығы, бу мәсә-
ләјә хусуси диггәт јетирдији белә бир фактдан да мө’лум
олур: о вахт Тифлис попечители ајры-ајры мәктәбләр-
дән алдығы програмларын нечә тәртиб олундугуну, кеј-
фијјәтини јохлатмаг үчүн Гори семинаријасына көндә-
рирди. Бу програмларла башга педагоглар кими, семи-
наријанын мүәллими Фиридунбәј Көчәрли дә таныш
олурду. О, 1917-чи ил мартын 6-да Шаигә көндәрдији
мәктубда јазырды: «Програмларын чүмләсиндән зијадә
сиз тәртиб етдијиниз мәнә хош кәлди. Әкәр онда јазды-
гыныз маддәләрин чүмләсинә эмәл олунурса, онда си-
зин шакирдләр курсу тамам етдикдә түркчә дә кәрәк-
дир јахшы савадлы олсунлар. Буна да мәним шәкким
јохдур. Һәр бир пешәнин вә елмин тә’лим вә тәдрисиндә
мүәллимин вичуду бөјүк шәртдир. Әкәр мүәллим истәсә
һәр гисим ширүт вә мүнит ичрә олмуш олса да, өз ша-
кирдләринә чох шејләр өјрәдә биләр. Габил вә инсафлы
мүәллимин әлиндә нагабил вә корәфәһм шакирд дә аз-
чох елм вә билијә дара ола биләр».⁵²

Өз шакирдләринә чох шејләр өјрәтмәји бачаран
Шаигин ана дилинә вердији бөјүк гијмәт «Әсримизин

⁵⁰ Бах: «Каспи», 1913, № 57.

⁵¹ Абдулла Шаиг. Көһнә дүнја (Хатирәләр), «Азәр-
бајҗан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 65.

⁵² Мәктубун әсли Абдулла Шаигин шәхси архивиндәдир.

гәһрәманлары» повестиндә дә чох көзәл үмумиләшдирилмишдир: «Ана дили дејирәм, ана, ана! Уф! Нә гәдәр севимли, нә гәдәр дадлы бир кәлмә... Һәр ушаг дил ачаркән илк дәфә ана кәлмәси илә дил ачыр. Ана кәлмәсинин мәнә вердији инчә, чошгун һисси вә кениш мәнәни мән һеч бир дил илә тәсвир едә билмәјәчәјәм».⁵³

Үмумијјәтлә, милләтин варлығы үчүн әсас амилләрдән олан дили—ана дилини Шаиг Азәрбајчан халгынын намуслу бир нүмајәндәси кими һәмишә мудафиә етмиш, онун тәдрис вә тәрәггиси үчүн чалышмышдыр.

1905-чи ил ингилабы илә биринчи дүнја муһарибәсинә гәдәркә дөврдә Шаиг тәкчә бир мүүллим кими дејил, һәссас шаир, истедадлы насир, драматург, мүтәрчим, ичтимаи хадим кими өзүнү танытдыра билир. Инди онун адларыны гејд едә билдијимиз әсәрләриндән әләвә, реал муһаридәнин, тәбин һисс-һәјәчанларын ифадәси олан «Дағлар солтаны» кими лирик парчалары, Сабир үслубунда јазылмыш «Әкинчи вә хан» адлы машһур сатирасы, бәзи мүчәррәд чәһәтләринә бахмајараг кәләчәјә гәти инам тарихи никбинлик билдирән «Ироли», «Фидан», «Симург гушу» ше'рләри, зәһмәткешләрә мәһәббәти, һәјатдакы мәнфиликләрә, ејбләрә, һагсызлыға нифрәти кәстәрән «Интиһармы, јашамагмы?», «Көбәләк», «Пирин кәрамәти», «Дәјәрли бир хатирә» һекајәләри, «Күлзар» адлы ири һәчмли дәрәс китабы, ушаглара аид бәди-тәрбијәви нүмунәләри вардыр. Бүтүн бунларла јанашы, Шаигин јарадычылығында мүүјјән мәһдудлуғ, мүчәррәдлик, хырда буржуа романтизми хусу-сијјәтләри олдуғуну вә бу чәһәтләрин бир сыра ше'рләриндә, биринчи дүнја муһарибәси заманы јаранмыш «Идеал вә Инсанлығ» пјесиндә, «Иблисин һүзурунда» һекајәсиндә даһа ашкар көрүндүјүнү дә демәк лазымдыр.

А. Шаиги дүшүндүрән муһүм мәсәләләрдән бири дә Азәрбајчан гадынларынын вәзијјәти вә тәлеји иди. Бу мәгсәдлә о, биринчи дүнја муһарибәси заманы «Дан улдузу» адлы әдәби, ичтимаи вә сијаси бир журнал чап етдирмәк фикринә дүшүр. Јазычынын архивиндә 1914-чү илдә јазмыш олдуғу ејни сәрләвһәли бир ше'рә дә раст

⁵³ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 280—281.

кәлдик.⁵⁴ Бундан әләвә, «Хатират»дан бәлли олур ки, Шаиг реални мәктәбин рәссамына журналын чилди үчүн ше'рин мәзмунуна мунасиб бир шәкил дә чәкдирмишдир. «Шәкил сөкүлмәкдә олан дан јерини тәсвир едирди. Зијалы бир азәрбајчанлы гызы чичәкли чәмәндә әлиндә ал бајраг тутмуш, о бири әлини дә о бири тәјдә гаранлығлар ичиндә боғулмагда олан гызлара вә гадынларә тәрәф узатмышдыр. Бу гыз әсрин елм вә техникасынын, гадын азадлығынын рәмзи иди. Бајрағын үстүндә «Дан улдузу» сөзләри јазылмышды».⁵⁵

А. Шаиг шәкли вә ше'ри сүркүндән јени гајытмыш Н. Нәриманова кәстәрмиш, фикрини, планыны сөјләмишди. Нәриманов бу иши бәјәнмиш вә журналын нәшрини әһәмијјәтли һесаб етмишди. Әфсус ки, о вахт бу хәјирхәш тәшәббүс јеринә јетирилмәмиш, арзу олараг галмышды.

А. Шаиг тәлим-тәрбијә ишини кенишләндирмәк мәгсәди илә мухтәлиф јоллар, мәдәни тәдбирләр арајыб тапмагдан јорулмурду. Әлдә едилән ики сәнәддән—Бақы губернијасы халғ мәктәбләри директорунун реални мәктәбин директоруна көндәрдији 6 октјабр 1916-чы ил, 12091 №ли тәвәлиғдән вә алдығы 11 октјабр 1916-чы ил, 2256 №-ли чаваб мәктубундан мәлум олур ки, Талыбзәдә ушаг бағчасы ачмаг кими әһәмијјәтли бир мәсәлә галдырмышдыр. Бундан ики күн сонра «Ачыг сөз» гәзетиндә чыхан бир хәбәрдә охујуруғ: «...чаванларымыздан бир нәчәси Бақыда ушаг бағчасы ачмаг фикриндәдирләр вә мүүллим Мирзә Абдулла Шаиг әфәнди дә ичазә алмаг үчүн ел мәктәбләри мүдиријјәтинә әризә вермишләр».⁵⁶ Башга бир мәлуматдан исә өјрәнирик ки, «ел мәктәбләри мүдиријјәти мәзкур бағчаны ачмаг үчүн Мирзә Абдулла Шаигә ичазә вермишдир».⁵⁷ Анчаг буна бахмајараг, чар маариф мәмурлары, һөкүмәт даирәләри бу нәчиб тәшәббүсү дә баша чатдырмаға, әмәли шәкилдә һәјата кечирмәјә мане олдулар.

⁵⁴ Ше'р мүүллифин «Сечилмиш әсәрләри»нин II чилдинә (1959) дахил едилмишдир.

⁵⁵ А б д у л л а Ш а и г. Хатирәләрим, 1955, өз архиви, маһна јазысы, сәһ. 207—208.

⁵⁶ «Ачыг сөз» гәзети, 13 октјабр 1916, № 302.

⁵⁷ «Ачыг сөз» гәзети, 16 октјабр 1916, № 304.

* * *

Бөжүк Октябр социалист ингилабынын гэлэбэсиндэн сонра милли мәктэблэрин тәшкилине даир фәрман вериллр. Лакин Азәрбајчанда һөкмранлығын һалә дүшмән гүвэлэрин әлиндә олдуғу бир шәраитдә бу иши һәјата кечирмәк чәтин иди.

Бакы реални мәктәбинин мүәллимләр шурасында ашағы синифлэрин миллиләшдирилмәси гәрара алыныр вә бу ишин јеринә јетирилмәси Шаигә тапшырылыр. О, Чамо Чәбрајылбәјли, Гафур Рәшад вә башгалары илә бирликдә милли синифләр ачмағ уғрунда мүбаризәни даһа да күчләндирир. Ата-аналар арасында тәблиғат-тәшвиғат апарылмасында «оғул мәнимдир әкәр, охут-мурам, әл чәкин!»—дејәнлэри гәфләт јухусундан ојатмағда, ушағларын өз доғма диллэриндә тәһсил алмалары зәрурәтини валидејнләрә баша салмағда, кәнчлэрин мәктәбә чәлб олунмасында, милли маарифин, мәдәниј-јәтимизин инкишафында Шаингин мүстәсна фәдакарлығы вә бөжүк әмәји олмушдур. Бүтүн бу чидди-чәһдин, кәркин зәһмәтин нәтичәсиндә илк дәфә реални мәктәбдә Азәрбајчан синифлэринин тәмәли гојулур; бурада сәккиз синиф тәшкил олунур. Јени дәрә илиндә мәктәбин чәми ијirmi бир синфи варды. Булардан доғгузу Азәрбајчан, он икиси исә рус синфи иди. Миллиләшмиш сон үчүнчү синиф илин ахырында әхлаг вә дәрә кејфијјәти чәһәтиндән мүвәффәгијјәт газаныб биринчи јери тутур. Бу синфин рәһбәри Шаиг иди. Оун педагожи шурара һесабат верәркән дедији: «...тәләбәләрдән мәмнун галмајан мүәллимләр варса, сөјләсинләр»—сөзүнә чаваб оларағ һәр кәс өз разылығыны билдирмишди.⁵⁸

Бу мәктәб Совет һакимијјәти заманы икијә ајрылыр. Ашағы шәбәләр вә синифләр биринчи дәрәчәли 9-чу мәктәб, үчүнчү синифдән етибарән исә икинчи дәрәчәли 12-чи мәктәб олур. 12-чи мәктәб Али Педагожи Институтунун бинасына көчүрүлүб, институтун нүмүнә мәктәби адыны алыр.⁵⁹

1919-чу илдә ана дилиндә дәрслик јазмағ мәгсәди илә үч комисјон (һесаб, әдәбијјат, тарих-чоғрафија) тәшкил

⁵⁸ Бах: Али Педагожи Институтунун Салнамәси, Баки, 1924. сәһ. 24.

⁵⁹ Бах: јенә орада. сәһ. 25.

олунур. Әдәбијјат комисјону үзвләри сырасында Шаиг дә варды⁶⁰. О, бу илләрдә «Түрк чәләнки», «Түрк әдәбиј-јаты», «Милли гираәт китабы» кими дәрсликләр тәртиб етмиш вә Азәрбајчан јазычыларынын әсәрлэринә кениш јер вермишди.

А. Шаиг маариф вә мәдәнијјәтә хидмәт, јохсул тәләбәләрә көмәк мәгсәди илә јарадылмыш бәзи тәшкилат-лара јахын олдуғу кими, «Мүсават» чәмијјәтиндә дә иштирак етмишди. Анчағ өзүнүн етираф етдијинә көрә, һәмин чәмијјәт мүсават партијасы илә бирләшдикдән сонра орадан узаглашмышдыр⁶¹.

* * *

Азәрбајчан зәһмәткешлэри Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә 1920-чи ил апрелин 28-дә һакимијјәти өз әллэринә алдылар. Халг иши, халг сәадәти уғрунда һа-мусла чалышан габагчыл зиялылар, демократ јазычылар јени гурулушу алгышлајарағ, социализм дүнјасынын фәрәһ кәтирән, инсаны учалдан, шөһрәтләндирән јарадычылығ ишинә сәмими сурәтдә гошулдулар. Јени һәјаты бүтүн варлығы илә гәбул едиб, илк күндән оун инкишафы, мөһкәмләnmәси јолунда кәнч нәсил илә әл-әлә вериб фәдакарлығла чалышанлардан бири дә Шаиг иди. О, көрүрдү ки, әслрәр боју истиғлал ијјәт газанмыш, мүстәгил вә азад республика олмушдур. О, көрүрдү ки, иди оун ичтимай гәјәлэри јеринә јетирилмиш, арзулары һәјата кечирилмиш, мәктәб гапылары зәһмәткешлэрин үзүнә кениш ачылмыш, тәһсил алмағ, фәалијјәт кәс-тәрмәк үчүн әлверишли шәраит јарадылмышдыр.

А. Шаиг 1920-чи илин мајында, Деникин вәһшәтиндән гачыб Бакыја кәлмиш дәрбәндли Шаһзадә ханьмла евләниб, доғгуз ил сүрән субајлығ һәјатына сон гојур. Бүтүн бу шәхси вә ичтимай амилләр—һадисәләр оун руһ чошғунлуғу илә даһа кениш вә сәмәрәли фәалијјәтә сөвг едирди.

⁶⁰ Бах: «Бакы фәһлә конфрансынын әхбари», 17 ијун 1919, № 8.

⁶¹ Бах: Абдулла Шаиг. Хатирәләрим, 1955, өз архивн, макина јазысы, II говлуғ, сәһ. 259.

1920-чи илдә Азәрбајҗан, рус вә ермәни мәктәбләринә мүүәллимләр һазырламағ үчүн Бақыда дарүлмүүәллимин бинасында бир иллик педагожи курслар тә'сис олуцур. Шаиг илк күндән һәмин курсларда дәрәс дејир, фәәл чалышырды. Курслар Азәрбајҗан Али Педагожи Институтунун јарадылмасы үчүн өзүл иди. Азәрбајҗан Халғ Комиссарлар Шурасы гәрәра алыр ки, 1921-чи ил ијулун 1-дән е'тибарән институтун тәшкилине башланылсын. Һөкүмәтин бу мәсәлә илә әлағадар 66 №ли декретиндән сонра институтун үч нәфәрдән (Фәтулла Рзабәјли, Һәбиб Маһмудбәјли, Рәһим Чәфәров) ибарәт тәшкилат комисјону дүзәлир. Комисјон Абдулла Шаиги, Мәммәд Әфәндизадә вә Садығ Һүсејизадәни дә бурада иштирак етмәјә чағырыр. Халғ Комиссарлар Шурасы Сәдри Н. Нәриманов вә Маариф Комиссары Д. Бүнјадзадә комисјона, институтун јарадылмасына чох көмәк едирдиләр. Нәһажәт, Лебедински күчәдәки Туркенеv мәктәбин бинасында тә'сис олуңмуш институт, 1921-чи ил нојабрын 15-дә алты нәфәр тәләбә илә дәрәс башлајыр.

Фәтулла Рзабәјли мүдир, Һәбиб Маһмудбәјли исе мүавин тәјин олуңмушду. Институтда Азәрбајҗанын ән габагчыл, бачарығлы мүүәллимләри ишләјирди. Бунлардан Одесса униvерситетини битирмиш Фәтулла Рзабәјлини (физиолокија), јенә ораны гургармыш Һәмид Шахтаһтинскини (психолокија), Ленинград униvерситетиндә тәһсил алмыш Мәммәд Әфәндизадәни (ријазижјат), Дармштад (Алманија) техникумуну тамамламыш мүүәллим Садығ Һүсејнову (кимја), көркәмли әдиб Абдулла Шаиги (дил-әдәбијјат) көстәрмәк олар.

Бу вахт Шаиг институт тәләбәләри үчүн «Кәнчлик маршы» (1921) адлы ше'рини јазыр вә ше'р У. Начыбәјов тәрәфиндән бәстәләнир.

О, јазычылығ вә мүүәллимлик етмәклә јанашы педагожи шуранын катиби вәзифәсиндә дә чалышырды. Умумијјәтлә, «бу јорулмаз маариф хадими ингилабын лап илк ајларындан чохчәһәтли елми-педагожи иш апарырды. О, јени мәктәбләр ачылмасы ишинә көмәк едир. Али Педагожи Институтунда вә фәһлә курсларында дәрәс дејир, мәктәбләр үчүн һәр чүр тәдрис вәсәити һазырланмасында фәәл иштирак едир, мүүәллимләр үчүн методик мәғаләләр јазыр, мүүәһирәләр охујурду. Партија вә һөкүмәтимизин гајғысы илә Азәрбајҗанда Дөв-

ләт Педагожи Институтуну тәшкил едән көркәмли маариф хадимләри сырасында А. Шаиг дә варды».⁶²

Бу дөврдәки мүүһүм мәдәни тәдбирләрдән бири дә «Кәндли һәфтәси»нин тәшкили иди. 1920-чи илин октябрындан башланан бу компанијанын шәһәрлә кәнд арасында сых әлағә јарадылмасында, кәндә көмәк көстәрилмәсиндә, халғы елм-мәдәнијјәтә чағырмағ, јени мәктәб биналары тикмәк, курслар, китабханалар ачмағда, бунларын сајыны чохалтмағда вә с. бөјүк әһәмијјәти олду. Бу вахт мүүәтәлиф сәһәләрдә чалышан көркәмли мүүәтәхәссисләр, кими, габагчыл, тәчрүбәли мүүәллимләр дә сәфәрбәрлцјә алыныб, компанијаны мүүәтәхәккил кечирмәк, кениш тәблиғат-тәшвиғат иши апармағ үчүн гәзалара көндәрилирди. Мәктәбләрдә дәрәсинин чох олмасына бахмајарағ, Шаиг дә Мүүәллимләр Иттифагынын сәдри Мүслүм Магомајевин мәсләһәти илә бу тәшәббүсә гошулур. О, 1921-чи илдә мүүәллим Бабабәј Сәфәрәлијевлә бирликдә Көјчаја кедиб, Гарамәрјәм, Дијаллы. Инчә кәндләриндә јығынчағлар кечирмиш, мәктәбләрин тәшкили, үмуми мәчбури тәһсил, елм вә мәдәнијјәтин әһәмијјәти һағғында вә башга мөвзуларда марағлы сөһбәтләр апармышдыр.

Ингилабдан сонра Шаиг, Һүсејн Чавид вә Салман Мүмтазла бирликдә Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән тәшкил едилән «Азәрбајҗан әдәбијјатыны еһјәедији комисјон»да да чалышмышдыр. 1923-чү илдә Азәрбајҗан Дөвләт Педагожи Институтунда јазычынын әдәби вә педагожи фәалијјәтинин 20 иллији мүнәсибәти илә чох тәнтәнәли јубилеји кечирилир. Халғ Маариф Комиссарлығынын гәрарына әсасән, һәмин кечә, нүмунә мәктәби «Шаиг нүмунә мәктәби» адландырылыр.⁶³

Декабрын 27-дәки јубилеј кечәсиндә Халғ Маариф Комиссары М. Гулијев Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәти һағғында мөзmunлу нитг сөјләјир. Али тәрбијә идарәси мүдири Ф. Рзабәјли, Али дарүлмүүәллимат мүдири Мәдинә ханым, көркәмли Азәрбајҗан јазычысы Г. Чавид, мәшһур актјор М. Әлијев вә башгалары даныша-

⁶² Ч а м о Ч ә б р а ј ы л б ә ј л и. Көркәмли маариф хадими, «Коммунист» гәзети, 20 март 1956, № 68.

⁶³ Бах: Али Педагожи Институтунун Салнамәси, Бақы, 1924, сәһ. 25.

раг, әдәби-педагожи фәалијәтнин ијirmi иллији мүнәсипәти илә Шаиги сәмиимјәтлә тәбрик етдиләр. Кениш програм үзрә кечирилән тәнтәнәли кечәдә јазычынын «Идеал вә Инсанлыг» мәнзум драмы вә «Бир саат хәлифәлик» пјеси дә кәстәрилмишдир.⁶⁴

Бу вахт Шаигин һәјат вә фәалијәтинә аид бир китабча бурахылыр. Бурада о, халг мүүллими, маариф хадими, көркәмли јазычы кими характеризә едилир; кәнич нәслин сағлам руһда тәрбијә олунмасында, савадлы, биликли гүввәләрин јетчшмәсиндә, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизин инкишафында кәстәрдији хидмәтләр јүксәк гиймәтләндирилир. Достлары, мүүллимләр, јазычылар, тәләбәләр, маариф ишчиләри, ајры-ајры тәшкилатлар өз тәбрикләриндә, јазыларында Шаигә дәрин мәнһәббәт, еһтирам вә һөрмәт һиссләрини ифадә едирдиләр.

Мустафа Гулијев, Шаиги «Бу күн јаранмаг үзрә олан лисан вә әдәбијјатымызын тәмәлини гуранлардан бири» һесаб едир,⁶⁵ ејни фикри Һүсеји Садиг кими јазычылар да тәсдигләјирди.⁶⁶ Һүсеји Чавид исә «Шаиг кимдир?» суалы әтрафында дүшүнәркән, онун шәхсијјәти вә хидмәтләри һаггында даһа јығчам шәкилдә, бәдии бир диллә белә дәјирди: «Ијirmi илдән бәридик ки, бүтүн Азәрбајчан кәнчилији ону пәк көзәл таныјыр.

Әвәт, һәр кәсчә: о, чалышган вә тәчрүбәли бир мүүллим, һәссас, назик бир шаир, хүлуг вә сәмими бир инсандыр

Фәгәт мәнчә: о, бир һечдир ки, көзә чарпан бир чох улдузлу варлыглардан даһа бөјүк, даһа мөһтәрәмдир».⁶⁷

Бақы фәһлә фәкүлтәси тәләбәләри јазырдылар: «...сәвкиди мүүллимииз Абдулла Шаиг ... јаратдығы әсәрләрлә вә тәртиб етдији дәрәс китаблары илә кәнчилијимизи тәрбијә етмәкдән бир ан кери дурмамыш, даима чалышмышдыр вә бу күн дәхи јүзләрлә биз әмәлә фәкүлтәси тәләбәләрини тәрбијә етмәкдә, биз ишчи тәләбәләрә кәнди түрк дил вә әдәбијјатымызы өјрәтмәкдә. Шура Азәрбајчанымызын кәләчәк зијалы дәрәсини һазырламагда јорулмадан давам едир».⁶⁸

Китабча «Дүшүнчәләр», «Дујгулар», «Тәбрикләр» вә с. һиссәләрдән ибарәтдир. Шаигин ики ше'ри, һәмчинин тәләбәләрин она иһаф олунмуш бир нечә ше'ри дә бураја дахил едилмишдир.

А. Шаиг чох мөһрибан, гајғыкеш вә истәдадли мүүллим олмушдур. Кечәдә онун педагожи мәнһәрәти, мүүллимлик бачарығы вә тәчрүбәси барәдә хүсуси данышылмышдыр. Бу барәдә тәләбәләрдән бири ифтихарла демишди: «Бу фитри мүүллимин ојлә бир е'чазкар ифадәси, ојлә тә'сиркар тәләффүзү вар ки, ән лагејд тәләбә белә ону бөјүк бир шөвг вә һәвәслә динләр... Онун насыл бир мүүллим олдуғуну билмәк үчүн мутләга тәләбәси олмалыдыр».⁶⁹ Буну тәкчә бир нәфәр тәләбәнин фикри дејил, вахты илә Шаигин дәрсини динләмиш, бу күн исә мұхтәлиф иш сәһәләриндә, елм, маариф вә мәдәнијјәт очагларында чалышанларын сәмими е'тирафы сајмаг олар.

1925-чи илдә Газах рајонундан Бақы Педагожи Текникумуна јеничә дәјишилмиш Һ. Мөһди илк дәфә Шаигин дәрсиндә иштирак едәркән алдығы тәәсүраты белә хатырлајыр: «О, формула вә чәдвәлләрдән јорулмуш бейнимизә ше'р вә сәнәтин көзәл нүмунәләри илә истираһәт верирди. О, данышаркән синфә елә бир сүкут чөкүмүшдү ки, дедији сөзләри дәфтәрә гејд едән јолдашларымызын гәләмләринин сәси лап ајдын ешидилирди».⁷⁰

Һ. Мөһди сонрлар да Шаигдән јүксәк педагожи истәдада ғабил мүүллим-сәнәткар кими сөһбәт ачмыш, өзүндә јазычылыға һәвәс ојадан сәбәбләрдән бирини Шаигин—М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә һаггында сөјләдији мұһазирәләр олдуғуну е'тираф етмишдир. О, Шаигин олдуғча сәлис, марағлы вә мәзмуунлу сөһбәтләрини, сакит, лакин дәрин тә'сирли вә нүфузедичи данышыг тәрзини хатырлајараг демишдир. «Абдулла Шаиг... дахили бир атәш вә илһамла бүтүн синфи әлә алырды. Дәрәс саатынын тез гуртармағы бизим һамымызда тәәсүф һиссә ојадырды. О, һәр бир мөвзудан бәрәс едәркән, аз гала бизә синифдә олдуғумузу унутдурур, өзүнүн инам вә е'тигадыны бизә дә ашыла-

⁶⁴ Бах: «Јени јол» гәзети, 21 јанвар 1924, № 2.

⁶⁵ «Талыбзадә Абдулла Шаиг», Бақы, 1923, сәһ. 2.

⁶⁶ Јенә орада, сәһ. 26.

⁶⁷ «Талыбзадә Абдулла Шаиг», Бақы, 1923, сәһ. 23.

⁶⁸ Јенә орада, сәһ. 41.

⁶⁹ Јенә орада, сәһ. 8.

⁷⁰ Бөјүк һәјат. «Әдәбијјат гәзети», 22 јанвар 1946, № 2.

мағы бачарырды, әкәр тә'бир чанзсә, дәрсини әсил сә-
нәткар кими апарырды».⁷¹

Азәрбајчанын көркәмли шаири Сүлејман Рүстәм жа-
зыр: «Абдулла Шаиглә мән јалныз 1923-чү илдә сабиғ
нүмунә мәктәбиндә таныш олдум... 1925-чи илдә исә
18-чи педагожи мәктәбдә о бизим әдәбијјат мүәллими-
миз олду. Бүтүн тәләбәләр үрәкдән она бағланды. Тәлә-
бәләрдә әдәбијјата марағ артды. Шаигдә надир бир мү-
әллимлик хүсусијјәти варды. О, һәр тәләбәнин гәлбинә
нүфуз етмәји бачарырды. О, өз тәләбәләринин һансы
аиләдә, нә кими шәраитдә јашадығларыны јахындан өј-
рәннр вә һәр тәләбәјә онун хасијјәтинә көрә јанашмағы
бачарырды. О, һәм дә чох тәләбкар бир мүәллим иди...
Демәк олар ки, әдәбијјаты бизә чох севдирәнләрдән,
әдәби зөвгүмүзү тәрбијә едәнләрдән бири севимли әди-
бимиз Абдулла шаиг олмушдур».⁷²

1920—1930-чу илләрдә Шаиг бириллик курсларда,
Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда, Бақы Да-
рүлмүәллиминдә, фәһлә фәкүлтәсиндә, «Нүмунә
мәктәби»ндә, Әли Бајрамов адына гадынлар клубунда,
тәһсил курсларында вә башга мәдәни-маариф мүәссисә-
ләриндә чалышырды. Шаиг әдәбијјат дәрнәкләринә дә
рәһбәрлик едир, тәләбәләрин гүввәси илә мүсамирә вә
диспутлар кечирирди. О, мәктәбләрдә Фүзули, Вагиф,
М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, М. Чәлил кими классиклә-
римиз һағгында илк дәфә мәзмунлу, әтрафлы мүһазирә-
ләр охујур, һәтта мәғаләләрлә мәтбуатда чыхыш едир-
ди. Бир мүәллим-јазычы кими көркәмли мөвге тутмуш
Шаиг совет дөврүндә бир тәңгидчи, әдәбијјатшүнас ки-
ми дә танынмаға башлајыр. Онун «М. Ф. Ахундов һағ-
гында мүлаһизәләрим»,⁷³ «Чавидин «Иблис»нам һаилә-
си һағгында дујғуларым»,⁷⁴ «М. Ф. Ахундовун «Алдан-
мыш кәвакиб»и һағгында мүлаһизәләрим»,⁷⁵ «Әдәбијја-
тымыз һағгында (1905-чи сәнә ингилабындан сонра јети-
шмиш әдәбијјатымыза сәтһи бир нәзәр)»,⁷⁶ «Фүзули

⁷¹ Гүсәјн Мейди Мүәллим вә јазычы (Азәрбајчан мү-
әллимләринин IV гурултајындакы чыхышындан), «Әдәбијјат вә ин-
чәсәнәт» гәзети, 19 ноябр 1960, № 47

⁷² «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 22 март 1956, № 12.

⁷³ «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1924, № 4.

⁷⁴ Јенә орада, 1925, № 2.

⁷⁵ Јенә орада, 1925, № 3.

⁷⁶ «Маариф ишчиси» журналы, 1927, № 2, 3, 4.

һағгында дүшүнчәләрим»,⁷⁷ «Мирзә [Фәтәли Ахундов]
реалист вә сәнәткар бир шаирдир»,⁷⁸ «Аббас Сәһһәт»⁷⁹ вә
бир чох башга мәғаләләри нәшр олунмушдур.

А. Шаигин һәјат-фәалијјәтиндә диггәтәләјиг һадисә-
ләрдән бири дә фольклор материалларыны, халғын бәдин
сәрвәтини топламағ, өјрәнмәк, һәтта нәшр етдирмәк са-
һәсиндәки тәшәббүсү иди. Шаигдә ушағлығдан фолькло-
ра марағ ојадан Борчалы гәзасынын Сарван кәндиндән
кәлмиш вә бир вахт онларда јашамыш јохсул кәндли
Јусиф әји олмушду. Онун сөјләдији марағлы нағылла-
ры, гәрибә тапмачалары, ибрәтли аталар сөзү вә мәсәл-
ләри Шаиг бөјүк бир һәвәслә динләрди. Бу чәһәт онда
шифәһи халғ јарадычылығына марағы сонрлар даһа
дә күчләндирмишди. Бақыда мүәллимлик едәркән Шаиг
шифәһи халғ әдәбијјаты илә чидди вә мүнтязәм сурәтдә
мәшғүл олур. Һәм өзү бу бәдин сәрвәти јазыја көчүрүб
сахлајыр, һәм дә Азәрбајчанын мүхтәлиф гәзаларындан
кәлмиш тәләбәләрә тапшырырды ки, тә'тил вахты фольк-
лор нүмунәләрини топласынлар. Беләликлә о, шифәһи
халғ әдәбијјатынын мүхтәлиф формаларына аид хејли
нүмунә: бир чох нағыл, ләтифә, алты јүз тапмача, мин
бајаты, минә гәдәр аталар сөзү вә с. әлдә етмишди.

А. Шаиг халғ әдәбијјатынын мәзијјәтини, әһәмијјәт
вә хүсусијјәтини дәриндән өјрәнмәк үчүн реални мәктә-
бин китабханасындан алдығы китаблары, хүсусән Тиф-
лисдә чыхан «Гафғаз өлкәләри вә тајфаларыны әкс ет-
дирән материаллар мәчмүәси»ни диггәтлә охујурду. Һәт-
та өјрәнмә, тәдгигат вә топлама ишиндән сонра о, «Ди-
лимиз вә әдәбијјатымыз» адлы бир мәғалә дә јазыб.
1913-чү илдә «Иғбал» гәзетиндә чап етдирмишди.

1926-чы илдә «Азәрбајчан әдәбијјаты чәмијјәти» хәт-
ти илә А. Шаигин, Шәфигә ханым Әфәндијева вә Мирзә
Мәһәмәдин (Һатиф) топламыш олдуғлары материал-
лар әсасында «Бајатылар» адлы китабча бурахылыр ки,
бу—кәсир вә нөгсан чәһәтләринә бахмајарағ, Фиридун-
бәј Көчәрлинин «Балалара һәдијјә»синдән (1912) сонра
фольклорумузун тәдгиг вә нәшри тарихиндә мүвәфғәјиј-
јәтли аддым, фәјдалы тәшәббүс иди.

⁷⁷ «Әдәбијјатдан иш китабы» (А. Шаиг), Бақы, 1928.

⁷⁸ «Маариф ишчиси» журналы, 1928, № 3.

⁷⁹ «Вәтән үғрунда» журналы, 1944, № 6.

1928—1930-чу илләрдә Шаиг җыңдыгы материалларын бир гисминн мәшһур фолклорчу һүммәт Әлизадәҗә верир. Җазычынын шәхси архивиндә инди дә 15 дәфтәр һәчминдә шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләри галыр. Архивдә ејни заманда «Синтаксис» (49 сәһифәлик дәфтәр вәрәғи һәчминдә), «Дил гајдалары» (34 сәһифә), «Шәкилчи» (16 сәһифә), «Түрк грамери» адлы бир нечә ишә дә раст кәлдик. Бунлар Шаигин Азәрбајчан дилинин тарихи, мүхтәлиф мәсәләләри илә јахындан маракландығыны тәсдигләјән фактлардыр.

Загафгазија халглары арасындакы тарихи достлуг, мәдәни-ичтимаи әлағә Совет һакимијјәти заманы јени мәзмун алараг даһа да мөһкәмләниб кенишләнир. Күрчүстан вә Ермәнистан җазычылары 1929-чу илдә Азәрбајчан җазычыларындан бир групуну өз республикаларына дәвәт едирләр. Ә. Һагвердијевин башчылығы илә јола душән һеј'әтә Шаиг дә дахил иди. Гонаглар бир нечә күн орада галыб, ики гоншу вә гардаш халгын пајтахтыны кәзмиш, көркәмли јерләрлә таныш олмуш, җарадычылыг мәсәләләри барәдә сөһбәт етмишләр. А. Шаиг бу сәфәрдән алдығы тәәссураты «Шө'лә» (1929) ше'риндә ифадә етмиш. Ә. Һагвердијев ермәни халгы илә Азәрбајчан халгынын достлугуна аид «Чох көзәл» (1932) пјесини җазмышды вә и. а.

1931-чи илдә Шуша Педагожи Техникумунда бә'зи дәрсләр ачыгла галдығы үчүн Маариф назирлији бир нечә мүәллимлә бәрәбәр Шаиги дә бир мүддәт ораја кәндәрир. Шаиг һәвәслә ишә башлајыр вә тезликлә бурада әдәбијат кабинәси дә тәшкил едир. Лакин ағыр хәстәләндијинә көрә мүәличә үчүн Бақыја гајытмалы олур. Һәкимләрин мүәличәсиндән сонра јахшылашырса да, өзүнү јенә зәиф һисс едир. Она көрә институту вә педагожи техникуму бурахмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Сонра Шаиг Азәрбајчан Сәнајә Институтунда рус группларына Азәрбајчан дили дәрси дејир.

А. Шаигин бөјүк тәрбијәви вә ичтимаи әһәмијјәт дашыјан педагожи фәалијјәти 1934-чү илә гәдәр давам едир. Хәстәлији илә әлағәдар олараг һәмин илдән е'тибарән о, өмрүнүн отуз илдән чох һиссәсини һәср етдије шәрәфли мүәллимлик вәзифәсиндән чыхыб, мүнәсиб сәһәләрдә чалышыр. Бир мүддәт Азәрнәшрдә ушаг әдәбијаты шө'бәсиндә редактор, М. Горки адына Кәнч Тама-

шачылар Театрында бәдн-педагожи һиссә мүдири вә с. вәзифәләрдә ишләјирсә дә, даһа чох бәдн җарадычылыгла мәшғул олур.

Ингилаб халгын бүтүн сағлам вә җарадычы гүввәләрини һәрәкәтә кәтирәрәк, онлары јени һәјатын наилијјәтләри, социализм гуручулуғунун гәләбәси уғрунда, көһнәлик галыгларына мәшхәтдә һәлә дә јашајан писә адәт-ән'әнәләрә гаршы мүбаризәҗә чағырырды. Бу чағырыша һәвәслә сәс верән, сәмими сурәтдә гошулан Шаиг «Бизимдир», «Һәр шеј вар», «Хырчын гыз», «Кәнчләрә», «Зәрбәчи» кими ше'рләри, «Анабачы», «Вәзифә», «Өзүн билирсән, мәнә нә?», «Әсәби адам» һекајәләрини, «Илдырым» пјесини, «Гочполад» поемасыны вә б. җазыр 1936-чы илдә онун Азәрнәшр тәрәфиндән илк дәфә «Сәчилмиш әсәрләри», һәмни ил Тифлиسدә русча «Һекајәләр» китабы, 1940-чы илдә «Араз» романынын биринчи чилди вә с. чапдан чыхыр.

М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театры тәшкил олунаркән (1929) репертуар чәһәтдән касыб иди. Бурада әсәсән тәрчүмә әсәрләри ојнанылырды. Орижинал пјесләр, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндә иди. А. Шаигин бурада ишә кирмәси театр үчүн фәјдалы олур. Азәрбајчан ССР халг артисти Казым Зија дејир: «...Абдулла Шаиг кими бөјүк бир симанын театрымыза кәлмәсини хүсуси гејд етмәлијик. Бу гочаман җазычымыз вә мүәллимниңзини Кәнч Тамашачылар театрына кәлмәси, һәнкик театрын репертуарында бөјүк дөнүш јаратды, һәтта исте'дадлы бәстәкар вә рәссамларын театрымыза чәлб едилмәси ишинә сәбәб олду»⁸⁰.

А. Шаигин, Мир Мәһди Сејидзадәнин, артистләрдән Атајев вә Әһмәдовун, сонра бу ишә гошулан Сәттар Ахундов, Әјјуб Аббасов кими җазычыларын јаратдыглары әсәрләр һесабына театрын репертуарында јенилик көрүнмәјә, ишиндә чанланма әмәлә кәлмәјә башлады. А. Шаигин бир-биринин ардынча җаздыгы «Хасәј» (1937), «Елоғлу» (1939), «Вәтән» (1941) пјесләри кәнчләр театры сәһнәсиндә мүвәффәғијјәтлә ојнанылды.

Җарадылмасынын он иллији мүнәсибәти илә Кәнч Тамашачылар Театры 1939-чу илдә Москваја гастролә

⁸⁰ Кәнч Тамашачылар Театрынын хүсусијјәтләри вә тәләбләри (икинчи мәғалә). «Әдәбијат гәзети», 31 январ 1946, № 3.

јола дүшүр. Бәдди-педагожи хиссә мүдири А. Шаиг дә театр коллективи илә бирликдә Москваја кедир. О. 1940-чы ил мајый 15-дән 25-ә кими Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијјаты декадасында да иштирак етмишдир.

1941-чи илдә јыртычы алман фашистләри гәфләтән өлкәмизә һүчума кечир. Партија вә һөкүмәтимизин чағырышына чаваб олараг јаздығы мөгәләләрдән бириндә Шаиг гәти инам хисси илә дејирди: «Азад бөјүјән бир милләт һеч бир заман әсир олмаз. Биз галиб кәләчәјик, чүнки һәгигәт бизимләдир вә зәфәр бизимдир»⁸¹. Ејни фикир «Зәфәр бизимдир»⁸². адлы ше'рдә дә ифадә олунмушдур.

Мүһарибә дөврүндә совет адамларыны дүшмән әлејһинә мүбаризәјә чағыран Шаиг сонрақы илләрдә дә вәтәнпәрвәрлик хиссини күчләндирмәк мөгсәди илә мүхтәлиф васитәләр арајыб тапмаға чалышмыш, мүасир һәјәтын бә'зи мүһүм һадисәләрини гәләмә алдығы кими, кассик бәдди ирсә дә мүрачиәт етмиш, Низаминин әсәрләриндән көтүрдүјү мөвзулар әсасында «Нүшабә» (1945), «Фитнә» (1946) вә с. пјесләрини јазмышды.

1946-чы илдә «Зәһмәт вә зинәт» поемасы Ј. Фидлерин тәрчүмәси илә рус дилиндә Ушагкәнчнәшр тәрәфиндән чапдан чыхмышдыр. Шаиг 1946-чы илдә Шамахы сечки даирәсиндән ССРИ Али Советинә депутат сечилмишдир. Һәмин ил февралын 8-дә Фүзули адына зијалылар евиндә јазычыја һәср олунмуш әдәби-бәдди кечә кечирилмишдир. 1956-чы илдә көркәмли Азәрбајчан јазычысы вә мүәллиминин анадан олмасынын 75 иллији даһа кениш вә тәнтәнәли шәкилдә гејд едилмишдир. Халг шаири С. Вургунун јубилјара көндәрдији мәктубда дејилди: «Әзиз вә һөрмәтли әдибимиз Абдулла Шаиг! Сизин адыңыз һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма вә әзиздир. Чүнки сиз, бүтүн өмрүңүз боју халгымызын ән нәчиб арзуларыны, јүксәк вә һуманист әмәлләрини тәрәннүм едән көзәл бир сәнәткар, бөјүк бир инсан олмусуңуз! Тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк

⁸¹ Һәгигәт бизимдир, зәфәр бизимдир. «Әдәбијјат гәзети», 20 нојабр 1941, № 40.

⁸² «Әдәбијјат гәзети», 29 ијун 1941, № 26.

социалист мәдәнијјәтинин илк дастанларында Сизин дә адыңыз вардыр»⁸³.

Јазычы Мир Мәһди Сејидзадә «Севимли Шаигә» адлы ше'риндә она халг еһтирам вә севкисини белә ифадә едирди:

Еј севимли шаир, көзәл сәнәткар
Сафдыр гәлбин кими ше'рин, сәнәтин.
Сән бир тимсалысан сәммийјәтин,
Көңлүмүздә бөјүк мәнәббәтин вар.⁸⁴

Бу вахт тәкчә республикамыздан дејил, өлкәнни мүхтәлиф јерләриндән: Москва, Ленинград, Украјна, Өзбәкстан, Литва, Тачикстан, Удмуртија, Чувашија, Молдавија, Татарыстандан, башга республика вә шәһәрләрин ичтимаи-мәдәни тәшкилатларындан, јазычы вә сәнәт адамларындан јубилјарын адына чохла тәбрик телеграмлары вә мәктублар кәлмишди. Бүтүн бунлар, һәр шејдән әввәл, халгымызын, партија вә һөкүмәтимизин габагчыл јазычы вә мүәллимә, нүмунәви совет вәтәндашына олан түкәнмәз мәнәббәт вә гајғысыны көстәрир.

Совет дөврүндә јарадычылыға кениш имкан тапан Шаигин әсәрләри мүнтәзәм сурәтдә чап олунмушдур. Чохла ше'р вә һекајәләр китабчасындан башга, әдбиин һәр дәфә јени әлавәләр һесабына зәнкинләшдирилмиш «Сечилмиш әсәрләри» Азәрнәшр тәрәфиндән 1936, 1948 1955-чи илләрдә чап едилмишдир. 1957—1960-чы илләрдә үч чилдик «Сечилмиш әсәрләри» чапдан чыхмышдыр. Јазычынын бир чох бәдди әсәрләри рус, ермәни, күрчү, литва, тачик, түркмән, кумык, тат дилләринә чеврилмишдир. Әдиб өзү дә Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә»-сини, Фирдовсинин «Шаһнамә»-синдән «Губад илә Мәздәкин дастаны»ны, В. Шекспирин «Магбет»ини, М. Горкинин «Шаһин нәғмәси», «Фыртына гушу»ну, В. Ј. Лермонтовун «Гачаг», А. С. Пушкиннин «Дустаг», А. Бартоңун «Пинти гыз», Ч. Свифтин «Гулливер лилупутларда» әсәрләрини, И. А. Крыловун чохла тәмсилни вә с. Азәрбајчан дилинә чевирмиш; А. П. Чеховун «Саил» һекајәсини, Л. Н. Толстојун «Кимдир һағлы?» комедијасыны, Никитинин «Интизар» ше'рини вә башга бәдди нүмунә-

⁸³ Мәктубун әсли Шаигин шәхси архивиндәдир.

⁸⁴ «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 22 март 1956, № 12.

лэри тэбдил етмишдир. Бу чүр эсэрлэри тэрчүмэ вэ тэбдил едиб кениш охучу күтлэсинэ чатдырмагда, мүхтэлиф халгларын эдэбијјаты илэ онлары таныш етмэкдэ Шангин аз хидмэти олмамышдыр.

А. Шангин эдэби вэ ичтимаи фэалијјэти партија вэ һөкүмэтимиз тэрэфиндэн јүксэк гјјмэтлэндирилмишдир. 1940-чы илдэ она Азэрбајчан ССР эмэкдар инчэсэнэт хадими ады верилмишдир. 1946-чы илдэ о. Ленин ордени. 1956-чы илдэ исэ Гырмызы Эмэк Бајрағы ордени вэ «Габагчыл маариф хадими» нишаны илэ тэлтиф олунмушдур. Шанг фэхри фэрман вэ медалларла да мүкафатландырылмышдыр. Республикамызын пајтахты Багы шәһәриндэ тәшкил едилмиш бир ушаг китабханасы Шангин адыны дашыјр.

А. Шанг чох мәналы вэ шәрәфли һәјат јолу кечмишдир. Јарым эсрдэн артыг бир мүддэт о, јорулмаг билмэдэн халгымыза сәдагәтлэ хидмэт етмиш, кәнч нәслин тәлим-тәрбијәси јолунда эзмлэ чалышмышдыр. Өмрүнүн соң чағларында белә сачларынын тамам ағармасына, алнынын гырыш-гырыш олмасына бахмајараг, бу хошима вэ нәчиб инсан, көркәмли јазычы вэ ичтимаи хадим узун илләрдән бәри чәкдији зәһмәтин ширин бәһрәсини, јетишдирдији онларча тәләбәнин мүхтәлиф мүәссисәләрдә, елм, маариф вэ мәдәнијјәт очағларында лајигли јер тутараг фэалијјәт көстәрдијини, өлкәмизин бөјүк наилијјәтләрә чатдығыны көрүб фәрәһләнир, үрәји сонсуз ифтихар һисс илэ долур, гәлбән-руһән чаванлашырды. О, јенә дә бөјүк әмәл вэ идеаларла јазмаг-јаратмаг, халга хидмәт көстәрмәк арзусу илэ јашајырды. Ону јашадыб, мәнәви чәһәтдән јүксәлдән, үрәјинә һәрарәт, истилик верән, варлығыны чошгун һисслә, јарадычылыг илһамы илэ һәрәкәтә кәтирән халг ешги, халг мәһәббәти иди.

А. Шанг 1959-чу ил июлун 24-дә вәфат етмишдир. Көркәмли јазычы, ичтимаи хадим вэ гочаман мүәллимин гәбри Багы шәһәриндәки Фәхри дәфн хијабанындадыр.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

Ш Е Р И

Абдулла Шанг эдэби фэалијјәтә кечән әсрин сонларында башламышдыр. Онун илк гәләм тәчрүбәләри мәһәббәт мөвзусунда јаздығы гәзәлләрдән вэ рус тәмсилчиси Крыловдан етдији тәрчүмәләрдән ибарәтдир. Гәзәлләр⁸⁵ классик Шәрг поезијасынын тәсири алтында јаранмышдыр. Бурадакы лирик гәһрәман кәһ өз гәлби илэ данышарат ону дөзүмлү — сәбри олмага чағырыр; кәһ да мәшугәсинә өз әрз-һалыны, шикајәтләрини билдирир; пәрванә кими ода јаныр, аһ-налә едир, гәлбини мөһнәт вэ изтираб атәши бүрүдүјүнү сөјләјир. Бу гәһрәман өз дахили аләминә гапылан, вурулдуғу көзәлин һәсрәтини чәкән, севкисинин уғурсузлуғуну көрүб дәрдә кирифтар олан, анчаг өз интим, фәрди һиссләри вэ арзулары илэ јашајан бир сурәтдир. Гәзәлләрдәки мәчазла-

⁸⁵ Шаирин өз хәтти илэ бир үмуми дәфтәрә јазылмыш гәзәлләр иди дә шәхси архивиндә сахланылыр. Гәзәлләрин алтында (бир-икиси истисна едиләрсә) тарих јохдур. Мүәллифин тәсдиғинә әсәланыб илк вариант һесаб етдијимиз гәзәлләрдә ики тәхәллүсә (Валех вэ Шанг) раст кәлирик. Белә бир вәзијјәт—јәһни һәм гәзәлләрин јазылдығы тарихин көстәрилмәмәси һәм дә ики тәхәллүсүн олмасы шаирин Аббас Сәһһәтә «Вәтән» сәрләвһәли мәнзүм мәктүб көндәрәнә вэ ондан чаваб аланадәк (1905-чи ил) Шанг тәхәллүсүнү илк дәфә нә вахт ишләтдијини дүрүст мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик тәрәдир.

Гәзәлләрин аз бир гисми 1959-чу илдә («Сечилмиш әсәрләри», II чилд) чап олунмушдур.

рын, мугајисә, бәдин ифадә вә тәсвир васитәләринин чо-ху — көнлүн пәрванә кими ода јанмасы, зүлфүн зәнчир кими бојнуна доланмасы, бади-сәба илә јара хәбәр көндәрилмәси, додағын јағута, гамәтин сәрвә, киријин оха бәнзәдилмәси вә и. а. классик шаирләр тәрәфиндән дәнә-дәнә ишләдилмишдир. Бунунла белә. Шаиг гәзәлләриндә бә'зи үрәјәјатан, орижинал парчалар да вар:

Јандырды мәни јар бу һичран арасында,
Күл етди мәни бутеји-әфган арасында...
Салды мәни гәмдән-гәмә, бир етмәди дәрман,
Гојду мәни бу дәрд илә дәрман арасында.

Гәзәлләр мөвзусуна, идеја-бәдни хүсусијјәтләринә көрә мәнһуд олса да, Шаигин әдәби фәалијјәтинин илк мәрһәләсини өјрәнмәк, кечдији јарадычылыг јолуну ардычыл изләмәк нөгтеји-нәзәриндән мүәјјән әһәмијјәтә маликдир.

Бу илләрдә Шаиг әдәби ахтарышлар едәрәк «Ики мütәрәиб јахүд әзаб вә вичдан» адлы кичик роман, «Рүс-тәм-Сәбати» адлы пјес јазырса да, мүвәфғәијјәтсиз чыхдыгы үчүн һеч бирини чапа лајиг көрмүр. О, марағлы вә орижинал әсәр јаратмаға чан атыр. Анчаг һәләлик мүәјјәтә јәтәл тапмыр, чәтинлик чәкир. Дахилән рәһәтлүг билмәјән, әдәбијјат аләминә кәлмәк арзусу илә јашајан, үрәји һәрарәтли кәнчлик ешги илә дөјүнән Шаиг зәнкин классик әдәби ирсимизи, Азәрбајчан вә рус јазычыларынын көркәмли әсәрләрини мütалиә етмәјә, өјрәнмәјә башлајыр. XX әсрин әввәлләриндә ичтимаи-сијаси һадисәләрлә долу олан тамамилә јени мүнһитә дүшмәси, ири сәнәјә вә пролетар мәркәзи Бақыда јашамасы, капитализм зиддијјәтләринин кәскин тәзаһүр етдији бир шәһәрдә педагожи ишә башламасы, һәбелә башга амилләр дә Шаигә тәсирсиз галмыр. Онун јарадычылығында јени мәрһәлә биринчи рус ингилабы дөврүндән башланыр.

Ингилаби һәрәкатын әтрафа јайылан күчлү вә чошгун далғалары тезликлә Азәрбајчаны да бүрүјүр. Әсрләр боју истисмар олуна, һәр чүр ишкәнчә, тәзјиг көрән Азәрбајчан зәһмәткешләри азадлыг бајрағы учалдараг, өз сәадәт вә истиглаләјјәтләри уғрунда инадлы мүбаризәјә кириширләр. Ингилаб шүүр вә мәнәвијјатларда

чидди ојаныш, дәјишиклик јарадырды. Кет-кедә ичти-май-мәдәни интибаһ күчләнир вә дәринләширди. Дөврүн габагчыл оғуллары фүрсәти әлдән бурахмајараг, зәрури тәдбирләрин һәјата кечирилмәси уғрунда мүбаризәни кенишләндирир, халгын ичтимаи јараларыны сағалтмаг үчүн мүнәсиб јоллар арајыр, јени типли мәктәпләрин, китабхана, клуб вә хәстәхаларын ачылмасына, мүхтәлиф мәдәни-маариф очагларынын, чәмијјәтләрин тәшкилинә чалышыр, мүтәрәгги гәзет вә журналларын нәшри сәһәсиндә әзмлә фәалијјәт көстәрирдиләр. Кәнч мүәллим Шаиг мәтбуат аләминә белә бир дөврә кәлир. Бә'зи мәгалә, мәчмүә вә дәрәс китабларында Шаигин мәтбуатда илк дәфә нә вахт чыхыш етмәси барәдә сәһв мә'лумат верилмиш, бир чох һалда исә һеч бир фикир сөјләнилмәмишдир.

1907-чи илдә јазылмыш вә һәмнин ил «Фүјүзат» журналынын 11-чи нөмрәсиндә чап олунамыш «Бир гуш»у Шаигин илк мәтбу шә'ри кими охучуларә тәгдим етмәк⁸⁶ дүзкүн дејилдир. һәмчинин Шаигин «илк мәтбу әсәри» «Мәснәви»дән тәрчүмә етмиш олдуғу «Үммәтләр ихтилафы»дыр⁸⁷—фикри дә јанлышдыр. Шаиг мәтбуатда даһа әввәл чыхыш етмишдир. «Дәбистан» журналынын 1906-чы ил, 2-чи нөмрәсиндә «М. А. Талыбзадә» имзасы илә чап олунамыш «Ананын оғлуна лајла демәси» адлы шә'р јухарыдакы сәһв фикирләри арадан галдырыр.

А. Шаигин јашајыб јаратдыгы тарихи-ичтимаи шәраитин хүсусијјәтләри һеч олмәзса үмуми шәкилдә нәзәрдән кечириләрсә, бунун нә гәдәр гарышыг вә зиддијјәтләрлә долу мүрәкәб дөвр олдуғу ајдынлашар. һәлә тәрчүбәсиз олан, һәјаты дәринлији, кенишлији илә дәрк едиб дүзкүн гијмәтләндирмәји бачармајан, әдәбијјата кәнчлик еһтирасы илә, бир сыра зиддијјәтли фикирләрлә кә-

⁸⁶ Бах: а) Әли Назим вә Гәнәфи Зејналы. Әдәбијјат мүнхәбәты (орта мәктәбин 9-чу синфи үчүн), Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 139.

б) Мәммәд Арнф, Чәфәр Хәндан. XX әср әдәбијјаты (орта мәктәбин 10-чу синфи үчүн), Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 119.

⁸⁷ «Абдулла Шаиг Талыбзадә» (педагожи вә әдәби фәалијјәтинин 20 иллији мүнәсибәти илә чыхмыш мәчмүә), Бақы, 1923, сәһ. 10.

лән Шаигин ярадычылыгы ваһид истигамәтдә, мүстәгим хәтт үзрә инкишаф етмәмишдир. Бу — дүз бир јол олмайыб, ениш-јохушлу, мүзјән чәтинликләр ичәрисиндән кечән мүрәккәб хүсусијјәтли бир ярадычылыг јолудур.

А. Шаигин 1905-чи ил ингилабынын хүсусијјәтини, мә'на вә әһмијјәтини бирдән-бирә доғру баша дүшмәси, дөврүн бир чох башга сијаси һадисәләринә мүнәсибәтнинн дә там ајдын шәкил алмасына мане олурду. Буна көрә о, ярадычылыгынын мүзјән дөврүндә зиддијјәтли, тәрәддүдлү һаллар кечирмишдир. Бүтүн бунларын сәбәбини әдибин ярадычылыгыны конкрет тарихичтиман шәраитлә, әкс олунмуш дөврүн зәрури һадисәләри илә әлагәли шәкилдә, инкишаф просесиндә алыб гијмәтләндирмәк, јазычынын һәјата бахышыны, бир чох мәсәләләрдәки мөвгәјини вә башга чәһәтләри өјрәнмәк нәтичәсиндә дүзкүн ајдынлашдырмаг олар.

А. Шаигин социалист ингилабына гәдәрки шә'риндә зиддијјәтли чәһәтләрини вә ярадычылыг чәтинликләрини олмасына бахмајараг, зәманәдән шикајәт, һагсызлыга гаршы е'тираз, көһнә дүңјаја нифрәт, зәһмәткешләрә мәһәббәт мотивләри, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм вә демократизм идејалары да күчлү олмушдур.

Бу илләрдә Шаигин јаздығы әсәрләрдә кәдәр вә севинч, күсә вә фәрәһ, јә'с вә үмид, тәрәддүд вә гәтијјәт, шикајәт вә чағырыш кими зиддијјәтли һиссләр, мотивләр өзүнү ајдын көстәрир. 1903-чү илдә атасынын өлүмү, 1907-чи илдә өзүнүн хәстәләнмәси, 1911-чи илдә досту Сабирин, јенә һәмнин ил һәјат јолдашынын вәфаты кими бир чох бәдбәхт һадисәләр, шүбһәсиз, Шаигин һәссас — јумшаг гәлбинә, инчә шаир тәбиәтинә тә'сирсиз гала билмәз, онун мә'нәви аләминдә тәлатүм јаратмаја, әһвалируһијјәсиндә пәришанлыг әламәтләри доғурмаја билмәздә. Ајдындыр ки, белә бир тә'сир олмуш вә буну шаирин әсәрләри дә («Бәхтсиз рәфигәмә», «Дәфтәри-һичран», «Мәрһум Сабир әфәндијә» вә с.) тәсдиг едир. Анчаг Шаигин ярадычылыгында әкс олунан дәрин кәдәрин, үрәкдән гопуб кәлән јаныглы фәрјадын сәбәбини тәкчә бунула изаһ етмәк мәсәләјә сәһни, биртәрәфли јанашмаг демәкдир. Бунун бир сыра мүнһум тарихи көкләри, ичтимай-сијаси сәбәбләри вар ки, онлары арашдырыб үзә чыхартмаг вә ајдынлашдырмаг зәруридир.

Мә'лумдур ки, 1905-чи ил ингилабы зәһфләдикдән сонра иртичанын гара булуллары әтрафы даһа дәһшәтлә бүрүдү, гаңлы истигбад һөкманлыгыны даһа азғынлыг-ла давам етдирди, әсарәт зәнчири вә истисмар гармағы боғазлара әввәлкиндән даһа мөһкәм кечирилди; һагг дөјән ағызлар јумулду, һүгуглар тапдаланды, чинајәт һәддини-һүдудуну ашыб кечди. Бүтүн бу һадисәләри јахындан изләјиб дүзкүн гијмәтләндирән габагчыл мәтбуат, мисал үчүн, «Тәкамүл» кими бир гәзет јазырды: «17 октябр 1905-чи илдә чәмијјәт, иттифаг, кәлам, мәтбуат, һүрријјәт барәсиндә верилән манифест анчаг сөз олду... Һөкүмәт зүлмү о мәртәбәјә јетирди ки, манифест е'лан олунмамышдан габаг о мәртәбәјә јетишмәмиши»⁸⁸ вә и. а.

Әлбәттә, белә бир шәраитдә кениш халг күтләләринин, еләчә дә Азәрбајҗан зәһмәткешләринин јашајышы кетдикчә дөзүлмәз шәкил алырды. Белә бир иғтисади, ичтимай вә сијаси вәзијјәт әмәкчиләрә дәрин рәғбәт һисси илә јанашан, инсан мәнлијини, һејсијјәт вә ләјагәтини һәр шејдән јүксәк тутан, онун ајаглар алтында тапдаланмасына һеч чүрә дөзмәјән бир сәнәткәрын һәссас гәлбинә күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Бөјүк рус тәнғидчиси В.Г. Белински чох һаглы олараг демишдир: «Шаирин шәхсијјәти һәр һансы кәнар тә'сирләрдән тәчрид олунмуш шәртсиз, хүсуси бир шеј дејилдир. Шаир һәр шејдән әввәл инсан, сонра өз торпагынын вәтәндашы, өз зәманәсинин оғлудур. Халгын вә заманын руһу она, башгаларына тә'сир етдијиндән аз тә'сир едә билмәз»⁸⁹.

А. Шаиг ярадычылыгындакы кәдәр дә, илк нөвбәдә, мөвчуд ичтимай гурулушла барышмајан, она гаршы е'тираз сәси учалдан тәрәггинәрвәр бир зијалынын, «һаггы памал олан» милләтинин, зүлмүн пәнчәсиндә инләјән халгынын, башы мүсибәтләр чәкән вәтәнинин керилијини, өлкәдә һөкм сүрән һәрч-мәрчлији, чәһаләт вә әдаләтсизлији көрүб бағры алышан һуманист бир сәнәткәрын бөјүк кәдәри иди. Бу чәһәти мүәллиф әсәрләриндән би-

⁸⁸ «Тәкамүл» гәзети, 17 март 1907, № 3.

⁸⁹ В. Г. Б е л и н с к и. Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Бақы, Ушагкәңчнәшр, 1954, сәһ. 324.

риндә: «Будур, еҗваһ, баиси-әләһим: вәтәни көрмәдим мәрәһымча», — деҗә җыгчам шәкилдә үмумиләшдирмишидир. Белә бир кәдәр 1905-чи илдә җазылан «Вәтән» ше'риндә дә әсас мотивдир. Бурада шәхси һисс вә арзулар ичтиман һисс вә арзуларла бирләшмишидир. Әсәрә жени мүсбәт кеҗфиҗәт, гәзәлләрдә көрдүҗүмүз фәрдиҗәтчиликдән тамам фәргләнен ичтиман мәзmun, ичтиман идеал кәлмишидир. Шаигин гәлбини сызладан «мөһнәт евинә» бәһзәҗән, «күлкүн чәмәнләри» солан, зүлмә мәрүз галан өлкәсинин вәзиҗәтидир. Ше'рдә кәдәр мотиви, вәтәнә мәһәббәт дүҗгусу тә'сирли әкс олуңмушдур :

Ахшам-сәһәр о күл үзүнү исладан нәдир?
Көз җашларынмы, җохса ки, шәбнәм? Вәтән, вәтән!
Дәһшәт ичиндә чисми-шәрифин донуб дурур,
Нолмуш вүчуди-пакинә билмәм, вәтән, вәтән!...
Өвлади-нахәләфми сәни салды бу күнә?
Еҗваһ, бу дәрә, мөһнәтә дөзмәм, вәтән, вәтән!
Ач, ач о гәмли көксүнү, еҗ мәхзәни-мәләл,
Бас баҗрына бу Шаиги мөһкәм, вәтән, вәтән! 90

Бә'зән вәтәнә мәһәббәт вә онун вәзиҗәти («Вәтән», «Вәтәнә өвдәтимдә» вә с.) әсас мөвзу кими алыныб ишләнишсә, бә'зән дә мүәҗҗән бир әсәрин мүнәсиб җериндә зәрури ин'икасыны тапмышдыр. Нәр ики нөв әсәрдә елә вахт олур ки, мүгәддәс мәнәви кеҗфиҗәт саҗылан вәтән-пәрвәрлик дүҗгусуну күчләндирмәк үчүн тарихи кечмишә мұрачиәтдән дә мүнәсиб әдәби васитә кими истифадә едилир. Гәһрәман әчдадымызын, икид ата-бабаларымызын симасында тәчәссүм олуңмуш чәсарәти, вүҗары, ирадә, тәмкин вә мәрдлиҗи хатырлатмаҗ — һәмин хүсусиҗәтләри жени шәраитдә даһа да мөһкәмләтмәк, инадла горумаҗ, ардычыллыгла давам вә инкишаф етидирмәк мөгсәди изләҗир.

«Дәмир үрәкли бир нәслин» намуслу өвладларыны, «асланлар җурду»нун шүчәәтли огулларыны вәтәнин чәтин күнләриндә имдада сәсләмәк, һаҗсызлыҗа, чәһаләтә, зүлмә гаршы мүбаризәҗә руһландырмаҗ, җахуд башга мүһүм тәшәббүсә гошулмаҗ — шаир үчүн санки җеринә җетирилмәси зәрури олан илк мәнәви бөрч, илк шәрәфли

90 А б д у л л а Ш а и г Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Ба-
кы, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 7.

Ше'р илк дәфә чап олуңур.

вәзиҗәдир. Бу чәһәт — вәтәнә мәһәббәт мотиви аҗры-аҗры мисраларда вә җа бир нечә ше'рдә олмаҗыб, үмумиҗәтлә Шаиг җарадычылыгында көркәмли җер тутур.

Кәдәрин җаранма сәбәбләриндән бири дә әдибин дүн-җакөрүшүндәки мүчәррәдликдән ирәли кәлириди. Шаигин бир сыра әсәриндә дәрә, кәдәр үстүңлүк тәшкил едир. Түрк шаири Рәчаизадә Маһмуд Әкрәмә нәзирә олараҗ җаздыгы «Бир гуш» (1907) ше'риндә охуҗуруҗ:

Нечин ол гушчуҗаҗ гәлбим кими пабәнди-мөһнәтдир?
Наваҗи-риггәтәфзасы, әсәр бәхшаҗи-һәсрәтдир.
Җәди-һичрандан һәр нәғмәси санки шикаҗәтдир.
Сәмаҗә әтфи-рухсар етмиш, истимдад едәр бир гуш.
Далыр аләм сүкутә еләдикчә гәмфәза фәрҗад,
Нәдәндәр рәҗсәһиндә отурмаз бир заман дилшад?
Хәзәнин дәсти-зүлмүндән едәр бин шиквәләр тәләд
Фәгану һәсрәт илә һүзүнү мүздад едәр бир гуш⁹¹.

Романтик үслубда, нисбәтән чәтин аңлашылан дилдә олан бу әсәрдәки бә'зи чәһәтләр, хүсүсән кәдәр мотиви мүәллифин җарадычылыгындан асанлыгла вә дәрһал си-линби кетмәмишидир.

Халҗлары әсарәтдә сахламаҗ, ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаҗ мөгсәди илә чаризмин әл атдыгы нөв-бәти кәләкләрдән бири олан дума сиҗасәтинә әввәлләр Шаиг дә алданмыш, дөвләт думасы васитәси илә көзәл тәдбирләрин һәҗата кечириләчәҗинә, нәчиб арзуларын чичәк ачачагына инанмышды. Бу сәбәбдәндир ки, «Ниҗә учду?» (1907) ше'риндә о, думанын баҗланмасына тәәссүфләнишиди. Аңчаҗ ше'рдә нәзәрә чарпан башга чәһәти дә геҗд етмәлиҗик. О да бундан ибарәтдир ки, тә-әсүф вә кәдәр һисси «фәрҗад, җенә гаплиҗор әтрафымы зүлмәт», — деҗән лирик гәһрәманын гурулуша гаршы чеврилән нифрәт вә гәзәби илә бирләшир. сон бәнддә же-ни, ичтиман-сиҗаси мәнә кәсб едир, поетик бир гүввәт вә җүксәк емосионаллыгла сәсләнирди:

Дурма даһа, еҗ әбри-мүзәффәр, җетир имдад!
Еҗ баригәләр курлаҗыңыз сиз дә шитабан!
Еҗ бәди-зәфәр, сон дә гопар далҗалы туфан,
Шу әски чаһан та ола бир ләһзәдә бәрбад.⁹²

91 «Фүҗуат», 3 март 1907, № 11, сәһ. 17.

92 «Иршад» гәзәти, 15 декабр 1907, № 128.

А. Шаигин «Сечилмиш әсәрләри»нин 1936-чы ил чапында ше'-рин «Биринчи мәчлиси-мәһүсанын гапанмасы мүнәсибәти илә» җа-

Кичик һәчмли, чәми он ики мисрадан ибарәт «Парчалар» (1908) ше'риндә дә һәм кәдәр, һәм дә инам дүҗгусу вардыр. Лакин үмид вә инам мотиви даһа гүввәтли иди:

Инаның, аргадашларым, инаның!
Бир заман мәһв олур шу истиблад.
Галыр анчаг бу зүлмән бир ад.⁹³

Ше'рдә илк бәнддән башланан һезин кәдәрин маһижәти вә сәбәби сонда даһа да конкретләшир, ајдынлашыр вә үрәји бөјүк арзуларла дөјүнән, жүксәк идеалларла јашајан шаирин ичтимаи кәдәри — һәгиги вәтәндашлыг кәдәри шәклиндә үзә чыхыр:

Сәбәби игбирарымы санма
Олмамагдыр шу дәһр камымча
Будур, ејвәһ, байси әләһим.
Вәтәни көрмәдим мәрәмымча.⁹⁴

Бу кәдәр жүксәк идеалла мөвчуд һәјат арасында дәррин учурумун бөјүк тәзад вә зиддијјәтин олмасындан јаранмышдыр. Әсарәт вә истисмар дүнјасына гаршы нифрәт бәсләмәк — Шаиг лирикасыны сәчијјәләндирән мүнһүм чәһәтләрдән биридир. Бир чох башга әсәриндә олдуғу кими, «Һәр шеј әски» (1909) ше'риндә дә бу хүсусијјәт күчлү иди:

Доғармы бир јенилик бу һилалын алтында?
Сәма, фәза, күнәш әски, әмәл, һәјат әски.

зылмасына даир гејд вар. Ше'рдә онун биринчи вә ја икинчи думаның бағланмасы мүнәсибәти илә јазылдығыны тәсдиг едән конкрет тарихи факт јохдур. Лакин мә'лумдур ки, чар һөкүмәти Биринчи дөвләт думасыны 1906-чы илин јајында говмушдур. 1907-чи ил ијунун 3-дә исә чеврилиш едәрәк, Икинчи дөвләт думасыны говмушдур. «Нијә учду» ше'ри бу тарихи һадисәдән сонра (5 ијун 1907) јазылмышдыр. Бу факт ше'рин һәмин мәсәләјә һәср олундуғуну сөјләмәјә әсас верир. Бундан башга, Тағы Шаһбази (Симурғ) дә ше'рин Икинчи дөвләт думасынын говулмасы мүнәсибәти илә јазылдығыны гејд едир (бах: С и м у р ф. Әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 32).

⁹³ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 5.

⁹⁴ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 5.

Идарә әски. бәшәр әски, кайнат әски.
Јашармы бөјлә чаһан бу завалын алтында?⁹⁵

Ше'рдә әләм, кәдәр вә шикајәт дә вар, дәрин гәзәб, е'тираз вә ифша да! Әсәр зоракылыг дүнјасына, һүгүгсузлуға, әдәләтсизликлә долу олан бир үсули-идарәјә гаршы чеврилән иттиһам һөкүми кими сәсләнмәкдәдир. Бурада лирик гәһрәман көзәл, ишыглы бир әләмә чан атыр, «Јетиш, јетиш даһа сән еј үммиди-истигбал» — дејә һәјәчанлы чыхышлар едир. вәтән, халг гајғысы чәкиб гүсәләнир. Зүлмә сон гојуб шанлы һәјат јаратмаға чағырыр.

А. Шаиг 1908-чи илдә јаздығы башга бир ше'риндә («Һурријјәт пәрсинә») үрәјинин азадлыг арзусу, һәсрәти вә вүсәлы илә чырпындығыны, сакитләшмәдијјини билдирәрәк, азадлыг ешгини «руһуна сәфвәт верән нур» адаландырыр:

Мүзлим кечә, әтрафы булутлар гапајыркән,
Көз јашларымын бәсләдији еј көзәл үммид,
Гаршында тәчәссүм едәрәк вер мәнә тә'јид,
Шу зүлмәт илә сүбһә гәдәр чарпышајым мән.⁹⁶

«Бир нәчмә» (1909), «Вәрәмли һәјат» (1909) гәбилиндән олан ше'рләриндә исә вәзијјәт дәјишир. Бу әсәрләрин алданмыш, арзулары пуча чыхмыш лирик гәһрәманы чәтинликләр гаршысында өзүнү итирәрәк гәм дәрјасына гәрг олмуш, мүвәггәти дә олса, дәрд әлиндән баш көтүрүб уча дағларын дөшүнә, сакит тәбиәтин гојнуна чәкилмишдир. Инди о. «мүзлим кечәләрдә» «тәк-тәһһа» кәзир. хәјалы сојуг вә һүдудсуз фәзаларда долашыр. Онун мүнһитә, варлыға, әшја вә һадисәләрә бахышы думанлыдыр. Бу гәһрәман бејнини јоран, фикрини-хәјалыны мөшгул едән һәјат мәсәләләринә лазыми чаваб тапмајараг вә ја онларын истәнилән нәтичәсини көрмәјәрәк кечирдији һәјәчан, мә'нәви бөһран учундан һәр шејдә бир гәрибәлик көрүр. Онун нәзәриндә «бүтүн әшја» «гәлби кими мүзлим»дир.

⁹⁵ Јенә орада, сәһ. 25.

⁹⁶ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 9.

Өз торпагында эсир доғулмасындан, өмрүнүн «булуд кими» кечмәсиндән, үмидләринин «рузкари-мүһән» тәрәфиндән ғырылмасындан, эмәл чичәкләринин мәһв олмасындан, вәтәнинин «мәзара» чеврилмәсиндән ачы-ачы шикајәтләнән, үрәји изтираб вә һәјәчаидан аз гала партлајан гәһрәманын зәифлији һәтта бә'зән елә бир дәрәчә-јә кәлиб чатыр ки, «мәнә тәсәлли үчүн шимди сән јетиш әчәлим» («Вәрәмли һәјат») дә дејир. Анчаг хошбәхтликләнән тәк-түк һалда нәзәрә чарпан бу үмидсизлик узун сүрмүр. Әкәр белә олмасайды, јәни һәмнин мотив тәдричлә гүввәтләнән дәринләшсәјди, онда Шаигин јарадычылығы габагчыл кејфијјәтләрини, демократизм вә һуманизм хүсусијјәтләрини итирәр, пассив, әһәмијјәтсиз шәклә дүшәр, бәлкә дә зәрәрли, мүртәчә маһијјәт аларды. Мәсәлә бурасындадыр ки, лирик гәһрәмән нә гәдәр шикајәтләнәр-шикајәтләнсин, гүссәләнәр-гүссәләнсин, «нә гәдәр садә идим, алдандым» дејир-десин, шүбһәләр, тәрәддүлләр кечирир-кечирсин, онун үчүн һәјат нә гәдәр фыртыналы, әзијјәтли вә кешмәкешли олурса-олсун јенә о, јашамаг мејлини, мүбаризә ешгини үстүн тутур:

Истәрәм мән јенә артыг јашамаг.⁹⁷

Демәли, Шаигин јарадычылығыны изаһ едәркән бир-ики әсәриндә олан бәдбин мотивләрә әсәсләнәб дәрһал гәти һөкм вермәк јанлыш олар. Бу јарадычылығы мүмкүн гәдәр зиддијјәтләрин мүбаризәси фонунда изләмәк, гијмәтләндримәк кәрәкдир. Өтәри, арадан чыха билән хүсусијјәтләрлә кетдикчә мөһкәмләнән, үстүнлүк вә апарычылыг тәшкил едән чәһәтләри мүәјјәнләшдримәк, үзә чыхартмаг вачибдир.

Иртича илләриндә һәјатда әдаләтсизлијин јенә һөкм сүрдүјүнү, «әски идарә»нин дәјишилмәдијини көрүб һәјәчанлы, пәришан һал кечирән гәһрәмән бә'зән өз-өзүнә белә суаллар да верир: «Вармы үмид бир даһа фејзу сәәдәтә?», јахуд «Фәгәт насыл бахацаг билмәм аһ истигбал?», «Доғармы бир јенилик бу һилалын алтында?» вә и. а. Әлбәттә, мүхтәлиф вариантлы белә суаллар, онун архасынча кәлән фикирләр васитәси илә о, тәрәддүд вә шүбһәләри илә јанашы көһнә дүнјаја, ијрәнч гајда-га-

⁹⁷ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәр-нәшр, 1936, сәһ. 49

нунлара гаршы е'тираз вә нифрәтини дә ачыг билдирирди. Лакин даһа марағлы, даһа әһәмијјәтли чәһәт будур ки, башга јердә бир дә көрүрсән ки, һәмнин тәрәддүд вә шүбһә арадан галхмыш, илләри адлајыб кечән габагчыл хәјалын сәјәсиндә инам һисси күчләнмиш, үмид парлаг шө'лә сачмышдыр.

Шүбһәсиз, лирик гәһрәманын дахили аләминдә, мә'нәви варлығында бир-биринә зидд ики мүхтәлиф кејфијјәт мүбаризә апармышдыр. Анчаг әсәс мәсәлә бунлардан һансынын үстүн чыхмасы, һансынын галиб кәлмәсидир. Шаиг јарадычылығында кәдәр бә'зән күчлү формада тәзаһүр етсә дә, мүтләг бир бәдбинлик вә даими руһ дүшкүнлүјү илә нәтичәләнмәмишдир.

А. Сәһһәт өз арзуларына чох ујғун кәлән, санки өз фикирләринин үмумиләшдирилмиш ифадәси олан бир ше'рдә-рус шаири С. Ј. Надсондан (1862—1887) Азәрбајчан дилинә чевирдији «Истигбал бизимдир» (1912) адлы әсәрдә; «белә галмаз гәрары дүнјанын»—дејә хошбәхт күнләрин кәлчәјини, о заман «нә әсарәт, нә әдәвәт», «нә көз јашы, нә кин, нә дә инад» олачағыны хәбәр вердији кими, Шаиг дә «бир заман мәһв олур шу истибдад» («Парчалар»—1908); «мәһв олур гар, боран, күнәш дә доғар» («Сон баһар»—1910) характерли мисралар јазараг достларыны сәәдәт күнәшинин доғачағына инандырмаға чалышыр, онлары мөһкәм вә дөзүмлү олмаға руһландырырды:

Һәп мәнәтәтлә бир заман дајанын
Иланын, сиз дә мән кими, инанын:
Мәһв олур гар, боран, күнәш дә доғар
Јетишир ғырмызы, севимли баһар
Аһ, мән сон баһары пәк севирәм,
Севирәм, сон баһары, пәк севирәм.⁹⁸

Лирик гәһрәмән сон баһары — азадлыг вә сәәдәт јазыны чох истәјир, онун кәлмәсини үрәклән арзу едир. Бөјүк сәбирсизликлә көзләјир вә бунун һәгигәт олачағына инаныр да. Анчаг мәсәлә бунунла битмир. Азадлығы көзләмәк, јахуд арзу етмәклә газанмаг олмаз. Онун үчүн инадлы, ардычыл, кәркин мүбаризә апармаг, мејдана кириб чарпышмаг, һәтта лазым кәлсә чохлу гурбан вермәк

⁹⁸ А б д у л л а Ш а и г. Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 60.

кәрәкдир. Хошбәхт кәләчәк, жени һәҗәт уҗрунда мүбаризә дуҗуҗу, ингилаби романтик руһ вә чошгунлуҗ «Чәһаләт-лә мүчәдилә» (1910)⁹⁹ ше'риндә күчлүдүр. Садә вә тә-сирли дилдә, мүрачият шәклиндә җазылмыш бу ше'р Ша-иг җарадычылығында диггәтәләҗи һадисәләрдән бири олуб, идеја-бәдһи кеҗфиҗәти е'тибары илә орижиналдыр. Бурада дөврүн габагчыл гүввәләринә дәрин рәҗбәт вә сағлам мүнәсибәтин поетик ифадәсини көрүрүк. Әсарәт ғылынчыны башлар үздүҗү, арамсыз ган төкдүҗү, Сто-лыпин иртичасы бүтүн дөһшәти илә һүчума кечдиҗи за-манда шаир «вәтән гаҗыгчыларына», «елин шанлы һаҗ-гырычыларына» хитабән үрәк сөзләрини деҗир. Онлары мәтанәтли олмаға, гәһрәманлыг көстәрмәҗә, мүбаризәни сона чатдырмаға, ирәли кетмәҗә чағырырды:

Аһ, адәмми олмаҗан һүнәри?
Горхмаҗын, һәп икидчә галхышыныз,
Фыртына, сис, думанла чырпышыныз
Ирәли, аргадашларым, ирәли!
Шәфәг атдыгда, ја ки пәк еркән,
Инанын саһилә дәмһир атарыз.
Шу гаранлыг думанлары ударыз.
Сизи алгышлаҗар мүһити-вәтән!¹⁰⁰

А. Шаиг сәадәтин, әдаләтин нәинки бир өлкә дахи-линдә, һәм дә җер үзүндә җарадылмасы вә гәләбә чал-масыны арзу едән сәнәткардыр. Бу идеја бир гәдәр мү-чәррәд шәкилдә олса да, «Һамымыз бир күнәшин зәррә-сиҗиз» (1910) ше'риндә ифадә едилмишдир. Ше'р тәд-җигатчылар тәрәфиндән аҗры-аҗры вахтларда мүхтәлиф шәкилдә җимәтләндирилмишдир.

Проф. Мир Чәләлә көрә «бу ше'рдә Шаигин һу-манизми бүтүн гүввәти илә ифадә олунмуш», «зәманәсинин ән мүтәрәҗги фикри» тәблиҗ едилмишдир.¹⁰¹ Бундан та-мамилә фәргли мүлаһизә сөҗләјән проф. Әли Султанлы җазыр ки, бу әсәриндә «үмүми инсани идејалар, инсанлы-ғын үмүми гардашлығыны тәрәннүм етмәк истәјән ша-

⁹⁹ Ше'р сонраки нәшрләрдә «Заманын ингилабчыларына» ады илә чап олунмушдур

¹⁰⁰ «Жени Фүҗузат», 30 нојабр 1910, № 7, сәһ. 3.

¹⁰¹ Мир Чәләлә. Азәрбаҗанда әдәби мәктәпләр (1905—1917), докторлуҗ диссертасијасы, АДУ китабханасы, сәһ. 431—432.

ир буржуа көрүшләринә җахыплашыр»¹⁰². Әзиз Мирәһ-мәдов биринчи фикирлә разылашмағын чәтин олдуғуна билдирәрәк, икинчи фикрә шәрик чыхыр вә белә бир гә-наәтә кәлир:

«Дүңҗакөрүшүнүн мәһдудлуғу нәтичәсиндә бурада мүәллиф объектив олараг ичтимай зиддиҗәтләри вә мү-баризәләри бир нөв пәрдәләмиш олур»¹⁰³. Бу фикир Ша-игин 1936-чы илдә бурахылмыш «Сечилмиш әсәрләри»нә Мирзә Ибраһимовун җаздығы мүгәддимәдә вә башга мә-галәләрдә дә өз әксини тапмышдыр.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, ше'рин 1912-чи ил «Күл-зар»дакы чапы илә 1936-чы ил «Сечилмиш әсәрләр»да-ки нәшри арасында чидди бир фәрг вардыр. Чох күман, сонракы нәшрә әсасландығлары үчүндүр ки, Мирзә Иб-раһимов, Әли Султанлы, Әзиз Мирәһмәдов вә башгалары җухарыдакы фикри сөҗләмиш вә бу чәһәт онлары әсасән бир нөгтәдә бирләшдирмишдир. Ики нәшр ара-сындакы һәмһин мүһүм фәрги нәзәрдән кечирәк:

«Күлзар»дакы «Әсрләрдән бәри зүлмә алышан». «Еҗ пәрәкәндә дағылмыш инсан!» беҗтиндәки икинчи мисра «Сечилмиш әсәрләр»дә «Ган ичән, ган гусан еҗ шәр инсан!» шәклиндә ишләдилмиш, даһа доғрусу, та-мам дәҗишдирилмишдир. Беләликлә, мүрачиятин башга объект үзәринә кечирилмәси илә әлағәдар олараг дола-шығлыг әмәлә кәлмиш, мәтләб вә мәзмун да дәҗишмиш-дир. «Күлзар»да, сон нәшрдәки кими үмүмиҗәтлә «ган ичән, ган гусан... шәр инсан»лара, башга сөзлә десәк, зүлмкарлара деҗил, «әсрләрдән бәри зүлмә алышан». «пәрәкәндә дағылмыш», мүхтәлиф җерләрә сәпәләнмиш инсанлара үз тутулур; онлар «ганлы һәҗәти» җыхмағ, «фитнәни, зүлмү, нифағы» арадан галдырмағ үчүн бир-лиҗә-гардашыға чағрылыр. Бизчә «Һамымыз» үмүми сә-чиҗәли сөз олса да, әввәлки нәшрдә кимләрә мүрачият олундуғуна диггәт җетирдикдә, ше'рин әсас мәзмунундан чыхыш етдикдә аҗдынлашыр ки, мәтн дахилиндә мәнасы нисбәтән конкретләшмиш һәмһин сөз алтында үмүмиҗәт-лә һәр чүр инсанлар (әзән вә әзиләнләр) деҗил, мәһз әзи-ләнләр, зүлм олунанлар нәзәрдә тутулур; онларын ара-

¹⁰² «Әдәбиҗат мәчмүәси», V чилд, Азәрбаҗан ССР ЕА Нәш-риҗаты, 1949, сәһ. 24.

¹⁰³ Ә з и з М и р ә һ м ә д о в. Абдулла Шаиг, Азәрбаҗан ССР ЕА Нәшриҗаты, 1956, сәһ. 21.

сында сәрһәд аҗрылыгындан, дил вә дини көрүш мұхтә-
лифлижиндән, һабелә башга сәбәбләрдән асылы олмаја-
раг, достлуғ әлағәләрини мөһкәмләтмәк идејасы тәблиғ
едилр. Шә'р там шәкилдә беләдир:

Әсрләрдән бәри зүлмә алышан,
Еј пәрәкәндә дағылмыш инсан!
Алдымы гәлбинизи гәсвәти-шум?
Јахдымы руһунузу бади-сәмум?
Кәлијорму сизә хош ганлы һәјат?
Һәсәбү нәсл унутулмуш, һејһат.
Иштә тарихи ачыб бир бахыныз!
Фитнәни, зүлмү, нифагы јахыныз!
Һамымыз бир јува пәрвәрдәсијиз,
Һамымыз бир күнәшин зәррәсијиз.
Ајрамаз бизләри тәғјир-лисан,
Ајрамаз бизләри тәбдили-мәкан.
Ајрамаз бизләри инчил, гуран.
Ајрамаз бизләри сәрһәдди-шәһан.
Ајрамаз бизләри үмман, мүһит.
Ајрамаз бизләри сәһраји-бәсит.
Ајрамаз бизләри әзмәтли чибал,
Ајрамаз шәрг, чәнуб, гәрб, шимал.
Јетәр олмазмы күдурәт дашымаг?
Ганлы дөвранлар ичиндә јашамаг?
Узадын дәсти-үхүвәт сыхалым,
Ришеји-зүлмү, нифагы јыхалым!
Гәлбимиздә доғураг мейру вәфа,
Узадаг бир-биринә дәсти-вәфа.¹⁰⁴

Шүбһәсиз, бурада мүчәррәдлик вар. Лакин нә үчүн
бу мүчәррәдлији «ичтиман зиддијјәтләри вә мүбаризәлә-
ри бир нөв пәрдәләјән» мүчәррәдлик һесаб етмәлијик?
Мәкәр «ганлы дөвранлар ичиндә јашамаг» даһа бәсдир,
зүлмүн вә нифагын көкүнү кәсмәк лазымдыр дедикдә,
һәм дә әзиләнләрә мүрачиәтлә онлары һәмрә'ј олмаға,
әлбир һәрәкәт етмәјә сәсләдикдә, «милләтләри бир-би-
риндән аҗры салан учурумлары арадан галдырмаға»¹⁰⁵
чағырдыгда мүүллиф һејирхәһ мәгсәд изләмирми? Бизә
сәлә кәлир ки, чар һөкүмәтинин халғлар арасында, хүсу-
сән азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында јенидән
милли әдавәти гызышдыра биләчәји вахтда јазылмыш
бу шә'рдә, проф. Мир Чәләлын дедији кими, Шаиг һума-

¹⁰⁴ А б д у л л а Ш а и г. Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 70.

¹⁰⁵ М. Ч. Ч ә ф ә р о в. Фүзули дүшүнүр, Бақы, Ушагкәңч-
нәшр, 1959, сәһ. 133.

Абдулла Шаиг. 1909-чу ил.

низми гүввэтлэ сэслэнир вэ дөврүнүн мүтэрэгги фикри тэблиг олунур.

Умумијјэтлэ Шаиг јарадычылыгында «бади-зэфэр», «эбри-мүзэффэр», «көзэл үммид», «заваллы һурријјэт», «үммиди-истигбал», «баригэлэр» вэ саирэдэн ибарэт сөзлөр, ифадэлэр ади-лексик мән ача конкретликдэн узаг: мүчэррэд мэфһумлар олса да, ше'рлөрдө һагиги-мәнтиги мән асындан элава, хүсуси-һисси мән ача кәсб етдикдә, мүнвәффәгијјэтлэ ишләдилдикдә бәдии тә'сири артыран мүнәсиб әдәби васитәјә чеврилир. Бунунла белә, демәлијјик ки, шаирин конкрет ичтимаи гүввөләрә истинад вэ мүрациәт етмәкдәнсә, бир чох һалда үмуми хитаб вэ чохышларла кифајәтләнмәси, тәдгигатчыларыи бир чохуи дүзкүн гејд етдији кими, Шаигин көрүшләринә мүнәјјән мүчэррәдлик кәтирмишдир. Сон дәрәчә мүчэррэд көрүнән ше'рләриндә дә кәләчәјә, азадлыға, олан үмид шаир тәрк етмир. Бә'зән дә шаир азадлыг идејаларыи өртүлү шәкилдә вермәк мөгсәди илә мүчэррэд мэфһумлардан, тәсвирләрдән вэ әфсанәләрдән истифадә едир.

Шифаһи халг әдәбијјатында Симургун хејирхәһ гуш шәфа вэ ничат веричи гүввә, сәадәт рәмзи олдуғу мәлумдур. Ана илә оғул арасындакы мусәһибә формасында гурулмуш бир ше'рдә («Симург»—1914) һәмин гушла элагәләндирилмиш марағлы бир сөһбәт кедир. Ше'р мүчэррэд руһа малик олса да, лирик гәһрәманыи мүнәјјән мәсәләләрә мүнәсибәтини ајдынлашдырмаг чөһәтиндән эһәмијјәтлидир. Бурада, «санки башдан-ајаға гәм јурду» адландырдығы уча вә әзәмәтли бир дағын зирвәсинә тамаша едән өвлад анысындан сорушур ки, нә үчүн дағын башы даим галын думанла өртүлүр. Оуну Гаф дағы олдуғуну вә әсрләрдән бәри Симург адлы гушун орада јашадығыны дејән ана суала белә чаваб верир: — Нә гәдәр ки, инсанлар ган төкүр, зүлм еләјир, гуш да бир о гәдәр ачыг вә һиддәтлә ганадларыи бир биринә чырпыб ағлајыр. Оуну ахытдығы көз јашлары думана чевриләрәк әтрафа јайылыр. Оғул инди баша дүшүр ки, нәјә көрә көј үзүнү һәмнишә гаты думан, үрәксыхан зүлмәт бүрүјүр. Ананын бундан сонра дедији сөзләри нәзәрдән кечирәк:

Оғлум, ешитмишәм мәрһум бабандан:
Узаг сүрмәз, јетишәчәк бир заман;

О гуш севинчәк, шән-шән күләчәк.
Үрәјимиздән дәрди, гәми силчәк.
О күн санки башга күнәш доғачаг,
Бу гаранлыг булудлары боғачаг.
Енәчәкдир онда јерә сәадәт.
Јашар һәр кәс севинч ичиндә раһәт.¹⁰⁶

Нүмунә кәтирдјимиз бу мисралар бир даһа кәстә-
рир ки, бурада «лирик гәһрәман јени чәмијјәт гуручула-
рынын һарада, һансы синифләр ичәрисиндә олдуғуну».
бу чәмијјәтин нечә јарадылачағыны ајдын шәкилдә тә-
сәввүр етмәсә дә, сәадәт күнәшинин доғачағына мөһкәм
әминдир.

А. Шаигин әсәрләриндә кәләчәјә никбин бахыш бир
чох һалда, «Ирәли» (1914) ше'риндә олдуғу кими, кон-
крет формада үзә чыхыр:

О думанлы, фыртыналы кечмишләрдән узаглаш!
Одлу, мәтин аддымларла јүрү, һајды, дурма, арш...
Ирәлидә инан ки, бир чәннәт гәдәр чаһан вар.
Јарын күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар.¹⁰⁷

Инсанын фикир вә хәјалыны әлә алыб, онун гәлбини
кәләчәк ешиг илә дөјүндүрән, нәзәрләрини «думанлы,
фыртыналы кечмишләрдән» узаглашдырыб ирәлијә доғ-
ру истигамәтләндирән бу ше'р романтик руһ вә пафосла
зәнкин олан мүвәфәғијјәтли азадлыг маршы тә'сирини
бағышлајыр. Ајры-ајры сөз вә мисралар арасындакы
мөһкәм мә'на әлағәси, дахили вәһдәт, мәнтиги ардычыл-
лыг вә с. бәдии тә'сири күчләндирмиш, ше'рә јүксәк һис-
си-эмоционаллыг кејфијјәти кәтирмишдир.

А. Шаиг ја­радычылыгындакы романтиканын мәзиј-
јәтләри: инсан ағлына, ирадәсинә, һүнәринә инан һисси,
кәләчәјә е'тимад дүјгусу, һәјат ешиг, ја­радычылыг меј-
ли, халг үчүн фәјдалы тәшәббүсләри гәбул вә мүдафиә
етмәк, јенилик, тәрәгги, хејрхаһлыг тәрәфдары олмаг,
һагсызлыг, зүлм, чәһаләт, көһнәлик әлејһинә чыхмаг,
габагчыл идејаларын һәјата кечирилмәси уғрунда ча-
лышмаг вә һуманист арзу, хәјалларла ганадланмагдан
ибарәтдир.

¹⁰⁶ А б д у л л а Ш а и г. Милли гираәт китабы, Баки, 1922.
сәһ. 142.

¹⁰⁷ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-
нәшр, 1936, сәһ. 65.

Бу романтика чәмијјәти керижә дејил, ирәлијә доғру
апармаг, инсанлары мөһкумлугдан хилас етмәк, «әски
һәјат»дан узаглашдырыб «чәннәт гәдәр көзәл бир әлә-
мә», «шанлы тарих»ә говушдурмаг, азад вә хошбәхт көр-
мәк мөгсәди дашыјыр.

А. Шаиг ичтимаи-сијаси һадисәләрә мүнәсибәтдә бә'-
зән јанылдығы, шүбһәләндији, зәрәрли тә'сир алтына
дүшдүјү, тәрәддүдлү вәзијјәт кечирдији үчүн, һәјат мә-
сәләләринин һәллиндә дүзкүн јол тапмада бә'зән ча-
тинлик чәкдији үчүн ја­радычылыгында, хүсусән роман-
тикасында кәдәр вә пәришанлыг һаллары, зиддијјәтли вә
зәиф чәһәтләр, һәтта пассив романтизм үнсүрү дә мүша-
һидә олунур. Лакин бу—даими дејил, кечиб келәчәк, ара-
дан галдырыла биләчәк, өз јерини үстүн мөвге газанан
мүсбәт кејфијјәтләрә тәрк едә биләчәк маһијјәтдәдир.
А. Шаигин ингилаба гәдәр ше'р ја­радычылыгындакы ро-
мантика бүтөвлүкдә нәзәрдән кечириләрсә, зәиф вә мөһ-
луд чәһәтләринә бахмајараг, үмуми истигамәти вә әсас
мәзмуну е'тибары илә мүтәрәгги романтикадыр.

* * *

Мә'лумдур ки, Шаигин үслубу ја­радычылыгынын илк
дөврүндән бир хәтт үзрә, проф. Әли Султанлынын деди-
ји кими, «ваһид бир истигамәтдә инкишаф етмир».¹⁰⁸ Де-
мәли, гәләминн бәдин ја­радычылыгын мүхтәлиф сәһә-
ләриндә сынагдан кечирән А. Сәһһәт, Ч. Чаббарлы вә
башга сәнәткарлар кими о да һәм романтик. һәм дә
реалист планда әсәрләр јаратмышдыр. Шаигин ја­рады-
чылыгында романтика илә реализм јанашы инкишаф ет-
миш. чох вахт ујушуб вәһдәт һалына дүшмүшдүр. Реа-
лист мәзмунлу әсәрләрин әсасында шахтаја дүшүб дон-
муш ушагларын фачиәси, сәрвәтә сатылмыш көмәксиз
гызларын тәлеји, чөрәк дәрди чәкән јохсул аиләләрин мү-
сибәти, садә көндли мәишәти, һәјатын мүхтәлиф сәһәлә-
ринә аид мүәјјән һадисәләр дурур. Белә мөвзулары иш-
ләркән шаирин һансы мөвгедән чыхыш етдији, мөһәббәт
вә нифрәтинин нәјә, кимләрә гаршы чеврилдији, бир чох
мәсәләләрә мүнәсибәти даһа ајдын характер алып, иде-
ја-бәдин конкретлик кәсб едир. Зәһмәткеш инсана мөһәб-

¹⁰⁸ «Әдәбијјат мәчмүәси», V чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәш-
ријјаты, 1949, сәһ. 24.

бәт вә әмәк мөвзусу, хејирхәһ арзу вә әмәлләрин ифадәси Шаиг җарадычылығынын мәзмунуну зәнкинләшдирән мәзијјәтләрдәндир. Әлбәттә, бүтүн бунлар тәсадүфи һал олмајыб. һәр шејдән әввәл, җазычынын һуманист вә демократик көрүшләринин тәбии-ғануни нәтичәси сајылма-лыдыр. Бу мүнәсибәтлә бир нечә ше'ри нәзәрдән кечирәк.

Р «Икинчи ил» адлы дәрсликдә чап олунмуш «Әкинчи» (1907) вә «Әкин нәғмәси» (1907) сәмини бәдин һуму-нәләрдир. Нәдәнсә, һәр ики ше'р сон вахтларадәк (1955) җазычынын «Сечилмиш әсәрләри»нә дахил едилмәмиш-ди. Нәјатын гуручусу, дүнјанын әшрәфи олан зәһмәткеш инсана, онун җарадычы вә һалал әмәјинә мөһәббәт һәр ики әсәрин идеја мәзмунуну тәшкил едир. «Әкинчи» ше'риндә шаир «чул-палазын гышда сатыб-совмуш», «күл-фәти гуру јердә» ач-јалавач галмыш јохсул кәндлијә ән јахын дост кими мұрачидәт едир, өз хејирхәһ мәсләһәтинин дејир, ону ишә-фәалијјәтә сәсләјир:

Җаз гапыны алды, әкинчи, ојан,
Дур ајага, тарлалара кеткилән.
Шумла јери, тохумлары сәпкилән,
Һајды, а зәһмәт мөләји, дур ојан!¹⁰⁹

Он дөрд мисралыг «Әкин нәғмәси» исә әкинчинин дил-ли илә дејилмиш:

Чәк! Шумла јери, дурма даһа, гашга кәлим, чәк!
Дырмыглајараг тохумлары мән дә сәним, чәк!¹¹⁰

кими мә'налы мисраларла башланыр. Бурада «чәк» сө-зүнүн мұвәффәғијјәтли тәкрири вә чанлы данышыг дил-линдән јахшы истифадә бәдни тәсири хејли гүввәглән-дирмишдир. Һадисәләрин ардычыл кедиши, бир-бирини изләјиб тамамламасы чәһәтдән әввәлнинчинин давамы вә инкишафы сајыла билән бу ше'рдә әкинчи артыг иш ба-шында—тарлада көстәрилир. Анчаг мұәллиф бу процесин чанландыран биткин бәдн лөвһә јаратмамышдыр. Бу-рада даһа чох әкинчинин арзулары, хүсусән, бол мөһсул көтүрәчәјинә бәсләдији үмид тәрәннүм олунмушдур. Өзүнә «көмәк» адландырдыгы чанлы бир гүввәјә арабир «чәк! Шумла јери, дурма даһа, гашга кәлим, чәк!» сәңи-

јәли мисраларла әкинчинин етдији мұрачидәт исә ағыр зәһмәти јүнкүлләшдирмәк үчүн охунан мұвәффәғијјәтли нәғмә кими сәсләвир. Әкинчи ган-тәр ичиндә она көрә јер шумлајыр, тохум сәпир ки, чәкдији ағыр зәһмәтин шириин бәһрәсини дадсын, ушаглары үчүн бир күн ағла-сын. Әкинчини ишә һәвәсләндирән, она гол вә ганад вер-рән дә сүибүлләр јетишиб башларыны әјәркән јығачағы мөһсула бағладыгы үмиддир. Лакин мөһсул заманы ба-шына нәләр кәләчәји вә гисмәтинин нә олачағы барәдә нәдәнсә дүшүнмүр. Бәлкә өмрүндә бир дәфә дә олсун о, мұлкәдар шаллағынын зәрбәсини көрмәмиш, истисмар, тәзјиг вә ишкәнчәјә мө'руз галмамышдыр? Хејир, белә дејилдир! Мәсәлә бурасындадыр ки, мұәјјән бир әләмәт, кичик бир деталла да олса, бу мәтләб ше'рдә ифадәсини тапмамышдыр. Она көрә «Әкин нәғмәси»ндәки һади-сәләрин тәсвириндә бир кәсир вә натамамлыг һисс олу-нур. Көрүнүр, мұәллиф өзү дә бу нөгсаны баша дүш-мүш, сонралар ше'ри јенидән чап етдирәркән бир нечә сөзү даһа мүнәсиби илә дәјишмәклә бәрабәр, «Көзләр бәһәри бәј отуруб зүлм отағында», «Пај-пуш олачаг зәһ-мәтимиз, ај көмәјим, чәк!», «Залимләрә гисмәт олур ан-чаг әмәјим, чәк!» кими јени мисралар әләвә етмишдир ки, бу — ше'рә фикри долғунлуг, идеја-бәдин тамлыг, ич-тимаи мә'на кәтирмишдир.

А. Шаигин Азәрбајчан кәндлисинә мүнәсибәтинин бә'зи чәһәтләрини ашкара чыхартмаг вә сатира сәһәсин-дә гәләмини сынагдан кечириб нечә мұвәффәғијјәт га-зандығыны мұәјјәнләшдирмәк үчүн «Әкинчи вә хан»ын (1913) тәһлили үзәриндә дајанмаг вачибдир.

Мә'лумдур ки, Шаиг сатирик мәзмунда бир нечә ше'р («Алдайма», «Әкинчи вә хан...») җазмышдыр. Бунула бе-лә, Мирзә Ибраһимовун дедији кими: «Әкинчи вә хан» ше'рини Шаиг җарадычылығында тәсадүфи бир шеј һе-саб етмәк доғру олмаз.¹¹¹ Чүнки Шаиг һәмишә зәһмәт-кеш халг күтләләринин кечирдији ағыр һәјәт шәраити-ни, онлара едилән һәдсиз зүлмү көрмүш вә бу дөзүлмәз һала дәриндән ачымыш, кәдәрләнмиш, үрәји ган олмуш-дур. Она көрә дә «Әкинчи вә хан» кими бир әсәр Шаиг җарадычылығында тәбни вә ганунаујгун процесин, һума-

¹⁰⁹ «Икинчи ил», Бақы, 1908, сәһ. 40.

¹¹⁰ Јенә орада, сәһ. 38.

¹¹¹ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, мұғәддимә, Бақы, 1936, сәһ. XIV.

нист сәнәткар гәлбинин мәһсулудур. Әсәр бир дә она көрә диггәтәләйигдир ки, бурада Сабир сатирасынын инчә руһу, үслүб вә шәкли хусусийјәти, үмумийјәтлә јарадычы тә'сири дујулур. Әлбәттә, бу фикри конкрет факт әсасында сүбүт үчүн Сабирин мәшһүр «Әкинчи»си (1907) илә Шаигин «Әкинчи вә хан»ыны мугајисәли тәрздә тәһлил етмәк фәјдалыдыр. Чүнки «Әкинчи вә хан»ын мејдана чыхмасында башга мүнүм сәбәбләрлә јанашы «Әкинчи» ше'ринин дә биләваситә күчлү тә'сири олмушдур. Бәс Сабир сатирасы ән'әнәсиндән, хусусән бу әсәрдән Шаиг нечә истифадә етмиш, һансы чәһәтдән бәһрәләнмишдир?

Сабирин «Әкинчи» ше'риндә диггәти чәлб едән ики әсас форма хусусийјәти вар. Бә'зән һәр бәндин илк үч мисрасы јени, лакин ејни сөвти тәркиб вә мә'наја малик рәдифләр (һапымда, нә борчум, нејлим, аллам, јејәрсән) сөн ики мисрасы исә башга сөвти тәркиб вә мә'налы рәдиф (әкинчи) әсасында гурулмушдур. Мәсәлән:

Бир үзрә һәр күндә кәлиб дурма һапымда,
Јалварма мәнә, бојуну кәч бурма һапымда,
Кәһи башына, кәһ дөшүнә вурма һапымда,
Ләғв олма, әдәб көзлә, бу мә'вадә, әкинчи!
Ләл ол, а балам, башлама фәрјадә, әкинчи!¹¹²

Бә'зән дә һәр бәндин илк үч мисрасынын ахырында сөзләр гафийәләнир, сөн ики мисрасында исә јенә «әкинчи» сөзү дәјишилмәдән рәдиф олараг сахланылыр. Мәсәлән:

Сөз ачма мәнә чох чалышыб, аз јемәјиндән,
Чанын бәчәһәннәм ки, өлүрсән, демәјиндән!
Мән көзләмәнәм, буғда чыхар, вер бәбәјиндән!
Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да, әкинчи!
Јохса сојарам лап дәрини, адә, әкинчи!¹¹³

«Әкинчи вә хан» сатирасында исә сонунчу чәһәт әсас көтүрүлүшдур. Анчаг бурада һәр бәндин сөн ики мисрасында «сәнә гурбан» ифадәсиндән рәдиф шәклиндә истифадә олунашдур. Мәсәлән:

Кәлдим бош әл илә һапына, говма, дәхиләм,
Јохсул, үзү гарә, әмәји пуч вә сәфиләм.

Гәлби ғырығам, бојну бүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл ејлә мәним дәрдимә дәрман, сәнә гурбан.
Һағсыз, гуру муздурча бу һейван сәнә гурбан.¹¹⁴

Әлбәттә, форма чәһәтдән мүүјән јахшылыг вә ја бәнзәјиш мәсәләнин һәлли үчүн һеч дә әсас өлчү ола билмәз. Шаиг Сабирин сатира хусусийјәтинин күчлү тә'сири алтына дүшсә дә, һәтта «Әкинчи»дәки бир нечә мисраны («Әсди гара јел, чәлтијә, бостанә нә борчум?», «Алды долу әлдән сәрү саманымы, нејлим?», «Вердин кечән ил борчума јорғаныны нејлим?»...) тәхминән олдуғу ки-ми, кичик бир дәјишикликлә («Әсди гара јел чәлтији, бостаны, совурду», «Алды долу биллаһ сәрү саманымы әлдән», «Кетди кечән ил борчума јорған, сәнә гурбан»...) ишләтмиш олса да, јенә «Әкинчи вә хан»ын орижинал кәфийјәти, өзүнә мәхсус мәзијјәти вар.

Сабирдә мүлкәдар сурәти мәркәзи плана чәкилмиш вә бүтүн әһвалат онун дилиндән верилмишсә, Шаигдә кәндлинин сурәти әсас көтүрүлүш вә һадисә дә онун дили илә нәгл едилмишдир. Демәли, башдан-ајаға зидд характерли үмумиләшмиш ики мүхтәлиф сурәтин ики мүхтәлиф синиф нумәјәндәсинин данышыг тәрзи, әһвали-руһийјәси, хасийјәти, һәрәкәти бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнмәли, башга сәчијјә дашымалыдыр. Бу чәһәт һәр ики әсәрдә гүввәтлидир. Сабирдәки мүлкәдар әзәзил, тамаһкар вә гудурғандыр; өз мәнфәәти үчүн ган төкмәјә һәрис јыртычыдыр, адам чилдинә кирмиш чанавардыр; Шаигдәки әкинчи фәғир, мәрһәмәтли, өз әлинин зәһмәти илә доланмаг истәјән вичданлы бир инсандыр. О, өмрүнүн зилләтдә кечдијини, «бу чәрх вә дөвран»ын үзүнә күлмәдијини, сәбринин түкәндијини, бағрынын гана дөндүјүнү, аиләсинин чөрәјә мөһтач галдығыны билдирмәкдән чәкинмирсә дә, һәтта бир аз ирәли кедәрәк «бәсдир бизи дырмығладығы јыртычы дүңја»—дејә аз гала е'тираз етмәк чәсарәтинә кәлирсә дә, јенә хејрилн тәшәббүсә гошулмағы, мүүјән фәалијјәтә башламағы ағлына белә кәтирмир. Бу илки веркинин бағышланыл-масы үчүн хана јалварыб-јахармаг, ондан мәрһәмәт диләмәклә кифәјәтләнир.

¹¹⁴ Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1936, сәһ. 57.

112 М. Ә. Сабир. Говһопнамә, Баки, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 67.
113 Јенә орада, сәһ. 67.

Сабир мүлкөдөр суретинин долгун чыхмасы үчүн зенкин бәднн васитәләрден сәнәткарлыгга истифадә етдижи кими, Шаиг дә башы мүсибәтләр чәкән, бир парча чөрәк үчүн илантәк габыг гојан, әлдән-дилдән дүшән, сөјүш, тәһгир вә ишкәнчәјә мәрүз галан кәндлинин сурәтинн чандандырмагдан өгрү мүхтәлиф бәднн бојалар ишләтмәкдә мәһарәт көстәрмишдир. Шаирин чанлы халг дилинин рәнкарәнк вә түкәнмәз хәзинәсиндән мүнәсиб сөз вә ифадәләр сечиб онлары јериндә, дүзкүн ишләтмәк вә мәнәландырмаг бачарығы бурада парлаг шәкилдә көрүнүр. Мисал үчүн, «рәһм ејлә», «үзү гарә», «әмәји пуч», «гәлби гырыг», «бојну бүкүк», «башы бәләлы», «илан тәк габыг гојмаг», «гуру јердә јалавач галмаг», «сәбри түкәнмәк» вә с. бу кими мәнәлы сөз, идиом-фразеоложи ифадә фикримизи тәсдиг едир. Бу чүр кејфијјәт исә сурәтин данышыг вә әдасына милли калорит верир, онун психолокијасы вә дүнјакөрүшүнүн мүөјјәнләшмәсинә, үмумијјәтлә ше'рин идеја-бәднн чәһәтдән даһа мазмунлу, ашлашыглы вә тәсирли олмасына көмәк едир. «Әкинчи вә хан»да иб мүстәгим, нә дә долајы јолла мүлкөдарын иши, характери, вәзијјәти һаггында һеч бир сөз дејилмир. Бунунла белә, кәндлинин јалварышларынын маһијјәти, һопардыгы фәрјад вә диләдији мәрһәмәтинн сәчијјәси еләдир ки, охучу мүлкөдарын хасијјәти һаггында да мүөјјән тәсәввүрә малик олур. О, дәрһал баша дүшүр ки, аичаг үрәјиндә мәрһәмәтдән әсәр-әләмәт галмајан, инсанлыг сифәтинн бүсбүтүн итирмиш чәлада бу чүр үз тутмаг вә јалвармаг олар. Әлбәттә, бу, Шаигин ше'р јарадычылығында наил олдуғу бир мүвәф-фәгијјәт кими гејд едилмәлидир.

Тәсадуфи дејил ки, о заман мәктәб мүсамирәләриндә тәләбәләр Сабир илә Шаигин әсәрини бирликдә оху-јардылар. Әввәл әкинчинин дилиндән јазылмыш «Әкинчи вә хан», сонра мүлкөдарын дилиндән јазылмыш «Әкинчи» сөјләнәр вә беләликлә, бу ики әсәр бирликдә феодал-патриархал Азәрбајчан кәнди һаггында чанлы тәсәввүр јарадарды.¹¹⁵

Р А. Шаигин әсәрләри сырасында мөвзусу кәнд һәја-тындан, кәндли мәшәтиндән, тәбиәт сәһәсиндән алын-

¹¹⁵ Бах: Ә з и з М и р ә һ м ә д о в. Абдулла Шаиг, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 36.

мыш «Көч» (1907), «Дағлар» (1908), «Чобан маһнысы» (1911), «Дағлар солтаны» (1911) кими ше'рләр дә вардыр. Поетик дәјәри, бәднн көзәллији е'тибары илә диггәти чәлб едән «Дағлар солтаны» тәкчә мүәллифин јарадычылығында дејил, бәлкә Азәрбајчан ше'риндә көзәл нүмунәләрдәндир. О вахт көркәмли педагог вә әдәбијјәт-шүнас Фиридуибәј Көчәрли, даһа сонра Шаиг јарадычылығындан бәһс едән башга тәдгигатчылар—Мир Чәләл, Мирзә Ибраһимов кими мәшһур јазычы-алимләр һәмни ше'ри јүксәк гијмәтләндирмишләр.

«Дағлар солтаны»нын јазылдығы тарих индијәдәк ие-тәр әдибин бир нечә дәфә чап олунмуш «Сечилмиш әсәрләри»ндә (1936, 1948, 1955, 1959), истәрсә дә Шаиг һаггындакы мүхтәлиф мәгаләләрдә сөһв олараг 1913-чү ил көстәрилмишдир.

Ф. Көчәрли 1911-чи ил октябрын 10-да Шаигә көндәрдији мәктубда дејирди: «Бу јәј фәслинин бир һиссәсини Диличан дағларында кечирмәјиниз бисәмәр галмајыбдыр. Әввәла, мүвәггәти олса да, дүнјанын гилу-галыдан асудә кәзиб, гәлбинизә раһәтлик вермисиниз. Санијән, бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәби-ше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб, тазә фикирләрин, тазә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур вә салисән, «Дағлар солтаны» кими көзәл бир әсәрин вичудә кәлмәсинә баис олубдур. Филһәгигәт чобанларын һәггиндә јаздығынын ше'рләр мәним чох хошума кәлди. Нечә кәрә онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб, үзүнү көтүрүбләр».¹¹⁶

Бу мәктубдан «Дағлар солтаны»нын 1911-чи илдә јазылдығыны ејрәнирик. Оун 1912-чи илдә «Мәктәб» журналында чап олундуғу исә бизә мә'лумдур. Ф. Көчәрлинин мәктубундан ашкар олан бир факт да будур ки, Шаиг чобанлара аид бир јох, бир нечә ше'р јазмышдыр. Лакин јазычынын шәхси архивиндә ишләркән, мәтбуат да чап олунмуш әсәрләрини арашдыраркән, һабелә өзү илә сөһбәт едәркән («Ушаг көзлүјү» дәрслијиндә чыхмыш кичик һәчмли «Чобан маһнысы» истисна олунарса) һәмни ше'рләри мүөјјәнләшдирмәк, әлдә етмәк мүмкүн олмады.

¹¹⁶ Мәктубун әсли Шаигин шәхси архивиндәдир.

«Дағлар солтаны» Шаигин кәнд һәјатына јахшы бәләд олдуғуну вә тәбиәт көзәлликләрини һәссаслыгла, инчә гәлблә дуја билдијини бир даһа тәсдигләјир. Бурада сәнәткар үчүн зәрури ики мүнүм шәрт: сечилмиш мөвзунун—һәјат һадисәсини маһијәтинә нүфуз етмәк, ону дәриндән дужуб јашамағ вә мәһарәтлә ифадә етмәк хүсусијјәти бәдн вәһдәт һалындадыр. Ф. Көчәрли нәинки «Дағлар солтаны»нын, һәмчинин Шаигин чобанлара дәр башга шә'рләринин дә хоша кәлмәси сәбәбини онларын сәмимилијиндә, «садәлији вә һәгиги һиссијатын доғуб вичудә кәлмәси»ндә көрүрдү. Әсәрдән ики бәнд нүмунә кәтирәк:

Дан атынча хоруз, бечәләр банлар
Чән, думанкән дәрә, тәпә орманлар,
Сүрүсүнү јажар даға чобанлар,
Тәбиәтин ләззәтин онлар анлар.
Бу јерләрин солтаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.

Күнәш јахын дағлар учундан доғар,
Булулары көзәл рәикләрә бојар,
Думанлары дағлара доғру говар,
Һәр кәси бу көзәлик вәләһ гојар,
Бу јерләрин солтаныдыр чобанлар,
Һәм бәјидир, һәм ханыдыр чобанлар.¹¹⁷

Шә'ри бүтөвлүкдә охудугда көз өнүндә әлван вә реал чизкиләрлә зәнкин бир һәјат лөвһәси чанланыр. Елә билки, сән һәр тәрәфи күл-чичәклә бәзәнмиш сәфалы јерләри, синәси јашыл халы илә өртүлмүш кениш чәмәнләри, бәрәкәтли дүзләри, уча дағлары, шыр-шыр ахан дурна көзлү булағлары кәзир, сүрүсүнү отлаға јаймыш чобанын «үрәк дәләр бәјатысыны», нејинин јанығлы сәсини ешидир, гојун-гузу гачышыны, һәтта мүәјјән дәрәчәдә кәнд һәјатынын сәһәр вә ахшам мәнзәрәсини көрүр, мәрд, сәхавәтли чобанларла—бу тәмиз гәлбли, садә тәбиәтли инсанларла јан-јана отуруб сәһбәт едир, дәрдләширсән. Бурада заһири парылты, тәнтәнә вә курулту јохдур. Әксинә, тәбиилик, һәјатилик вар ки, бу да инсан руһунда мәмнунијјәт һисси доғурур, онун хәјал вә зөвгүнү охшајыр, үрәјини ачыр.

¹¹⁷ «Мәктәб» журналы, 9 ијун 1912, № 14, сәһ. 211.

«Дағлар солтаны» шә'ри бәдн гијмәти вә көзәллиги етибары илә «Көч» гәдәр јүксәк вә камил бир әсәрдир. Бурада һәр мисра мәнзәрәдир, чанлы, һәјати бир таблодур. «Көч» әсәриндә олдуғу кими садә вә долғун хал дили илә јазылмыш бу шә'р чобанлар һағғында, онларын кәзиб доландығы чөлләр вә дағлар һағғында үрәкдән чыхан бир нәғмә, бир мусиги парчасыдыр»¹¹⁸.

А. Шаиг тәбиәтә вурғун бир сәнәткар иди. Тәкчә «Дағлар солтаны»нда дејил, онун башга әсәрләриндә дә зәнкин вә гүввәтли тәбиәт тәсвирләри вардыр. Јүмүмијјәтлә, тәбиәти тәсвир вә тәрәннүм Шаиг јарадычылығынын мүнүм идеја-бәдн хүсусијјәтләриндән биридир. Шаиг тәбиәтә мүхтәлиф мәгсәдләрлә мүрачиәт етмишдир. Бә'зән тәбиәт гәрибә һадисәләр вә фүсункар мәнзәрәләр аләми кими ону өзүнә чәлб етмишдир. Белә һалларда Шаигин реалист гәләминдән нејзаж лирикасынын бир чох дәјәрли нүмунәләри чыхмышдыр. Бу јолла јаранан әсәрләрлә А. Сәһһәтин бир сыра тәбиәт тәсвирләри арасында јахынлығ вардыр. Онларын зәнкин бәдн лөвһәләри, бир тәрәфдән охучулары тәбиәт һадисәләри вә көзәлликләри илә таныш едир, диқәр тәрәфдән дә зөвгләрин, һиссләрин инкишафына, вәтәнә мәнһәббәт дужуғларынын күчләнмәсинә сәбәб олур. Бә'зән дә Шаигин һәјата вә чәмијјәтә мүнәсибәти тәбиәт тәсвирләриндә әкс етдирилир. Белә һалларда тәбиәтә бахыш әсәсән романтик маһијјәт дашыјыр. Шаигин лирик гәһрәманы јашадығы чәмијјәтдәки әдәләтсизликләри, ичтиман мүнһит вә гурулушун рәзаләтләрини көрүб нифрәт едир, е'тираз сәси галдырыр; бә'зән дә дәрдләрини санки бөлүшмәк, јахуд мүвәггәти унутмағ үчүн тәбиәтин сакит гојнуна чәкилир. Бу вахт тәбиәт лирик гәһрәманы сығыначағ јери олур. О, өз кәдәрли гәлби илә харичи аләмин гүссәли мәнзәрә вә һадисәләри арасында јуғунлуғ ахтарыр («Бир гуш», «Бир нәчмә» шә'рләриндә олдуғу кими). Бу гәһрәман һәтта бә'зән нәзәриндә хиләскар гүввә кими чанландырдығы тәбиәтдән көмәк дә истәјир вә и. а.

Бир чох башга мүасирләринин әсәрләриндә олдуғу кими, Шаигин дә јарадычылығында тәбиәт инсандан тәқрид едилмиш һалда дејил, инсанла онун конкрет арзу

¹¹⁸ М. И б р а һ и м о в. Гочаман јазычы вә ичтиман хадим, Азәрбајҗан ССР, ЕА Хәбәрләри, Бақы, 1956, № 8, сәһ. 104.

ва хәјаллары илә вәһдәтдә алыныр. Әкәр мүәллиф инсан мәшәггәт вә изтирабларыны көстәрмәк истәјирсә, о вахт тәбиәтин дә кәдәрли чағыны—күләкли, боранлы вә шахталы дөврүнү сечир. Белә һалларда даһа чох башланғычда верилән тәсвир аз сонра конкрет объектлә (бир аиләннин јахуд инсанын вәзијәти, арзу вә үмидләри илә) әләгәләндирилр вә онун дашыдығы мәгсәд дә ајдынлашыр («Гыш кечәси»—1909, «Кәләчәк горхусу»—1910 вә с. ше'рләрдә олдуғу кими). Бу гәбил тәсвирләр Сәһһәтин дә јарадычылығында мүнүм јер тутур. Онун «Гыш», «Гыш кечәси» мәнзүмәләри тәкчә өз идејасы е'тибары илә дејил, бәдии дил вә үслуб хүсусијәтләринә керә дә Шаигин ше'рләринә бәнзәјир. Бу чүр әсәрләр һәм мүәллифләрин тәбиәти тәсвир сәһәсиндәки бачарығыны көстәрир. һәм дә онларын һуманизмини, инсанпәрвәрлијини әкс етдирилр.

Истәр Шаигин, истәрсә дә Сәһһәтин тәсвирләриндә Пушкин, Лермонтов, Никитин кими сәнәткарларын мүнәјжән тә'сири дујулдуғуну да гејд етмәк ләзымдыр. һәр ики јазычы габагчыл рус әдәбијјатынын, хүсусән классик рус поезијасынын көркәмли нүмәјәндәләринин әсәрләрини охујур. тәбиәт ләвһәләри илә зәнкин олан бәр'зи нүмунәләри Азәрбајҗан дилинә чевирилр, сәнәтин сирләринә мүнәјжән вәситәләрлә јијәләнәрәк өзләри дә инкишаф едирдиләр.

А. Шаигин бир сыра ше'рләриндә пәк, шу, һәп, чапуг, токат, насыл кими түрк сөзләри; ләһн, риггәтәфза, истимтад, шиквә, немәлмәсалик, һичаб, һүбаб, үгаб, сәһаб, гәсвәт, нәчм, әхтәр, кевкәб, мүнәвәррим, мүнхатәб. јәди-һичран, әтфи-рүхсар, сәдаји-дилфриб, буми-чәфа, кәрди-тәкәддүр, әшки-тәһәссүр, сәффәти-ати типли әрәб, фарс сөз, ифадә вә тәркибләри тез-тез ишләдилдији һалда, реалист мәнзүмнлу әсәрләрин әксәриндә, демәк олар ки, бу гәлизлик јохдур. Бурада кениш охучу күтләси тәрәфиндән чәтин алашылан, кеч баша дүшүлән, әсәрләрин дилини ағырлашдыран сөзләр, ибарәләр, тәркибләр әвәзинә чанлы халг дилини битмәз-түкәнмәз хәзинәсиндән көтүрүлүб бачарыгла ишләдилән, фикри дөгиг-дүзкүн әкс етдирилән садә, ајдын, мә'налы сөз вә ифадәләр кениш јер тутур.

Бир мәсәләни дә ајдылашдырмаг ләзымдыр. Сәбәб иәдир ки, әдипи гәләминдән ејни тарихи шәраитдә, еј-

ни дөврдә һәм садә дилә, ајдын фикрә малик реал әсәрләр, һәм дә идеја-бәдии чәһәтдән мүнәвәр-романтик әсәрләр чыхмышдыр?

Јазычы буржуазиянын азадлыг шүарларына алдандыгда, арзуларынын һәгигәтә чевирилмәдијини көрдүкдә. һәјәтин мүнүм суалларына ајдын чаваб тапмадыгда онун ичтимаи мүнәт вә һадисәләрә бахышында долашыглыг, гејри-мүнәјжәнлик әмәлә кәлир, фикир вә хәјалы реал варлыгдан, һәгиги тарихи шәраитдән узаглашыр. мәгсәд ајдынлығы итир, һадисәләрә конкрет бахышын јерини үмуми хитаб вә чағырышлар тутур, «Бир гуш», «Бир нәчмә», «Вәрәмли һәјат», «Шәклиндә» кими мүнәвәр-романтик әсәрләр јараныр. Елә ки, шаир һәјәтә јахышлашыр, вәтәндашларынын, зәһмәткеш инсанларын мәишәт вә күзәрәныны өјрәнир, еһтијач вә дәрдләрини дујур, севинч вә гүссәләринә шәрик олур, гидасыны халг һәјәтиндән, халгын мә'нәви сәрвәтиндән, классик әдәби ирсәдән, вәтән тәбиәтинин көзәлликләриндән алыр, мүнәвәрәги ән'әнәләрә архалашыр, өз көкү илә торпаға мөһкәм бағланыр о вахт конкрет реал бәдии нүмунәләр мејдана чыхыр. Бу әсәрләрин дили дә, бәдии ифадә вә тәсвир вәситәләри дә садә, тә'сирли, чанлы вә ајдын олур.

* * *

А. Шаиг бу дөврдә кичик формалы ше'рләрлә кифәјәтләнмәјәрәк поемалар да јазмышдыр. «Мәрһәмәтли Әдһәм» (1908), «Ики фамилијанын мәһви» (1910)—көһнә адәт-ән'әнә, әхлаг нормалары, әгидә вә мүнәсибәтләрин тәрәтдији фәләкәтләри ишандырычылыгга әкс етдирилән әсәрләрдир.

А. Шаигин «Мәрһәмәтли Әдһәм»¹¹⁹ поемасы илә Г. Чавидин «Ана» (1910) мәнзүм драмы арасында сәсләшән мотивләр, охшар вә ујғун кәлән чәһәтләр вардыр. Мөвзусу Дағыстан һәјәтиндән алынан һәр ики әсәрдә һадисәләр елә тәсвир едилир ки, гатил өзү дә билмәдән өлдүрдүјү адамын евинә сығыныр. Поемада, оғлунун өлүм хәбәрини ешитдикдән сонра дәриндән кәдәрләнән, мә'нәви сарсынты кечирән, гисас дујғусу илә чошан гоча Әдһәм евләринә гонаг кими сығынмыш чинајәткар Әди-

¹¹⁹ Поема илк дәфә 1911-чи илдә «Јени Фүјүзат» мәчмүәсиндә (№ 1, 2, 4, 6, 9...) чап олунмушдур.

лө тохунмур. «Ана»да да Сэлма севимли баласынын гатили Мураддан интигам алмыр. Һәр ики әсәрдә һәм ев саһибләринин (Әдһәмин вә Сәлманын), һәм дә чинајәт-карларын (Әдилин вә Мурадын) изтираблары, дүшүнчәләри, әһвали-руһијәләри тәсирли әкс олуиушдур. Истәр поемада, истәрсә дә пјесдә евә сығынан гатил, гонаг кимн гәбул олундуғундан аманда сајылыр вә ев саһибләри тәрәфиндән бағышланылыр. Һәр ики әсәрдә чинајәт-кар сәһвини баша дүшүр, күнаһсиз ган төкдүјүнә тәәсүфләнир, виңдан эзабы чәқир. Бу бәнзәјиш ондан ирәли кәлир ки, һәр ики әсәр ејни мүһити, инсанлары вә ејни адәт-ән'әнәләри тәсвир едир. Лакин мөвзунун бәдии һәллинә, форма вә жанр хүсусијјәтләринә көрә әсәрләр фәргләнирләр.

Һадисәләрин марағлы сүжет хәтти үзрә инкишафы, бәзи конкрет хүсусијјәтләринә көрә јадда галан сурәт јарадылмасы, тәбиәт мәнзәрәләринин әлван чизкиләрә чанландырылмасы кимн бәдии јарадычылыг мәсәләләри нөгтеји-нәзәриндән «Мәрһәмәтли Әдһәм» диггәти чәлиб едир. Бу әсәрдән ики ил сонра јазылмыш «Ики фамилијанын мәрһи» поемасында¹²⁰ исә көһнә адәт-ән'әнәләрин, әхлаг нормаларынын, гадын һүгүсузлуғунун дәһшәтли нәтичәләри даһа кениш планда нисбәтән мүрәккәб һәјат лөвһәләри васитәси илә үмумиләшдирилмишдир. Марағлы сүжети олан бу әсәрдә Борчалы маһалында ад-сан чыхармыш ики варлы гардашдан биринин гызы бешикдә икән о биринин оғлуна нишанланыр. Лакин кетдикчә көзәлләшән, јаша долан Телли башгасыны—Оғуз адлы кәнчи сеvir. Ону зорла Дашдәмирә верирләр. Тој күнү Телли Оғуз тәрәфиндән гачырылыр. Беләликлә, мұнағишә хәтти дәринләшир. Ики фамилија арасында әдавәт төрәнир. Дүшмәнчилик һисси күчләнәрәк, нәтичәдә елә бир һәддә кәлиб чатыр ки, ики мөшһур фамилија бир-бирини гырыб тамам јох едир. «Интигам мачәрасы» психоложи вәзијјәт вә тәбиәт һадисәләринин тәсвири илә бәдии јүксәклијә галдырылмышдур. Һәр ики поема Шаигин сүжет гурмағ, лөвһә чәкмәк, сурәт јаратмағ вә психоложи вәзијјәтләр тәсвир етмәк саһәсиндә габилијјәтлин олдуғуну көстәрирди.

¹²⁰ Бах: «Доғру сөз» гәзети, 27 август, 10 сентјабр, 15 октјабр, 29 октјабр 1916-чы ил.

XX әср Азәрбајчан поезијасында мәнзәрә лирикасынын, ичтимаи-сијаси мәзмунлу лириканын, романтик шеһри, поема жанрынын, јыгчам сүжетли әсәрләрин јараныб инкишаф етмәсиндә бир чох башга мүасирләри илә јанашы Шаигин дә көркәмли ролу олмушдур.

* * *

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси Шаигин көрүшләриндә вә јарадычылығында чидди дөнүш јаратды.

Артыг әмәкчи халг истибад зәнчирини гырыб атыш, ағ күнә чыхмыш, инсанын инсан үзәриндәки һөкмранлығы һәмшәлик арадан галдырылмыш, һакимијјәт зәһмәткешләрин ихтијарына кечмиш, тамам јени бир гурулуш јарадылмышдур. Елә бир гурулуш ки, һагг-әдәләт өз јерини тапмыш, халг өз мүгәддәрәтынын, тәлејинин, өлкәсинин, торпағынын, һәр чүр мадди вә мәнәви не'мәтләрин саһиби олмушдур. Бу, инсаны дирчәлдән, күмраһлашдыран, она руһ, гол-ганад вериб фәалијјәтә сөвг едән, истә'дадыны парладан, һүнәрини, зәкасыны, габилијјәтини көстәрмәк үчүн һәр чүр имкан јарадан ичтимаи сијаси варлыг—социалист варлығыдыр.

Халғымызын тәрәггипәрвәр оғулары, габагчыл елм, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт нүмәјәндәләри кими Шаигин дә гаршысында даһа мәс'ул, шәрәфли вә јени вәзифәләр дурурду. О, сағлам руһ, чошгун енеркија илә гәләмә сарылыб бөјүк бир халгын газандығы мисилсиз тарихи гәләбәләри, әсрин јени кејфијјәтләрә малик вәтәнпәрвәр, нәчиб арзу вә мәгсәдләрлә јашајан галиб инсаныны, онун фәдакарлығыны алгышлајан, тәсвир, тәрәннүм едән әсәрләр јаратмалы иди.

Ҷ. Мәмәдгулузадә, С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, Ҷ. Чаббарлы, Ә. Нәзми кими Азәрбајчан әдәбијјәтынын демократик чәһәсинә мәнсуб башга көркәмли сәнәткарларла јанашы Шаиг дә ингилабын илк илләриндән совет платформасына кечәрәк, кәнч әдәби гүввәләрлә бирликдә социализм гурулушунун даһа да мөһкәмләниб гүдрәтли олмасы, милли мәдәнијјәтин инкишаф едиб чичәкләнмәси, халгын даһа хошбәхт өмүр сүрмәси үчүн әлиндән кәлән көмәји әсиркәмәмиш, јазыб јаратмыш, ичтимаи ишләрдә, дөвләт әһәмијјәти олан бир

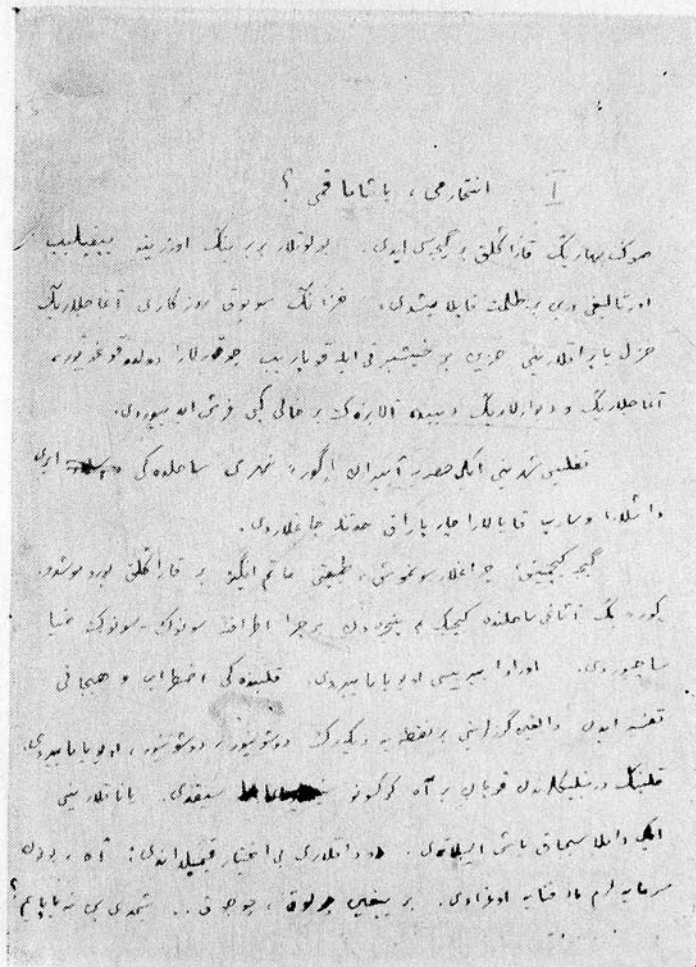
чох мäsэлэлäрдä, фäйдäлэ тäдбирлэрин ичрасында жанындан иштирак етмишдир. О, бу иллäрдä ше'р жарадычылыгыны да давам етдирмишдир. Никбин руи инди онун äсäрлэринин мажасы, эти вэ ганы олмушдур. Бу көзäл, лэжэгäтлi кейфижät мүасир һäжатдан алынмыш мүхтäлиф мөвзуларда өзүнү дәрһал көстәрир, һәм дä күчлү вэ габарыг шәкилдä көстәрир. Әлбәттә, буну тәсәдүфи сәймаг олмаз. Нечә ола биләр ки, халгымызын изтирабды кечмишини, чансыыхычы вэ мөшәггәтлi һәжатыны көзлери илә көрмүш, чәһаләт, наданлыг вэ зүлмүн әтрафы бүрүдүжүнүн чанлы шаһиди олмуш, ичтимаи дәрдрәрин сағалмасы үчүн даим чарә дүшүнмүш, әлач ахтармыш бир сәнәткар инди халг күтлälәринин әлдә етдижи бөжүк тарихи наилижәтләрден, азадлыг вэ истиглалижәтден илһама кәлиб чөшмасын, үрәжи фәрәһ вэ ифтихар һисси илә долмасын. Бу чәһәтдән «Бизимдир» (1922), «Һәр шеј вар» (1923) типли ше'рләр чох сәчијјәвидир. Шаир елә, тәбиәтә вургун көңүллә, сәминијјәт вэ мәнәһбәтлә дејир:

Бу көрдүжүн шән-шән елләр бизимдир,
Гарлы дағлар, чошгун селләр бизимдир.¹²¹

Бир нечә ил бундан әввәл вәтәнимизин ағыр вәзијјәтини көрдүкчә бағрынын башы од тутуб јанан шаирин инди севинчи гајнар булаг кими ашыб-дашыр. Чүнки «шән-шән елләр», өлкәмизин әлван мәнзәрәли тәбиәти, зәнкин сәрвәти, мадди-мә'нәви не'мәтлери, бир сөzlә, нәји варса һамысы бизимдир. Тәбиәтин һәр кушәси, һәр мәнзәрәси, һәр не'мәти—атлас овалары, гарталлы гајалары, «дашгын чајлары», «дургун көлләри», «лалә үзлү гызлары», «шух кәлинләри», «шән чочуглары»... азад, хошбәхт бир халгындыр. Әлбәттә, бунлары севмәк вә гижмәтләндирмәк лазымдыр. Шаири илһама кәтиран башлыча амил дә будур! Ојнаг, ахычы, ајдын дилдә, гошма тәрзиндә јазылмыш ше'рин идеја мәзмуну белә бир садә һәјат һәгигәтиндән ибарәтдир. Тарихи никбинлик, әһвали-руһијјә чошгуялуғу «Һәр шеј вар» ше'риндә, еләчә дә башгаларында һакимдир:

¹²¹ «Јени јол» гәзети, 28 сентјабр 1922, № 2.

(А. Шагин «Сечилмиш әсәрләри»нин мүхтәлиф нәшрләриндә ше'рин јазылдыгы тарих сәһв олараг 1923-чү ил көстәрилмишдир).

А. Шагин «Иштиармы, јашамағмы?» һекајәсинин әлјазмасындан.

Элбәттә, бүтүн бунлар шаирин јарадычылыг наилиј-јәтидир. Лакин өлкәмизин тәбии зәнкинлијә, түкәнимз сәрвәтә, көзәл мәнзәрәләрә малик олдуғуну, бунларын зәһмәткешләрин ихтијарыңа кечдијини билдирмәк аздыр, ишин бир тәрәфидир. Ејни заманда, ингилабын мүхтәлиф саһәләрдә төрәтдији мисли көрүнмәмиш дәји-шикликләрдән, кениш мигјасда апарылан социализм гу-ручулуғу ишләриндән, халгымызын тарихи мүвәфғәгил-јәтләриндән, гәләбәләриндән сөһбәт ачмаг лазым иди. Чох чәкмир ки, шаир бу зәруријәти дә дәрк едир. Ингилабдан әввәл Шаиг јарадычылығында нәзәрә чарпан кәдәр мотиви, шикајәт руһу, тәбиәтә гүссәли бахыш вә с. јени дөврдә арадан галхмыш, нәш'ә вә севинч көзәл мә'нәви кејфијјәт кими там үстүнлүк газанмышдыр. Әкәр бир вахт шаирин көрүшләри вә јарадычылыг үсулу илә әлагәдар олараг тәсвирләриндә тәбиәт даһа чох јағмур-лу, булудлу, думанлы, боранлы чағында; чәмәнләр сол-муш, бүлбүлләр сусмуш, ағачлар гәриб көркәм алмыш һалда; әтраф зүлмәт ичәрисиндә, «чаһан кинли сүкута далмыш» вәзијјәтдә чанландырылыдыса, инди иш та-мам башга чүрдүр. Инди әввәлкиндән фәргли олараг тә-биәт онун көзләри өнүндә фүсункар мәнзәрәләри илә ин-саны һејран едән, севинч мәнбәји олан бир аләм шәк-линдәдир. Шаирин нәзәриндә вәтәнимизин бағларында, чәмәнләриндә вә јамачларында сацитлик, сүстлүк әвә-зинә чанлылыг, гәмкин нәғмә охујан гуш әвәзинә шән-шән өтән бүлбүлләр, дағларынын зирвәсиндән гыј вуруб һаваја галхан гарталлар вар. Инди кәлин тәк бәзәкли олан һәр ағач јерә «әтәк-әтәк ноғул сәпир», нечә дејәр-ләр, «күл-күлү чағырыр, бүлбүл-бүлбүлү».

«Шән», «шух», «чошгун», «көзәл», «парлаг», «күлүм-сәр», «севимли». «чичәкли», «күнәшли» вә саирәдән епи-тет вә образ кими тез-тез истифадә олунмасы, инсан ру-һуну учалдан, она фәрәһ вә шөвг кәтирән бојалар ишлә-дилмәси, үмумијјәтлә ше'рләриндәки никбин әһвали-ру-һијјә Шаигин һәјата, тәбиәтә бахышында, мә'нәвијјатын-да, фикир, һисс вә һәјәчанларында әмәлә кәлән тәбии дәјишиклији ашкар көстәрир.

Кечмиш чөмијјәтдә лирик гәһрәмана «бүтүн әшја гәлби кими мүзлим», «јенә һәр шеј гара, чаһан күскүн» көрүнүрдүсә, инди о, ингилабдан, јени һәјатдан «гүввәт, сәфвәт» аларзг ифтихарла е'тираф едир ки:

Һәр күн мәнә мүһнитим тәғдим едир бир чәләнк.
Әсрин руһундан доған шуһ бир нәғмә динләдир.
Һәр күн нәфәс алдығым јени һава, зија, рәик
Јорғун, шашғын руһуму бир аз даһа шәнләдир.¹²³

Бир вахт, чаны тәк севдији ана вәтәнин «солғун чамалыны», «мөһнәт евинә» бәнзәр көркәмини көрәркән шаир дәриндән гүссәләнир, мә'нәви изтираблар кечирир-дисә, инди онун әһвали-руһијјәсиндә күмраһлыг, бахышларында ајдынлыг, јенилик јаранмыш, вәтәнә етдији хитабларында һәзин кәдәр мотивләринин јерини күчлү фәрәһ вә ифтихар һисси тутмушдур:

Еј вәтән, еј көзәлләрин көзәли,
Гәлбимин еј севимли шән әмәли!
Сәл кими һеј чошур, дашыр көнлүм,
Сәни азад, бәхтијар көрәли.¹²⁴

Ингилабдан әввәл өлкәдә һөкм сүрән әдаләтсизлији, рәзаләти, халғын ачыначағлы вәзијјәтини көрүб үрәји ағрыжан, «Бахдыгча шу аләмләр едәр көнлүмү тәкдир» —дејә шикајәтләнән, мөвчуд гурулуша гаршы нифрәт јағдыран шаир совет дөврүндә гәм-гүссәдән азад олараг бүтүн варлығы илә јени һәјата бағланмыш вә она дәрин миннәтдарлыг-һисси илә јашајыб јаратмышдыр:

Бахдыгча нур әмән бу јени елә
Сәнәтим, илһамым ачыр гол-һанад;
Бахдыгча бағчамда ачан һәр күлә,
Гаршымда чанланыр кәләчәк һәјат.¹²⁵

Азад гадын вә азад әмәк Шаигин бу дөвр јарадычылығында үстүнлүк тәшкил едән мөвзулардандыр («Шәрг көзәлине», «һүрријјәтин шән гызы», «Зәһмәт мә-

¹²³ «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1929, № 6, сәһ. 5.

¹²⁴ А б л у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 101.

¹²⁵ А б л у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 85.

ләјинә», «Хырчын гыз», «Көзләр», «Әмәкчи гадынлара» «Зәрбәчи», «Самур каналы» вә и. а.). Булларын һамысы ејни сәвијјәли дејил, бә'зиси зәиф, һәтта нөгсанлыдыр. Шә'рләрдән бириндә («Шәрг көзәлине»—1921)¹²⁶ көһнә бәдии вәситәләрдән истифадә едиләрәк, Шәрг көзәли «чичәјә», «мәләјә», «аја», «улдуза» бәнзәдилер; онун «ағ пәнбә јанағы», «гөнчә додағы», «зүлфү, көзү, бухағы» һағғында тә'рифләр дејилир, харичи көркәми вәсф олу-нур. Анчаг мубаризәләр нәтичәсиндә азадлығы чыхмыш, бөјүк һуғуғлар әлдә етмиш бу гадыннын зәнкин мә'нәви аләми вә бөјүк гүдрәти көстәрилмир. Шә'ри о чәһәтдән фәјдалы сәјмағ олар ки, бурада даһа Шәрг көзәлинин кәдәриндән, күл јанағыны исладан ганлы көз јашындан, үрәк дағлајан ачы нәләсиндән, дәһшәтли изтираб вә фә-лакәтләриндән бәһс олунмур. Чүнки онун «алныны ај-дынылыг өпәрәк охшајыр». Шәргли гадыннын заһири кө-зәллији руһ јүксәклији, севқич һисси илә гәләмә алынса да, гадын азадлығы әсәрдә проблем кими пәјулуб идеја-бәди чәһәтдән ишығландырылмамышдыр. «Шәрг кө-зәлине» вә бир чох башга шә'рә нисбәтән «Әмәкчи га-дынлара» (1926) мүнвәффәгијјәтли олуб, бә'зи сәчијјәви хүсусијјәтләрә маликдир. Бурада, үмуми шәкилдә олса да, гадыннын ингилабдан әввәлки иши, вәзијјәти илә мүә-сир һәјатда тутдуғу мөвгеји, чатдығы мөғам мүғәјисә едилер. Кечмишдә гадына патриархал-феодал мүнәсибәт бәсләнирдисә, «гүл-кәниз, фәһлә вә ојун-ојунчаг»¹²⁷ ки-ми бахылырдыса, инди о, јени һәјатын фәал, ишкүзар үзвүдүр. Һәр чүр әсарәт, мөһкүмлүг вә көләликдән хи-лас олмуш, исте'дад вә бачарығыны, ағыл вә зәкасыны көстәрмәк, ону халғын хидмәтини вермәк, халғ иши, халғ сәадәти уғрунда фәдакарлыгга чалышмағ үчүн имкан әлдә етмиш, ичтимаи һәјат сәһнәсинә чыхмыш вә бу јол-да мүнвәффәгијјәтлә ирәлиләјир. Инди о, социализм чө-мијјәтинин мөһрибан аиләсиндә кишиләрлә бәрәбәрһу-ғуғлу азад вә хошбәхт бир вәтәндашдыр. Ойун өнүндә елә бир аләм ачылмышдыр ки, бурада әмәк шан, шә-рәф вә шөһрәт иши олмуш, инсанын башыны үчәлдән достлуг вә һәмрә'јлик әлағәләрини кенишләндирән, гар-шылыглы еһтирам вә коллективизм дүјгүсуну күч-

¹²⁶ «Кәләчәк» мәчмуәси, 1922, № 1, сәһ. 12.

¹²⁷ «Молла Нәсрәддин», 1907, № 20.

лэндирэн, чөмијјәти сарсылмаз әсаслар үзрә инкишаф етдириб мөһкәмлэндирэн чох мүнүм, гүдрәтли бир амилдир. Буна көрә, ше'рин сону әмәкчи гадына белә бир мүрачигәтлә битир:

Учурумлар атлајан еј мөһтәрәм гадын, сән
Чырпынараг жүксәлмәк бу күн һаггын, вәзифән...
Һәп варлығынла сарыл зәһмәт илә билијә
Гафан дөнсүн күнәшә, голларын бир чәлијә.
Ишлә, чалыш, гош, бағыр, парлат јени мүнити.
Көстәр сәндә пасланмыш истә'дады, гүдрәти.
Чырпын, чырпын, ганад чал бу коллектив һәјатда,
Парлат бир әмәл дашы бу јени каннатда.¹²⁸

«Зәһмәт мәләјинә» (1924) ше'ринин әсасында «Һәр шеј олур һасил зәһмәтлә, көмәкләрлә»¹²⁹ кими дәјәрли бир фикир, көзәл бир мәтләб дурусса да, бу, зәиф шәкилдә ишләнмишдир. «Алгыш сәнә еј зәһмәт, дүнјаја сачан рәһмәт» сәчијјәли үмүми сөзләрлә, гуру, риторик, тә'сирсиз мисраларла әмәјин инсан һәјатыны көзәлләшдирән, шәрәфли вә бәхтијар едән бөјүк гүдрәтини, жүксәк поетик мәнәсыны көстәрмәк олмаз.

ҮИК(б) П МК-нын «Әдәбијјат вә инчәсәнәт тәшкилатларынын јенидән гурулмасы һаггында» 1932-чи ил 23 апрел тарихли гәрарындан сонра Шаиг дә «Зәрбәчи» (1933), «Илһам гајнағым» (1936), «Самур каналы» (1940) вә башга ше'рләр јазмыш, дөврүн бә'зи мүнүм мәсәләләринә тохунмушдур.

«Зәрбәчи»—әмәк фәдакарлығы сајәсиндә јарышда гаһиб чыхан, кечмиш техники нормалары ғырыб кечән, јениликләр јарадан габагчыл инсан һаггында маршдыр. Јүксәк һәјат ешги илә, бөјүк арзуларла јашајан бу нүмүнәви гәһрәман өз инкишаф програмыны, өз мәгсәд вә мәрәмыны белә е'лан едир:

Јелдән ганад влдым, шимшәкдән сүр'әт,
Күнәшдән парлајыш, мүнитдән гүввәт.
Мәсләким, шүарым учадан уча,
Мән кетдим, јолдашлар, һајды архамча!¹³⁰

¹²⁸ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1936; сәһ. 93.

¹²⁹ «Шәрг гадыны», 1924, № 5, сәһ. 2.

(А. Шаигин «Сечилмиш әсәрләринин мүхтәлиф нәшрләриндә ше'рин јазылдыгы тарих сәһв олараг 1925-чи ил көстәрилмишдир).

¹³⁰ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1936; сәһ. 106.

Јазылыш тәрзи вә идеја мәзмууна көрә әһәмијјәтли олан ијирми ики мисралыг бу ше'рдә һүнәрә, әмәјә, ишә чағырыш мотиви гүввәтлидир, тә'сирлидир, бәдии емоционаллығы маликдир.

А. Шаигин бу илләрдәки ше'р јарадычылығында дөврүн мүәјјән актуал мәсәләләри гәләмә алынмышса, бә'зи ичтимаи-сијаси мөвзулар ишләнмишсә дә, мүасир һәјатын һәгиги сәчијјәси, ингилаби пафосу, социалист әмәјин романтикасы чох вахт идеја-бәдии чәһәтдән жүксәк сәвијјәдә әкс олунмамышдыр. Јени әсрин габагчыл, мүбариз кејфијјәтли вәтәндашынын, гуран, јарадан, харүгәләр көстәрән адамынын долғун бәдии сурәти јарадылмамышдыр. Бурадакы сурәтин симасында «...јени инсанын анчаг бә'зи мүсбәт хүсусијјәтләри үмумиләшдирилмишдир».¹³¹

А. Шаиг дејир ки: «Мән Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын јаратдыгы бәхтијар һәјат һаггында дүшүндүјүм заман һәмишә көзүмүн гаршысында шаһиди олдуғум ики лөвһә чанланыр: кечмиш вә бу күн. Бу ики лөвһә мәнәдә боранлы вә думанлы күнләрдән сонра күнәшли јаз сәһәринә говушмуш адамларда олан бир һал доғурур. Бу, чох тәбиидир. Мүдһиш фыртыналардан вә эзици изтираблардан сонра һәјат нә гәдәр дадлы олурмуш. Бу зөвгү, бу севинчи мән бүтүн гәлбимлә дујурам».¹³²

Бәхтијар варлығын доғурдуғу зөвгү, ләззәти, руһ жүксәклијини, јени һәјат һәгигәтләрини, бу күнү әкс етдирән бир чох әсәрлә таныш олдуғ. Бундан әлавә, инсанлығы даим зилләтдә сахламыш истисмар дүнјасына лә'нәт јағдыран, «Еј сөнүк, әскимин дүнја парчалаң гусдугун әсарәт, зәнчир, өлүм, ган!»—дејә она гаршы өлүм һөкүмү охујан мүәллиф бу дөврдә көһнә һәјатла јени һәјаты мугајисәли тәрздә әкс етдирән ше'рләр дә јазмышдыр.

О, әсәрләриндә бә'зән кечмишин ишығлы сәһифәләрини мөвзу сечәркән гәһрәман әчдағамызын симасында үмумиләшмиш көзәл хүсусијјәтләри, вәтәнпәрвәрлик ән-

¹³¹ Ә з и з М и р ә һ м ә д о в. Абдулла Шаиг, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956; сәһ. 110.

¹³² А б д у л л а Ш а и г. Илһам мәнбәјимиз, «Коммунист» гәзәти, 20 декабр 1949, № 248.

энэлэрини јени шәраитдә давам вә инкишаф етдирмәк, онлары даһа жүксәк зирвәјә галдырмаг мәгсәди күддүјү һалда, бә'зән дә гаранлыг вә рәзаләтлә долу сәһнәләри, «өлүм һисси верән кишли заманлары» јада салараг, көһнә дүңянын ејбәчәрлијини ачыб көстәрмәк, дөјүшә-дөјүшә һансы чәтинликләри адлајыб јени һәјат гурдугумузу билдирмәк, совет чәмијјәтини, газанылан наилијјәтләри мөһәббәтлә севмәк, көз бәбәји кими горумаг мәгсәди изләмишдир. «Үч лөвһә» (1929), «Октјабр» (1932) белә бир инјјәтин мөһсулудур. Илк ше'рдә мүәллиф өлкәмизин инкишаф тарихинин үч мүхтәлиф вә мүрәккәб дөврүнә аид бә'зи характер әләмәтләри, мүһүм чизкиләри үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр. Кечмишин кәдәрли мәнзәрәсини биринчи лөвһәдә, ингилаби мүбаризә илләрини икинчидә, хошбәхт һәјаты исә үчүнчүдә чанландырмаг истәмишдир. О бириләринә нисбәтән үчүнчү лөвһә зәиф, сөнүк чыхмышдыр. Үмумијјәтлә мүәллиф һадисәләрин мө'насыны, ичтимаи-сијаси маһијјәтини мүкәммәл өјрәниб, ингилабын гәләбәси илә бәшәр тарихиндә башланан јени дөврүн сәчијјәви чөһәтләрини әкс етдирмәк, совет варлыгынын үстүнлүк вә әзәмәтини бәдни дил илә ачыб көстәрмәкдәнсә, бир чох башга әсәриндә олдуғу кими, бурада—үч бәндлик сон лөвһәдә дә «јенә көјләр кејинди атлас дон»—дејә тәбиәт тәсвиринә кечмишдир. Бурада о, азадлыг әләминин, хошбәхт һәјатын рәмзи олан бир лөвһә јаратмалы иди. Анчаг баһар фәслини, тәбиәт көзәлликләрини тәрәннүм етмәклә кифәјәтләндиришдир.

А. Шаиг Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә «Зәфәр бизимдир» (1941), «Дөјүш нәғмәси» (1942), «Вәтән нәғмәси» (1943) кими ше'рләриндә совет адамларыны алман фашистләринә гаршы мүбаризәјә сәсләмиш, онларда вәтәнпәрвәрлик хүсусијјәтләрини, дүјгү вә дүшүнчәләрини даһа да гүввәтләндирмәјә чалышмышдыр. Вәтәнә мөһәббәт, дүшмәнә нифрәт вә гәләбәјә инам бу ше'рләрин әсас мотивини тәшкил едир. «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә!» (1950) адлы бәдни публисистик әсәрдә исә о, бәшәријјәти ган дәнизиндә боғмаг, јени дүңја ғырғыны төрәтмәк истәјән империалист тәчавүзкарларын ич үзүнү ачмыш, онлара үмумхалг нифрәтини ифадә етмишдир. Мүәллиф, миллионларын ирадәси гаршысында гара гүввәләрин мәғлубијјәтә уғрајачағы фактыны бә-

дии шәкилдә үмумиләшдирәрәк, «бајгуш» адландырдығы сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә сонсуз гәзәб һисси илә дејирди:

Ел күчү—сел күчүдур, гаршысында һәр гүввәт
Әјиләчәкдир кеч-тез, сынаимыш бу һәгигәт.
Чох күвәнмә күчүнә, чошуб һәддини ашма,
Азадлыгын јолула кедәнләрә долашма!
Горх елләрин күчүндән, јохса чошуб дашараг,
Сәни дә бајгуш кими бир күн едәр дашгалаг.¹³³

А. Шаигин Н. Зәрдабијә, Н. Вәзирова, М. Ә. Сабири, М. Ф. Ахундова, С. Вургуна, С. Рүстәмә, Бүлбүлә итһаф олунмуш ше'рләри дә вар ки, бурада Азәрбајчан халгынын вәтәнпәрвәр оғуллаарынын фәдакарлыгындан, тарихи-мәдәни хидмәтләриндән бәһс едилер, онлара халг күтләләринин дәрин еһтирам вә мөһәббәтиндән данышылыр.

А. Шаигин совет дөвру ше'р јарадычылыгыны нәзәрдән кечирдикдән сонра белә бир нәтичәјә кәлирик ки, ингилабдан әввәл тәсадүф олуан зиддијјәтли һаллар, тәрәддүд вә шүбһәләр, шикајәт вә е'тираз мотивләри бурада тамам арадан галхмыш, јени мүсбәт кејфијјәтләр, јени тарихи-ичтимаи шәраитин мәзмунундан доған дәрли хүсусијјәтләр јаранмышдыр.

А. Шаиг, демәк олар ки, әдәби фәалијјәтә башладығы күндән сон илләрәдәк ше'р јазмышдыр. Лакин о, өз истәдадыны даһа парлаг шәкилдә нәср, драматуркија жанрында, ушаглар вә кәнчләр үчүн мүхтәлиф әсәрләр јазмаг сәһәсиндә көстәрдији үчүн диггәтини дә, күчүнү дә даһа чох бу ишә вермиш, фәрәһли нәтичәләр әлдә етмишдир.

¹³³ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәр-нәшр, 1955, сәһ. 75.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

Н Э С Р И

А. Шаигин бәдии ярадычылыгында нәсри хусуси јер тутур. «Мәктүб јетишмәди», «Көч», «Дурсун», «Әсримизин гәһрәманлары», «Араз» вә башгалары тәкчә әдибин өз ярадычылыгынын јох, үмумијјәтлә Азәрбајчан нәсринин ән јахшы нүмунәләриндәндир. Јарадычылыгынын башга сәһәләриндә олдугу кими, нәср сәһәсиндә дә мүхтәдиф жанра (һекајә, повест, роман вә саирәјә) мүрачигәт етмәси әһәмијјәтли факт олса да, әсил мәтләб мүәллифин истәдадынын өзүнү нечә вә нә заман гүввәтли шәкилдә көстәрә билмәсиндә, халг һәјаты үчүн һансы мүһүм мәсәләләрин вә зәрури һадисәләрин гәләмә алынмасындадыр. Она көрә бу кејфијјәтләрә хусуси диггәт јетирмәјә, јазычынын әсәрләринин дил, үслуб, сүжет, композисија хусусијјәтләрини, идеја-бәдии мәзијјәтләрини, һөгсән вә мүвәффәгијјәтли чәһәтләрини ашкара чыхармаға чалышаг.

* * *

А. Шаиг нәср ярадычылыгына 1905-чи илдә «Ики мүзтәриб јахуд әзаб вә вичдан» адлы романла башламышдыр. Лакин һечмчә бөјүк олмајан бу әсәри, мүвәффәгијјәтсиз чыхдыгындан чапа лајиг көрмәмишдир. Шаигин илк дәјәрли нәср әсәри 1908-чи илдә јаздығы «Мәктүб чатмады»¹³⁴ һекајәсидир.

¹³⁴ Һекајә 1915-чи илдә «Ачыг сөз» гәзетиндә (23 вә 24 нојабр, № 42, 43) чап олунамшдур.

Сонраки нәшрләрдә һекајәнин ады «Мәктүб јетишмәди» гојлумшдур.

Азәрбајчан кәндлисинин көз јашы, кәдәр вә изтираб-ла долу һәјаты гәдим заманлардан бәри классикләримизи дәриндән дүшүндүрмүш, бу мөвзуда чохла гијмәтли бәдии нүмунә јаранмышдыр. Шаиг өзү дә «Әкинчи», «Әкин нәғмәси», «Әкинчи вә хан» кими көзәл шәрләрини бу мәсәләјә һәср етмишди. Фәһлә мөвзусу исә әдәбијјәтдә, демәк олар ки, јени һадисә иди.

Нефт Бақысынын күчлү сәнајә мәркәзләриндән биринә чеврилдији дөврдә ән ингилабчы синиф кими һәјат сәһнәсинә чыхмыш пролетариат илә буржуазија арасындакы зиддијјәтләри кәскинлији илә, јени мәзmun вә формада әкс етдирән илк бөјүк сәнәткар Сабир олдур. М. Ә. Сабирин «Бақы фәһләләринә» (1906), «Фәһлә өзүнү...» (1907), «Нә сохулмусан араја...» (1907) сатиралары, С. Мусәвинин «Чаг-чуг» (1907), А. Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» (1912) әсәрләри кими, А. Шаигин дә «Мәктүб чатмады»сы (1908) фәһлә мөвзусуна һәср едилмиш мәзmunлу реалист бир һекајә иди. Бу әсәрләрдә фәһлә һәјаты мүхтәдиф чәһәтдән тәсвир олунамшдур. Сабир, адларыны чәкдијимиз сатирик шәрләриндә «чәрхи-фәләјин тәрсинә дөвран» етмәсиндән, зәманәнин дәјишиб башга шәкил алмасындан, көз ачыб ајылан фәһләнин «һүгуг үстә әдавәт» салмасындан, һагг, әдаләт вә «мүсаваг» истәмәсиндән, азадлыг уғрунда мүбаризә апармасындан сөһбәт ачыр, капиталист илә пролетариат арасындакы дәрин, барышмаз ичтимаи зиддијјәтләри бәдин шәкилдә үмумиләшдириб көстәрирди. С. Мусәви әсәринин гәһрәманы олан ачыг фикирли, горхмаз Салманын дили илә «һүммәт един гардашлар, гејрәт един јолдашлар, ағламајан ушаға сүд вермәзләр. Сиз дә чалышмасыныз, чәһд етмәсиниз бу зүлмәтдән чыхмазсыныз»,¹³⁵—дејә фәһләләри ајылмаға, бирләшмәјә, мүбаризәјә гошулмаға чагырырды. А. Сәһһәт, «дул анасын, јетим бачы-гардашын» көмәксиз гојуб бир парча чөрәк үчүн Ирандан Бақыја кәлмиш, «фабрикләри, инсанлары, даш-торлағы гапгарә» олан «Чорны город» мүәссисәләриндән бириндә ишә кирмиш Әһмәд адлы фәһләнин кечдији чәтин һәјат јолуну тәсвир едир. Әһмәд әмәкчи халгын оғлудур. Ишлә-

¹³⁵ «Тәкамүл», 24 феврал 1907, № 10.

мәклән әлләри, чијни габар бағламыш бу гејрәтли инсан доғма торпағыны, милләтини түкәнмәз мәнһәббәтлә севир. О, чәтин күндә мән дә кедиб «вәтәними ханшләрлә мүдафиә едәрәм»—дејә өзүнү халғынын көмәјинә јетирир. Аиләси илә көрүшмәјә имкан тапмадан әлә силаһ алыб фәданләрин дәстәсинә гошулуру; «ган ичән шаһсевәнә», «хаин Иран гурдуна», «рәијјәтин јурдуну талан етмиш ханлар, бәјләр»ә гаршы чәсарәтлә вурушур, «өләрәм, дөјүш мејданындан дөнмәрәм кери»,—дејир. Сәһһәт дөврүш мүнүм бир мәсәләсинә тохунараг, Иран ингилаби тарихиндән конкрет һадисә, дөјүш эпизоду сечмиш, Әһмәдин симасында азадлыг јолунда фәдакарлыгга чарпышан, «аслан кими» дөјүшән мәрд инсан—мүбариз фәһлә сурәти јаратмышдыр.

А. Шаинг һекајәсиндә исә әсасән фәһлә синфинин синфи шүүрча керидә галмыш һиссәсинин фачиәли һәјәти көстәрилди.

«Мәктуб чатмады» кичик һекајә жанрынын тәләбләринә чаваб верә биләчәк хүсусијјәтләри, идеја-бәдни кејфијјәтләри илә охучуларын рәғбәтини газанмыш вә чоҳдан әдәбијјәтәмизын гызыл фондуна кечмишди. О «дәрин реалист бир әсәр»,¹³⁶ «бәдни биткинлији етибары илә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почта гутусу», «Уста Зейнал» кими һекајәләри илә бир сәвијјәдә» дуран сәнәт нүмунәси,¹³⁷ «XX әср Азәрбајчан әдәбијјәтиндә әләмәтдәр һадисә»¹³⁸ шәклиндә гијмәтләндирилмишди. Әлбәтгә, бүтүн бунлар һекајәнин мәзијјәтләри илә бағлыдыр. Оун мүвәфәғијјәтли чыхмасынын исә бир нечә сәбәби вардыр.

«Көһнә дүнја» хатиратындан билирик ки, Шаинг «санки дәрд вә гүссә үчүн јаранмыш» инсанларын тәлеји һәмишә дүшүндүрмүш, оун фикрини, хәјәлини, варлығыны узун заман мәшғул етмишди. Еһтијач вә зүлмдән чана дојуб, «ев-ешијјиндән дидәркин дүшүб» рузи газанмаг мөгсәди илә доғма вәтәни Чәнуби Азәрбајчандан иш ахтара-ахтара кәлиб Тифлисә чыхмыш әлли јашлы

¹³⁶ М и р Ч э л л а л. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), докторлуг диссертасијасы, АДУ китабханасы, 1946, сәһ. 437.

¹³⁷ М и р з э И б р а һ и м о в. Гочаман јазычы вә ичтимаан хадим, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, Бақы, 1956, № 8, сәһ. 104.

¹³⁸ Ә з и з М и р з э һ м ә д о в. Абдулла Шаинг, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 42.

Әкбәр әминин һәјәти, мүсибәти нә гәдәр јаныглы диллә нәгл едилди! Шаинг, Сабунчуда мүәллим оларкан ағыр күзәрән, әзијјәтли һәјәт кечирән фәһләләри һәр күн көрүб нә гәдәр тәсирләнирди! Шүбһәсиз, бу ачы хатирәләр, реал мүшаһидәләр, һәјәти лөвһәләр вә с. һуманист сәнәткарын гәлбини ағрытмаја билмәзди; оун шүүруна, һиссинә, мәнһәвијјәтина күчлү тәсир етмәјә дәрин из бурахмаја билмәзди. Бурадан да, тәбии олараг һәмин инсанларын бәдни сурәтини әдәбијјәт әләминә кәтирмәк әзәрәти доғурду.

«Мәктуб чатмады» чанлы мүшаһидәнин, унудулмаз тәәсүратын, һәгиги јарадычылыг илаһамынын мәһсулу дур. Шаинг мөвзуну реал варлыгдан, јашадығы чәмијјәтдән, көрдүјү һадисәләрдән көтүрсә дә, һәјәти садчә көчүрмәмишди. Јарадычылыг фантазијасы, сәнәткар гәләми бөјүк вә сәмәрәли иш көрмүшдүр.

Мирзә Ибраһимовун бу фикри илә разылашмаг ләзымдыр ки, Шаинг һекајәни Сабунчуда мүәллимлик етдији заман көрдүјү һадисәләрин тәсири илә јазмышса да, орада Әкбәр әминин ијини дујуруг. Оун да мүәјјән чизкиләри вә јазычы һәфизәсинә бурахдығы тәсирләр өзүнү көстәрмишди.¹³⁹

Мәлумдур ки, јазычы тәсвир етдији һәр һансы сурәтин вәзијјәтини, һәрәкәтини, ишини, һадисәләрин инкишаф истигамәтини, сәбәб вә нәтичәләрини мүәјјәнләшдирәрәк, өз дүнјакөрүшүнә, идрак габилитәсинә, фәрди јарадычылыг руһуна, зөвгүнә ујғун бәдни тәртибаг јарадыр.

«Мәктуб чатмады» јығчам сүжетә, биткин композисијаја малик бир һекајәди. Башланғычда «һәрәкәтин инкишафы үчүн һазырлыг»¹⁴⁰ иши апарылмамыш, дөвр, мүнһит, иәраит һаггында ајрыча мәлумат, хүсуси изаһат верилмәмишди. Бир баш мәтләбә кечилмиш, Гурбанын мәктуб јаздырмаг эпизоду тәсвир едилмишди. Көрүндүјү кими, бу, сон дәрәчә садә, биләваситә сурәтин өзүнә мәхсус ади мәишәт мәсәләсидир. Илк бахышда санки охучунун диггәтини чәлб едәчәк хүсусијјәтә дә малик дејил. Анчаг јазычынын мәнһәрәти онда олмушдур ки, чоҳ

¹³⁹ Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, Бақы, 1956, № 8, сәһ. 98.

¹⁴⁰ М. Р э ф и л и. Әдәбијјәт нәзәријјәсинә кириш, В. И Ленин адына АПИ Нәшријјаты, Бақы, 1958, сәһ. 103.

ади, лап кичик, бәлкә әһәмијјәтсиз көрүнә билән бир мәсәләни гәләмә алыб ишләмәклә, һәјатын мүәјјән характер саһәсинә, ичтимай дәрәд вә зиддијјәтләрә тохунмуш, дөвр һаггында бир нечә мүһүм чизки илә үмумиләшдиричи фикир демәји охучуда гәнаәт әмәлә кәтирмәји баһармышдыр. Мүәллиф неч бир сүн'и бәзәјә, заһири еффәктә ујмамыш, тәмтәраглы чүмлә ишләтмәмиш, узун тәсвирдән, лүзумсуз тәфәррүатдан гачмыш, әһвалаты чанлы халг дилиндән алынан сәдә сөзләрлә, инандырычылыглы, јығчам формада әкс етдирмишдир.

Һекајәдә ингилабдан әввәл мүхтәлиф јерләрән ахышыб иш далынча Бақыја кәлән јохсулларын мәшәггәтли һәјатынын бәзи характер чәһәтләри Гурбанын симасында үмумиләшдирилмишдир. Биринчи һиссәдә «шејтан базарынын күнчүндә» әјләшән моллаја Гурбанын мәктүб јаздырмасы әһвалатындан бәдди васитә кими истифадә едиләрәк, о дөвр фәһләләринин ағыр мәишәти вә күзәрәни бир сурәт шәхсиндә парлаг бәдди бојаларла көсәрилмишдир. Бурада һәм Гурбанын данышыгы, һәм дә шәраит вә вәзијјәт һәјати деталлар васитәси илә ифадә олунмушдур. Бу кичик эпизод истәр сурәт, истәр сә дә вәзијјәт һаггында ајдын бәдди тәсәввүр ојадыр, көз еңүндә мәналы лөвһә ачыр. Урәји вәтән һәсрәти илә дөјүнән, инскиллә долу олан Гурбан Чәнүби Азәрбајҗанда ач, бахымсыз гојуб кәлдији аиләсини бир дәгигә дә јадындан чыхартмыр. Она көрә мәктүбдә әввәлчә «ушагларын анасына салам јаздырмагла бәрабәр, ајрыча гејд етдирир ки, «ушагларын көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн вә онлардан мүтәвәччә олсун».¹⁴¹

Гурбанын һәм мәктүбдә јазылмаг үчүн дедији сөзләр, һәм дә молла илә әләвә сөһбәтләри сурәтин дахили әләмини ачмаға, һисс вә һәјәчанларыны, истәк вә арузларыны үзә чыхартмаға, вәзијјәтини, ишини, бир сөзлә, сәијјәсини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир. Гурбан нә ислам дини вә онун пуч етигадлары учундан зәһни тамам корланмыш, варлығыны әталәт, дүшкүнлүк, тәнбәллик бүрүмүш, бүтүн үмиди ахирәтә, «јери-көјү јох јердән хәлт едән» аллаһа бағланмыш Уста Зејналдыр, нә дә сон дәрәчә авам олдуғу үчүн Гафгаздан Иранда јашајан анасына мәктүб көндәриб өзүнә чатачаг «һүрријјәт» пәји

истәјән Кәрбәләји Мәммәдәлидир. Көрүндүјү кими, Мирзә Чәлилин тәсвириндә Уста Зејнал («Уста Зејнал») вә Кәрбәләји Мәммәдәли («Иранда һүрријјәт») шүүрча олдуғча кери галмыш инсанларын мүкәммәл бәдди сурәтләридир. Гурбан да ичтимай шүүру ојанмыш, инкишаф етмиш фәһлә дејил. О, сијаси мүбаризә апармаг сәрурәтини дәрк етмәк сәвијјәсинә кәлиб чыхмамышдыр; Бақы пролетариатынын габагчыл нүмајәндәси, мүбариз фәһлә олмагдан чох-чох узагдыр. Бунунла белә Гурбан Уста Зејналдан да, Кәрбәләји Мәммәдәлидән дә аз-чох фәргләнир, бәлкә мүәјјән гәдәр ирәли кедир. Чүнки бу дәрәчәдә әталәт, тәнбәллик Гурбаида көрүнмүр. Әввәла, Гурбан зирәк, чалышган бир адамдыр; икинчиси пассив шикәјәт руһунда олса да, Молла Фәрзәли илә сөһбәт заманы онун дилиндән белә сөзләр ешидирик:

«Молла, бир јаман адамын гујусунда ишләјирик. Гују инди гырх сажиндән ашағы ениб. Биз дејирик: «ај ага, инди бир гәдәр һәггимизи артыр, чүнки бундан ашағыја кетмәк чох чәтиндир. Нефтин, газын гохусундан нәфәс тутулур». Залым оғлу елә тутдуғуну әлиндән бурахмајыр. Дејир ки, «јох, әввәлки шәртимиз илә газачагысыныз, јохса һәггинизи вермәјәчәјәм». Молла, бурада пул газанмаг инди чох чәтин олуб».¹⁴²

Һекајәнин икинчи һиссәсиндә бир нечә чүмлә илә, мәлдән саһибинин өзүнү данышдырмаг үсулу илә һәм онун јыртычы тәбиәти ачылмыш, һәм дә мүһүм бир мәсәлә ашкара чыхарылмышдыр. Бурадан мәлум олур ки, фәһләләр вәзијјәтин ағырлығындан, иш шәраитинин чәтнелијиндән, зәһмәт һаггынын артырылмасындан данышыр, өз ағаларына һәр күн «јени ултуматум» верир, онун гаршысында «јени шәртләр» јени тәләбләр гојурлар. Бу дөвр үчүн характер бир һадисә, тарихи бир һәгигәт иди.

Гурбанын ганы баһасына «чешмәнин башы» ачылыркән Кәрбәләји Гулу азачыг да кәдәрләнмир, тәәссүфләнмир, әксинә, онун үз-көзүндә севинч гығылчымлары ојнашыр. Нефтин чыхмасы саһибкарда елә күчлү шадлыг дүјүсү, газанч иштәһасы, варланмаг еһтирасы төрәдир ки, чанлы инсанын мәһви онун үчүн кичик, әһәмијјәтсиз һадисә кими көрүнүр.

¹⁴¹ «Ачыг сөз» гәзети, 23 нојабр 1915, № 42.

¹⁴² «Ачыг сөз» гәзети, 23 нојабр 1915, № 42.

Эпизодик сурәтләрдән биринин дили илә мүүәлиф дөврүн мүнүм бир һадисәсинә тохунмушдур. Этрафда сыра илә дүзүлән нефт мәдәнләринә ишарә едәрәк саһибкарла данышыг заманы Сәфәрин чәсарәтлә дедији: «Бах, бу јерләрин һәр кушәсинә гәдәм бассан, һәр овуч торпага чәкич вурсан фәһлә сүмүјү көрүр, фәһлә фәрјады ешидирсан»¹⁴³—сөзләри мүүәссир гаршысында охунан кәскин иттиһам һөкмү кими сәсләтир; охучуја мәтләбин дәрнинә кетмәјә, мүүәјјән һәгигәтләри баша дүшмәјә, тәсәввүр етмәјә имкан јарадыр.

Һекајә чох тәсирли финалла—ингилабдан эввәлки дөвр үчүн типик сајылан сәһнә илә гуртарыр. Гурбан ағыр иш шәраитиндә, «ағзыны әждәһа кими» ачыб инсанлары дири-дири удмаг истәјән гујуда газ партлајышы заманы һәлак олур. Онун бүтүн арзулары, ушаглаһна, вәтәнинә говушмаг һәсрәти, һәтта гызы үчүн «гырмызы күллү вә гушлу дәсмал» алмаг кими ән ади истәји белә үрәјиндә галыр, јаздыгы мәктуб кедиб аиләсинә чатмыр. Гурбанын өлүмү шәхси мүсибәт кими дејил, капитализм гурулушунун тәбиәтиндән, истисмар дүңјасынын ганунларындан доған ичтимаһ фачиә шәклиндә үмумиләшдирилмишдир.

Мүүәлиф сонра һекајәни јенидән чап етдирәркән онун дили-үслубу үзәриндә, демәк олар ки, әһәмийәтли дәјишклик апармамышдыр. Анчаг адыны дәјишдириб «Мәктуб јетишмәди» гојмуш, ики јерә исә: бир башлангыча—дондуручу гыш күнүнүн тәсвири илә, бир дә Гурбанын јаздырдыгы мәктубу аиләсинә көндәрмәк үчүн һәмјерлиси Гулам Рзанын мәңзилинә кедәркән јолдакы дүшүнчә вә хәјаллары, вәтәнинин баһар фәслинә, көзәл тәбии мәнзәрәләрини көз өнүңә кәтирмәси, бу анда кечирдији һәјәчанлы әһвали-руһийә илә әлагәдар ларчалар¹⁴⁴ әлава етмишдир. Булар һәчмчә кичик олсалар да, һекајәнин идеја-бәдии кејфијјәт вә долғунлуғуну даһа да гүввәтләндирмишдир. Бурада зәриф вә әлван бојаларла, сон дәрәчә јығчамлыгла јарадылмыш ики мухтәлиф тәбиәт лөвһәси хүсуси диггәтә лајигдир. Һәм дә бу тәсвирләр садәчә олараг тәбиәти чанландырмаг үчүн дејил, әдбиин һадисә вә инсанлара мүнәсибәтинин ичти-

маһ сәчијјәсини, јохсулларла варлылар арасындакы зиддијјәти габарыг вә һәјати чизкиләрлә үзә чыхармаг мәгсәди изләјир. Она көрә дә, һекајәјә едилмиш бу әлавләри—онун үмуми сүжетинә гајнајыб гарышмыш лирик маһийәтли парчалары әһәмийәтли һесаб едир вә јүксәк гиймәтләндиририк.

«Мәктуб чатмады» гәзет, журнал вә дәрсликләрлә, ајрыча китабча шәклиндә, јазычынын «Сецилмиш әсәрләри»ндә дәфәләрлә чап олунмушдур. Бундан әлава рус, ермәни, литва, кумыг дилләриндә нәшр едилмишдир. Бүтүн булар һекајәнин нә дәрәчәдә мүүәффәгийәт газандығыны, јазылдыгы вахтдан јарым әсрдән чох кечмәсинә бахмајараг јенә өз тәрәвәт вә көзәллијини сахладығыны тәсдигләјир. Бу һекајәси илә Шаиг дүзкүн, чәсарәтли аддым атараг нәср јарадычылығынын әсасыны гојур. Ингилаба гәдәр «Интиһармы, јашамагмы?», «Көбәләк», «Пирин кәрамәти», «Дәјәрли бир хатирә»; совет дөврүндә исә «Анабачы», «Өзүн билирсэн, мәнә нә?», «Әсәби адам» вә башга һекајәләрини јазыр. Әкәр мүчәррәд-романтик руһлу «Иблисин һүзурунда» (1915) һекајәси истисна едиләрсә, Шаигин бәдии нәсри форма вә мәзmun хүсусийәтләринә көрә ајдын, мәнәлы олуб, бир сыра марағлы һәјат мәсәләләрини ишыгландырыр.

А. Шаиг һәјат һәгигәтләрини, онларын маһийәтнин, инсан характерләрини мухтәлиф васитәләрлә ачыб кестәрмәјә чалышан бир сәнәткардыр. Бир тәрәфдән, ән плана чәкилмиш вә фәрдиләшдирилмиш инсан сурәтләри, конкрет арзулар, вәзијјәт вә фәалијјәтләрин тәсвири; диқәр тәрәфдән дә, һадисәләрин чәрәјән етдији шәраит, мүнһит, дөвр һаггында ајдын тәсәввүр—Шаигин һекајәләрини сәчијјәләндирән үмуми хүсусийәтләрдир.

А. Шаигин һекајәләрини жанр хүсусийәтинә көрә әсәсон ики гисмә ајырмаг мүмкүндүр. Бир сатирик маһийәт дашыјан һекајәләр, бир дә лирик үслубда олан һекајәләр. Әввәлинчи нөв һекајәләр мүүәллифин јарадычылығында о гәдәр чох дејил вә онлары башдан-ајага сатирик бәдии нүмунәләр адландырмаг да чәтиндир. Чүнки һәмин һекајәләрдә («Көбәләк»—1912, «Пирин кәрамәти»—1912, «Дәјәрли бир хатирә»—1914 вә с.) сатирик кејфијјәтләр, тәнғиди мотивләр чох вахт лирик епизодларла, лирик вәзијјәт вә аһвалларла бирләшмиш һалдадыр. Са-

¹⁴³ «Ачыг сөз» гәзети, 24 нојабр 1915, № 43.

¹⁴⁴ Бах: «Шәрг гадыны», 1924, № 4, сәһ. 26, 27.

тирик хүсусијјәтләринә көрә сечилән, көһнә һәјатын мән-филикларини кәскин тәвгид едән, мүәјјән дөвр әрзиндә формалашмыш инсан характерини маһијјәтини ачыб көстәрән һекајәләрдән бири «Көбәләк»дир.¹⁴⁵ Бурада буржуа чәмијјәтинин ејбәчәр вә симасыз шәклә салдығы бир зијалы тили тәсвир едилир. Гулу бәј шыг кәјими, заһири јарашығы, данышыг тәрзи илә өзүнү мэдәни көстәрмәјә чалышса да, «позуг мүнһит онун руһуну елә кәмирмиш» ки, инсанлыг ләјагәтинн тамам итирмишдир. Сурәтин өзүнү данышдырмагла, көрдүјү ишләрдән бә'зисини сөјләтмәклә мүәллиф онун рәфтар вә нәзакәти, әхлаг вә тәрбијәси дүшүнчә вә мұһакимәси һаггында конкрет тәсәввүр јарадыр. Охучуја бәлли олур ки, Гулу бәј кимдир вә кимләри тәмсил едир; о, һансы јуванын гушу, һансы тәбәгәнин нүмајәндәсидир. Һекајәнин соһуна јахын Гулу бәјин варлығы, пуч, ичи гара гурдлу көбәләјә бәнзәдилир. Бу, онун әјјаш, мурдар вә ијрәнч тәбиәти һаггындакы тәсәввүрү тамагламаг, мөһкәмләтмәк үчүн јериндә ишләдилмиш бәдни васитәдир. Бунула мүәллиф белә бир «мәдәни зијалыја» сатирик мүнәсибәтнини ашкар билдирмишдир. Инсанларын һәјата бахышы, зөвгү вә көзәллијә мүнәсибәти мәсәләләри «Дәјәрли бир хатирә» һекајәсинин дә әсасында дурур. Ики кәнчи данышдырмаг үсулу илә јазычы, бир тәрәфдән сүн'и бәзәк-дүзәк, мода дүшкүнлүјү, ријакарлыг, икиүзлүлүк кими мәнфи хүсусијјәтләри тәвгид атәшинә тутмуш, дикәр тәрәфдән дә садәлик, сәммимийјәт, тәбинлик кими јүксәк кәјфијјәтләри тәгдир, тәблиғ етмишдир. Мүсбәт чәһәтләри илә бирликдә һекајәдә мәһдудлуғ, јазычынын һадисәләрә биртәрәфли мүнәсибәтиндән доған јанлышыг да өзүнү көстәрир. Мода дүшкүнү олан бир гадынын кәјиниб-кәјинимәсиндән, үз-көзүнү, «додагларыны һәддән зијадә» бојамасындан, башына «ири газан» гојмасындан, өзүнү күлүнч вәзијјәтә салмасындан гејзләнән әдиб дејир: «Бу мода вә онун кими бир чох горхулу адәтләр ортадан галдырылмајынча, һәјәт өз тәбин һалына кирмәјинчә бәшәријјәтин үзү күлмәјәчәк!»¹⁴⁶

¹⁴⁵ Бах: «Маариф вә мэдәнијјәт», 1923, № 2.

¹⁴⁶ Абдулла Шанг. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 198.

(Мүәллиф һаглы олараг, бу һиссәни һекајәнин соһракы нәшрләриндә чыхартмышдыр).

Һәр ики һекајә охучуну јанлыш тә'сир алтына дүшмәкдән, пис һәрәкәт вә вәрдишләрдән чәкиндирир, тәкчә заһири көркәм е'тибары илә дејил, даһа чох мә'нәви көзәллијә, мэдәни вә хејирхәһ, садә вә сәммими олмаға чәғырыр.

Азәрбајчан реалист әдәбијјәтинин габагчыл чәһәтләриндән бири—зәһмәткеш халг күтләләринин шүүруну зәһәрләмәјә, бејнини күтләшдирмәјә, онлары чәһаләт пәнчәсиндә боғмаға, итаәткар, әли-голу бағлы гул вә зијәтиндә сахламаға чалышан мүртәчәләрә, дини мөвһумат вә хурафаты јаянлара гаршы мүбаризә мөвзусу, мүбаризә ән'әнәсидир. Бу мөвзу Шанг јарадычылығында өзүнүн кениш вә чохчәһәтли бәдни ифадәсини тапмаса да, мүәјјән јер тутур. «Пирин кәрәмәти» бу чәһәтдән әһәмијјәтли һекајәдир.

Мә'лумдур ки, «Пир» ады алтында Ә. Һагвердијев бир һекајә, Н. Нәриманов исә повест јазмышдыр. Һәр үч јазычы ејни объекти әсас мөвзу сечдији үчүн әсәрләрдә үмуми чәһәтләр, мүштәрәк мотивләр тапмаг мүмкүндүр. Лакин мөвзунун бәдни шәкилдә ишләнмәси, объектин һансы тәрәфдән вә нечә ишыгландырылмасы, нәјин даһа үстүн тутулуб диггәт мәркәзинә—илк плана чәкилмәси, габарыг чанландырылмасы кими бәдни јарадычылыг мәсәләләри нөгтеји-нәзәриндән бунларын арасында фәргләр вар.

Н. Нәримановун әсәри повест олдуғу үчүн һәчм е'тибары илә дә, проблемин гојлушу, һәлли чәһәтдән дә кениш вә әһатәлидир. Бу повестдә, бир тәрәфдән, дин, хурафат вә мөвһуматын тәрәтдији фәлакәтли нәтичәләри, јазыг, бәдбәхт, мүт'и вәзијјәтә дүшмүш инсанларла, мисал үчүн, даим горху һисси илә јашајан, «мәним баламы гуртарса бир пир гуртарачагдыр»—дејә кечә-күндүз дуа едән, өвладынын јекәнә ничатыны «мүгәддәс очаг»да көрән, нәзир-нијаз пајлајан әлли јашлы Мәшәди Аллаһверән вә арвады Күлбадам кими фәрдиләшдирилмиш реал сурәтләрлә; дикәр тәрәфдән дә, мејмун ојнатмагдан моллалыға гәдәр јүксәлән, «пир» ичад едиб ону кәлир мәнбәјинә чевирән, газ вуруб газан долдуран, өз «һүнәри» сәјәсиндә «...ккимәртәбә мүлк саһиби вә кәндин ән нүфузулу адамларындан»¹⁴⁷ олан Молла Чәфәргулу-

¹⁴⁷ Нәриман Нәриманов. Әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 224.

нун сәчијјәси, фырылдаглары илә; һәмчинин ондан керн галмајан арвады мәрсијәхан Туту илә таныш олурғу. Повестдә һадисәләрин әһәтә даирәси, ичтимаи фону ке-нишидир. Мүәллиф әсас мөвзуну даһа дәриндән ишләмәк мәгсәди илә јардымчы хәтләр дә сечмиш, дөвр үчүн ха-рактер олан бәзи һәјәт һадисәләрини алыб ваһид сүжет әтрафында чәмләшидирмиш, бачарыгла инкишаф етди-риб ујушдурмуш, композисија биткинлији јаратмышдыр.

«Чәһәнинәм мәктублары» кими гижмәтли повестин мү-әллифи олан, дини мөвһумат вә хурафатла мүбаризә мөвзусуну бир чох әсәриндә әһәтәли планда, орижинал тәрздә ишләјән һагвердијев «Пир» һекајәсиндә бир мә-сәләни—Әһмәд адлы кәнчин кәнддәки кичик бағларында битән әнчир ағачыны нечә зијарәтканә—«мүгәддәс оча-ға» дөндәриб «јерин дешијиндән» пул чыхармасы, зар-ланмасы просесини тәсвир етмишидир. Шаиг исә һекајә-синдә башга чәһәти әсас кәтүрмүшдүр. Көһнә тәсәввүр, адәт, ән'әнә вә е'тигадлара инанмағын зәрәрли нәтичә-синин конкрет нүмунәсини тәбии чизкиләрлә үмумиләш-дирән бу һекајә бир дә она көрә диггәтәләјигдир ки, мү-әллиф бир чох әсәриндә олдуғу кими, бурада да реализ-мә гүввәтәли мејл едир. инсана мадди-мәнәви гүдрәт ве-рән варлыға, торпаға, јарадычылығын гајнар чешмәси олан һәјәтә мөһкәм телләрлә бағландығыны ајдын кәс-тәрир. Мисал үчүн, тәбиәти, сәманы сејр етдикдән, кө-зәл вә хош сәсләри илә инсаны һејран гојан гушлары кө-рүб динләдикдән сонра: «Каш ки, биз дә о гушлар гәдәр мәс'уд олајдыг да, ганадланараг шу гаршыдакы уча дағлар башындакы булудлара гарышајдыг»¹⁴⁸—дејән достунун сөзләринә мүәллифин вердији:—«Јох, достум! Мәним үчүн бурасы даһа хошдур, зира ки, о рүтүбәтли булудлар ичиндә бу рәнк вә ләғәфәти, бу зөвг вә сәадәти буламазсан»,¹⁴⁹—чавабы тутарлы сүбүтдур.

Бундан сонра әсас мәтләбә кечилир; зәифлик вә ира-дәсизлик гурбаны олан Әһмәд аға адлы бир шәхсин фа-чиәси чанландырылыр Әһмәд аға «һәссас, инчә вә на-муслу» кәнч олса да, ирадәси зәиф вә тез тә'сир алтына дүшәндир. Бу исә онун башына бәла ачыр, мөһвинә сә-

¹⁴⁸ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1936, сәһ. 185

¹⁴⁹ Јенә орада, сәһ. 185.

бәб олур. Дүздүр о, «мүгәддәс очаглар», бәлкә үмумиј-јәтлә мөвһумата, хурафата о гәдәр инанмыр. Лакин хәс-тәләндикдән сонра анасынын:—«Оғлум, сән һеч сағал-мырсан. Кәл сөзүмү ешит, сәни «Пирһәсәнә» апарайым. Орада гурбанымызы кәсәк, шәфамызы истәјәк, сән о пи-рин кәрәмәтини бир көр»¹⁵⁰—сөзләриндән чаныны гур-тара билмир. Истәр-истәмәз, күч-бәла һәмин тәклифи гә-бул етмәли олур. Беләликлә, «мүгәддәс очағын»—«Пир-һәсәнин» шәфа вә кәрәмәти ора сағ кедиб өлү гајыдан Әһмәд ағанын агибәтиндә тә'сирли шәкилдә ифадә олу-мушдур. «Һекајә јаланчы пирләрә, нәзир-пијаза, дуа-ча-дуја гаршы нифрәт ојатмагла бәрабәр, дини мөвһумата алданыб, өзүнү бәлаја салаңлары да кәскин сурәтдә исләјир».¹⁵¹

А. Шаигин нәсриндә әсас јер тутан лирик һекајәләр-дир ки, чохунун мөвзусу кечмиш һәјәтдан алынмышдыр. Бурада елә бир һәјәтдан сөһбәт кедир ки, бу, чох үрәклә-рә дағ чәкмиш, чох инсанлары сәркәрдан етмиш, бәдбәхт-лијә сүрүкләмишидир. Зәһмәткеш халқ күтләләри арасы-дан алынмыш садә, јохсул инсанларын фәрәһсиз һәјәти вә ачыначағлы тәлеји һекајәләрин баш-лыча мөвзуларыдыр. Мисал үчүн, «Интиһармы, јашамағы?» (1910) һекајәсини¹⁵² нәзәрдән ке-чирәк. Мүәллиф гәмли бир лөвһә чәкдикдән, тәһәт-тин раһатлыг билмәјән, гүссәләндиричи чағыны—сојуг вә гаранлыг кечәсини тәсвир етдикдән сонра бүтүн диг-гәти Тифлиседә пәнчәрәсиндән сөнүк ишыг шүасы сүзүлән кичик бир отаг үзәринә јөнәлдир. Ачы дүшүнчәләрә да-лан, үрәјиндә дәрд јара тәк гөвр едән, бејни јорулуб та-гәтдән дүшән, көз гапаглары ағырлашса да, јүхусу кәл-мәјән Асланын вәзијјәти, изтираб вә дүшүнчәләри илә охучуну таныш едир. О, кимә ағыз ачачағыны, кимдән көмәк истәјәчәјини билмир. «Бир јығын чолуг-чочугу» доландырмаг үчүн чыхыш јолу ахтарыр. Асланын фикир вә хәјаллары, һисс вә һәјәчанлары, өз-өзүнә вердији су-ал вә чаваблар, бир сөзлә, кечирдији кәркин психоложи һал тә'сирли дил илә ифадә олуңмушдур. Бурадан дәр-

¹⁵⁰ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1936, сәһ. 189.

¹⁵¹ Э з и з М и р э һ м э д о в. Абдулла Шаиг, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 63.

¹⁵² А б д у л л а Ш а и г. Күлзар, Баки, 1912, сәһ. 121—126.

һал ајдынлашыр ки, башланғычдакы бир нечә сәтирлик табиәт мәнзәрәси һеч дә заһири әләмәт, кәлиши көзәл кәјфијјәт олмајыб, сурәтин вәзијјәтини, әһвали-руһијјәсини, мә'нәви сарсынтыларыны ачмағ мәгсәди дашыјыр. Әсәрдә рәғбәтлә тәсвир едилән Асланла Аванес арасындакы әләғә вә мәнәһбәтә, мөһрибан вә сәдағәтли достлуға хүсуи диггәт јетирилмишдир. Аванес чәтин күндә Аслана хош сифәт көстәриб јардым едирсә, Аслан да Күрүн сојуг суларында боғулан Аванесин имдадына јетир, «артыг тәләш вә чәфадан сонра» достуну өлүмүн пәнчәсиндән алыб евә апарыр, онун сағалыб ајаға дурмасы үчүн чан јандырыр. Һекајәнин әсас идеја мәзмунуну да мұхтәлиф милләтдән (әзәрбајчанлы вә ермәни) олан бу ики шәхсин симасында достлуг тәшкил едир. Әлбәттә, чаризм вә онун нөкәрләринин ики гардаш халғ арасында салмыш олдуғлары милли әдавәтин, ганлы гырғынын јенидән аловлана биләчәји заманда Шаигин һәмнин мөвзуда әсәр јазмасы тарихи әһәмијјәтә малик бир һадисә иди.

А. Шаигин тәсвир етдији сәдә адамлар кечмиш чәмијјәтдә јашајыб өмүрләрини зилләтдә кечирмиш олсалар да, һәр чүр сыхынты чәкмиш, фәләкәт көрмүш, һәјатын һәр ачысыны даммыш олсалар да, мә'нәви паклығларыны, вичдан тәмизликләрини вар гүввәләри илә горујуб сахлајырлар. Тәк Аслан дејил, Анабачы да, Әзим дајы да белә сурәтләрдәндир.

Анабачы («Анабачы»—1923) савадсыз, јохсул гадындыр, «сәфаләтин чанлы бир һејкәли»дир. Үч ајдан артығдыр ки, бөјүк оғлу гыздырмаја тутулуб јатаға кирмиш, алты баш айләни доландырмағ кими ағыр иш тәкчә онун үзәринә дүшмүшдүр. Һеч кәсдән көмәк көрмәјән бу гадын инди лап чыхылмаз вәзијјәтдәдир. Һәтта о, оғлунун хәстә олмасына, айләнин јохсул мәишәтинә даир кичик бир әризәни дә он күндән артығдыр ки, истәнилән шәкилдә јаздырыб баша чатдыра билмир. Бунунла мұәллиф савадсызлығын бөјүк бәла, чидди манәә олдуғуну көстәрир, онун арадан галдырылмасы лүзумуну вачиб мөсәлә кими гаршыја гојмуш олур. Анабачы савадсыз олмасына, кечмишин гаранлығлары ичәрисиндә фәгир һәјат сүрмәсинә бахмајарағ, гејрәтлидир, намуслу, мөрд, әлиачығ вә сәхавәтлидир. Она јахшылығ елән, әризә јазан шәхси унутмур; ики дашын арасында да олса вахт

тапыб јун чораб тохујур вә һәмнин адама пешкәш апарыр. Бу кичик, лакин мә'налы тәфәррүатдан истифаде јолу илә мұәллиф Анабачынын хасијјәти һағгында мә'лумат верир. Онун јохсул, амма кениш гәбли, саф вичданлы, тәмиз мә'нәвијјәтлы бир гадын олдуғуну әсасландырыр. Бундан сонра һекајә дүшүндүрүчү вә ибрәтли сөзләрлә битир: «...еј аличәнаб гадын, сөјлә, алтмыш иллик сәфил бир һәјатын сәнә јүкләмиш олдуғу ағыр јүкләри белни бүкмүш, көзләринин нуруну алмыш, дизләрини дәрмансыз бурахмыш олдуғу һалда насыл олмуш да гәлбинә, руһуна тохунмамыш? Сән мәнә буну анлат, нечин?»¹⁵³

Ејни нәслин башга бир нүмајәндәси илә, хасијјәти чох чәһәтдән Анабачынын хасијјәтинә бәнзәјән јетмиш јашлы бағбан Әзим дајы илә «Өзүн биләрсән, мәнә нә?» (1928) һекајәсиндә таныш олуруғ. Һәјатында бир-бирини ардынча ағыр зәрбәләр јемиш зәһмәткеш инсанын өмүр тарихчәсинә диггәтлә јанашан јазычы мә'налы бир әсәр јаратмышдыр. Әзим дајы кимдир? Анабачы кими савадсыз, кимсәсиз вә көмәксиз бир инсан! Заһирдә о, «вүчуди кими гуру вә сојуг табиәтли» көрүнүр. Әслиндә исә белә дејил. Мәрдлик, сәдәклик, гонағпәрәстлик, чалышганлығ вә с. онун көзәл сифәтләридир. Бә'зән мұәллиф «О, олдуғча сәдә, сәмими, саф вә чалышган бир адамды»¹⁵⁴—дејә сурәт һағгында охучуја һазыр хасијјәтнамә тәғдим едир. Әлбәттә, бу зәиф чәһәтдир. Јахшы ки, белә бир һал чох сүрмүр. Верилән мә'лумат вә хасијјәтнамә һавадан асылы галмыш, һадисәнин инкишаф процесиндә конкрет һәјати фактларла әсасландырылыр, мөһкәмләндирилир. Јазычы, аз-аз һалларда данышыб күлән, чох вахт далғын көрүнән, «үзүндә, көзүндә изтираб вә кәдәр далғачығлары» ојнашан бу «гарадинмәз» адамы дилә кәтирмәк, онун кечмишини билмәк, башына кәлән мачәрәны өјрәнмәк үчүн чох сәј көстәрир. Әкәр бу, бир тәрәфдән, сүжетин гурулмасы вә инкишафына хидмәт едән васитәләрдәндирсә, дикәр тәрәфдән дә, әдибин һуманизминдән доған, инсанпәрвәрлијиндән ирәли кәлән хүсусијјәт вә тәшәббүсдүр.

¹⁵³ «Шәрг гадыны», 1923, № 1, сәһ. 14.

¹⁵⁴ «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1928, № 10, сәһ. 25.

Эзим дајы ахырда өз кечмиши һаггында сөзә башла-
йыр; ешитдији, билдији, шаһиди олдуғу бә'зи һадисәлә-
ри тәмкинлә, өзүнә мөхсүс бир садәликлә нәгл едир.
Мүәллифин Эзим дајы илә суал-чаваб тәрзиндәки сөһ-
бәтләри, бу ачы хатирәләр һекајәнин әсас мөзмунуну,
инкишаф хәттини вә идеја истигамәтини тә'јин едир. Бир
шәхсин һәјат фачиәсини тәфәррүатлы шәкилдә олмаса
да, бә'зи характер әләмәтләрлә чанландыран мүәллиф
о заманкы шәраит. вәзијјәт барәсиндә, кәндлиләрин до-
ланышығы һаггында охучуда мүәјјән тәсәввүр јарада
билир. Ачыннан өлмәк тәһлүкәсини даим көзләри өнүнә
кәтириб, һәтта евләнмәкдән белә имтина едән бәдбәхт
бир инсанын—һәјатын ағырлыгылары алтында әзилиб јә-
зығ көркәм алмыш зәһмәткеш Эзим дајынын һалы оху-
чуда кәдәр вә мәрһәмәт һисси доғурур. Лакин бу, садә-
чә тәәссүф вә ја кәдәр дүјғусу оларағ галмыр; инсанла-
ры зәлил едән, евсиз-ешиксиз, аиләсиз-ушағсыз гојан,
фәлакәтләр кирдабына салыб боған кечмиш һәјатын иј-
рәнч гәјда-ғанунларына, адама «көз вериб, ишығ вермә-
јән», өз ишчиләрини дөјүб-сөјән, тәһдид едән, үстләринә
тапанча чәкән залымлара, «ған чанағы» варлылара, ин-
сафсыз мүлк-дөвләт саһибләринә гаршы гәзәб һисси илә
ујушуб бирләшир.

«Өзүн билирсән, мәнә нә?» сәрләвһә олмагдан әләвә,
бир дә сурәтин сәчијјәсинә аид бә'зи мүһүм чизкиләри
ашкара чыхартмағ мөгсәди илә мүәллиф тәрәфиндән дү-
шүнүлмүш, чох вахт јериндә, мүвәффәғијјәтлә ишләдил-
миш мүнәсиб ифадәдир. Јазычы, һекајәни 1936-чы илдә
«Сечилмиш әсәрләр»ә дахил едәркән, ганичичи чәллад
олмуш кечмиш бағ саһиб, онун мазары һаггындакы
эпизоду јени әләвә һесабына даһа да кенишләндирмиш
вә мүкәммәлләшдирмишдир.¹⁵⁵

«Әсәби адам» (1928) исә психоложи һекајәдир вә һәр
шејдән әввәл, бу хүсусијјәти илә дә мүәллифин башға
әсәрләриндән сечилир. Бурада сурәтин харичи көркәми-
нин, заһири портретинин тәсвириңә мүәјјән јер верилсә
дә, әсасән инсан психолокијасынын ачылмасы диггәт мәр-
кәзиндә дајанмышдыр. Вәзијјәтин инандырычы тәсвири,
сәрнишинләрин сөз-сөһбәтләри, сурәтлә онларын ара-

сында јаранан әләгә вә мүнәсибәтләр «әсәби адамың»
характерини ачмаға көмәк едир. Бу шәхс о дәрәчәдә тә-
бии һалындан чыхандыр ки, һәтта јанында садәчә күл-
мәк вә азча учадан данышмағ олмаз. Әкс тәғдирдә һид-
ләтләнир, чығыр-бағыр салыр, адамлары тәһдид едир,
чошуб күкрәјир, ағзы көпүкләнир, «көзләри кәлләсинә
чыхыр». Белә һалларда мүәллиф: «Шишман адам ар-
тығ чәһәннәм кәсилмишди. Ағыз вә бурун дәликләрин-
дән көрүк кими алов сачырды»¹⁵⁶—дејә онун дүшдүјү
вәзијјәти мүбалиғәләр васитәси илә чанландырыр.

Һәрәкәтләри илә наразылыға сәбәб олан, һәр ишдә
башгаларыны күнаһкар саян бу «гәрибә хасијјәтли»
адам тез-тез шикајәтә гачыр, мүфәғтиш кәтирир, һәтта
ону да тәғбир едир. Өзүнү ичтимаи јердә апармағы ба-
чармадығы, сәрнишинләрлә кобуд рәфтар етдији үчүн
јахын стансијалардан бириндә дүшүрүлүб «милис даи-
рәсинә» көндәриләчәји хәбәрини ешитдикдә исә о, бәрк
горхур, әсәбилији вә һәјәчаны даһа да шиддәтләнир. Јә-
зычы һәммин шәхси елә психоложи дәғигәләрдә, кәркин
моментләрдә, руһи сарсынтылар просесиндә тәсвир едир
ки, илк бахышда ону ја дәди, ја да хәстә һесаб едир, мә-
рифәт, нәзакәт вә ганачагдан узағ билирсән. Сурәтин
һәр сөзү, һәр тәрпәниш вә рәфтары инчиклик төрәдир.
Бу да тәдричлә онун өзүнә гаршы нифрәтә чеврилир.
Мүәллифин белә бир сурәт јаратмасынын сәбәби һекајә-
нин сонуна јахын, сәрнишинләр вагондан дүшүб кедәр-
кән ајдынлашыр. Бәлли олур ки, бунунла јазычы инги-
лабдан әввәлки чәмијјәт үчүн характер олан бир мәсә-
ләјә тохунмушдур. Инсан психолокијасында, мә'нәвиј-
јат, шүүр вә һәрәкәтиндә әмәлә кәлән, даһа доғрусу, мү-
әјјән тә'сирләрлә јарадылан дәјишикликләри чаризм
фәлакәтләринин чох ачы бир нәтичәси кими үмумиләш-
дирмишдир. һекајәнин сонракы чапына едилән бир нечә
әләвә чүмлә илә¹⁵⁷ әһвалат даһа дәғигләшдирилмиш.
әсәби адамың «чаризм үсули-идарәсиндәки истибдадын
ән горхунч вәһшәтләринә мә'руз галмыш бир вәтәндаш»
олдуғу кәстәрилмишдир. Демәли, Шанг һәммин бәдин
үсул васитәси илә нәтичәдә нифрәти сурәтә гаршы јох.

¹⁵⁶ «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1928, № 4, сәһ. 31.

¹⁵⁷ Бах: А б д у л л а Ш а н г. Сечилмиш әсәрләри, Баки,
Азәрнәшр, 1936, сәһ. 265—266.

¹⁵⁵ Бах: А б д у л л а Ш а н г. Сечилмиш әсәрләри, Баки,
Азәрнәшр, 1936, сәһ. 251—253.

башга һәдәфә—ону әсәби һала салан, физики-мә'нәви чәһәтдән шикәст едән гурулуша гаршы јөнәлдә билмиш-дир.

А. Шаиг нәсринин мәзијјәтләриндән бири лиризмин гүввәтли олмасыдыр. Бу, нәчиб һисслә тәрбијәләндиричи фикрин вәһдәтиндән доған, гидасыны инсандан, һәјат вә тәбиәтдән алан сағлам лирикадыр. Н. Мейди Шаиги «лирик нәсримизин тәмәл дашыны гојмуш»¹⁵⁸ јазычы кими гијмәтләндириши, М. Ибраһимов ону һекајәнин устасы адландырмыш вә јазмышды: «Јығчам сүжет, доғру вә дәгги бәдин тәсвирләр, һадисәнин тәбии инкишафы, мә'налы диалог вә лирик әһвали-руһијјә онун һекајәләринин көзәл хүсусијјәтләридир».¹⁵⁹

Мә'лумдур ки, бәдин јарадычылығда мһүм характеристика уеуллаарындан бири сурәтин нитги, данышығыдыр. Бу, мәтләбин ғыса вә тутарлы ифадәсинә, сурәтин әсас хүсусијјәтләринин көстәрилмәсинә, бир сөзлә, фәрдиләшдирилмәсинә бөјүк көмәк едир. Шаиг, һекајәләриндә бир чоһ һалда белә јолла кедәрәк сурәтин дахили аләмнин, шүүр сәвијјәсини, әһвали-руһијјә вә психолокијасыны онун өз сөзләри илә ачмаға чалышыр. Фәһлә Гурбан саһибкар Қәрбәләји Гулу, савадсыз Анҗачы, заваллы Әзим даји вә башгаларынын данышығында бу чәһәт аз-чоһ көзләнилмишдир. Бә'зи һалларда исә сүн'илә јол верилмишдир. О јердә ки, мүйјән һадисә, вәзијјәт, һәрәкәт, шәхс тәсвир едилир вә ја онларын барәсиндә сөһбәт кедир, онда јазычынын дили мәгсәдә даһа мұвафиг, тәбии вә инандырычы олур. О јердә ки, данышығ вәсикәси илә сурәти характеризә етмәк вә фәрдиләшдирмәк лазым кәлир, онда гаршыја чыхан чәтинликләрлә әлағәдәр бә'зән мүйјән нөгәсан да јараныр. Бу әсас нөгәсан сурәтин данышығы илә мүйллиф дили арасындакы фәргин аз нәзәрә чарпмасындан ибарәтдир. Булар вә «үмумијјәтлә Шаиг дилинин бә'зи фарс вә османчылығ тәсирләринә баһмајарағ, даһа садә вә әдәби олдуғуғу гејд етмәлијик... Шаиг дили бизә диқәрләриндән даһа

¹⁵⁸ Бөјүк һәјат, «Әдәбијјат гәзети», 22 јанвар 1946, № 2.

¹⁵⁹ Мирзә Ибраһимов. Гочаман јазычы вә ичтиман хадим, Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри, Бақы, 1956, № 8, сәһ. 104.

јахындыр».¹⁶⁰ Бурада чанлы халг дилиндән әдәби дил нормаларына ујғун тәрздә истифадә олуғмушдур. Бу дил грамматик чәһәтдән, демәк олар ки, дүзјүн әсасла-ра маликдир. Шаиг нәср јарадычылығында әдәби дили-мизин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән әсасән доғру јол тутмуш вә мұвәффәгијјәтләр әлдә етмәјә чалышмышдыр.

А. Шаигин нәсри тәкчә кичик һекајәләрлә мәһдудлашыб галмыр. «Көч», «Дурсун», «Әсримизин гәһрәманлары» повестләри вә «Араз» романы бу ирси даһа да зәнжинләшдирир.

* * *

«Әкәр һәр һансы бир адам мүйјән бир шејин сурәтини өз гәлбиндә сахламағы, бәсләмәји вә сонра ону ајдын вә долғун бир шәкилдә тәсәввүр вә тәсвир етмәји бачарырса, бу о демәкдир ки, һәмин адамда инчә гаврама, дујма габилијјәти дәрин һиссијјатла бирләшир».¹⁶¹

Бу мә'нәви кејфијјәт Шаигин исте'дадына даһа чоһ ујғун кәлир вә јарашыр. Һәлә кичик јашларындан һәјатда көрдүкләрини, ешитдикләрини узун заман јадла сахламағы бачаран Шаигин синәси чүрбәчүр хатирәләрлә долу иди. Буларын чоһу мүйјән мүддәт онун һафизәсиндә нөгш олунуб галмыш, хәјал аләминдә гол-һанад ачмыш, гәлб евиндә бәсләниб әтә-һана кәлмиш кәһәјәт, чанлы варлығ шәклиндә үзә чыхыб јенидән јашамағ һү-гуғу газанмышдыр.

Белә бир јолла јаранан әсәрләрдән бири дә «Көч»дүр. (1910). Мөвзусу јајлағ һәјатындан алынмыш бу повест ајры-ајры епизод вә хатирәләр үзәриндә гурулса да, һадисәләр мәһарәт вә ширинликлә тәсвир едилдијиндән һеч бир јекнәсәклик дујулмур; санки һәр шеј мүйјән мәгсәд изләјән ваһид хәтт әтрафында вәһдәт әмәлә кәтирир. Әсәри охудуғча илһамла тәсвир олунан вәтән торпағынын рәнқарәнқ мәнзәрәләри, тәбии зәнжинликләри көз өнүндә чанланыр. Инсан зөвгүнү охшајан, руһуна динчлик верән јашыл отлағлар, кениш бичәнәкләр, әлван дүзләр, зүмрүд тәпәләр, силсилә дағлар, сәфалы јерләр кими мәфтун етмәз? Ким тозлу-торпағлы, һај-күй-

¹⁶⁰ Абдулла Шаигин «Сечилмиш әсәрләри»нә М. Ибраһимовун јаздығы мұғәддима, Бақы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. XVII.

¹⁶¹ Н. А. Д о б р о л ј у б о в. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 12.

лү күчэләрдән кечиб, јандырычы истидән, богучу бүркүдән чан гуртарыб јашыл донлу, фүсункар мәнзәрәләр әләминә дахил олдугда үрәји ифтихар һисси илә риггәтә кәлмәз, чијәр долусу сәрин вә саф һава удуб өзүнү күмраһ һисс етмәз, мүвәгәти дә олса, гәлби тәскинлик вә јүнкүллүк тапмаз? Шагин тәбиәти габарыг чизкиләр, парлаг бәдин васитәләрлә әкс етдирмәкдә башлыча мәгсәди вәтәнә, онун торпагына, зәнкин не'мәт вә көзәлликләринә сонсуз мәнәббәт һисси ашыламагдыр. Бу ичтиман-тәрбијәви әһәмијјәтә малик бир мәсәләдир.

Әсәрдә јайлаг мәншәтинин чазибәдар хүсусијјәтләри, оба ушагларынын мүхтәлиф мәшғәләләри дә сәнәткарлыгга көстәрилмишдир. «Көч» дә тәсәввүрүмүзү зәнкинләшидрән фәјдалы мә'луматлар, көзәл тәбиәт тәсвирләри вә башга чәһәтләрлә јанашы, чанлы инсан сурәтләри дә вар.

Халгымызын бә'зи көзәл адәт-ән'әнәләри, кејфијјәтләри Кәрим баба вә Ајрым гызынын симасында үмумиләшидрилмишдир. Бу чүр инсанларын бәдин сурәтини јаратмаг, сәнәт әләминә кәтирмәк тәшәббүсү тәгдирә ләјигдир. Һәр ики сурәтин сәчијјәси, дујғу, дүшүнчә вә даһышыг тәрзи, иш вә фәәлијјәти тәбиин вә инандырычыдыр. Биз, узун мүддәт чобанлыг етмиш Кәрим баба илә гоча вахтында таныш олуруг. Әсәрдән ајдынлашыр ки, инди онда мүјјән гәдәр биканәлик, е'тинасызлыг вә бәлкә заһири тәнбәллик әләмәти көрүнсә дә, вахты илә о, зирәк, гочаг, чәсарәтли олмушдур. Мүәллифин тәсвириңә көрә, «күрәкләри енли», «јанаглары гыпгырмызы, бәдәни сапсағлам» олан тәгрибән алтмыш јашлы бу гочанын өзүнә мөхсус гәрибә хасијјәтләри вар. Бир дә көрүрсән ки, о, отардығы инәкләри өрүшә бурахыб ја сәһбәт үчүн кәндә гајытмыш, ја да ушагларла бирликдә фындыг, зогал, моруг јығмаға кетмишдир. Бир сөзлә, Кәрим баба бачардыгча кефиндән-дамағындан галмаз, ова-шикара чыхар, «дүдүк чалар, сүмсү јапар, һәлә бајаты-шикәстәси һеч ағзындан дүшмәзди».¹⁶²

Кәрим баба күләрүз, хошрәфтар, мүлајим вә меһрибан инсандыр. Инадчыллыг, сәртлик, гурулуг, һижләкарлик, ачыдиллилик, јаманлыг етмәк кими һаллар юна тамам јаддыр. Буна көрә о, Ајрым гызынын вә башгалары-

нын бә'зән зарафатла, бә'зән дә чидди тәрздә дедикләри сөздән инчимир, позулмур, һирсләниб өзүндән чыхмыр. Һәр шеји тәмкинлә ахырадәк динләјир, лазым биләрсә, мүнасиб чаваб вермәкдә чәтинлик чәкмир. Ајрым гызы Кәрим бабанын әзизләјиб јадикар сахладығы, һәр күн силиб тәмизләдији түфәнкә истәһза едәркән о, ифтихар һисси илә дејир: «Икид бабадан икид өвлада бир түфәнк, бир дә ат галар».¹⁶³

Бир чох көзәл хүсусијјәтләри илә охучуларын рәғбәт-тини газанан Кәрим баба һәм дә јашы овчудур. «Пәләнк ову» онун чаванлыг илләриндәки гочаглыгына, көстәрдији шүчаәтә вә башга мәсәләләрә аид епизоддурса, «Јағыш» тәбиин просеси реал сурәтдә чанландыран лөвһә олмагдан әлавә, Кәрим бабанын индики еһтијатлы давраһышы, һәјат тәчрүбәсинә архаланан биличилији һаггында поетик һиссәдир. Мүдрик гочанын габагчадан вердији хәбәрин: «Бах, бах, о кичик гара булуду көрүр-мүсүнүз? Чох зијанкар булуддур, бу булуд зијансыз кеч-мәјәчәк», «бу булуда ојнаг булуд дејәрләр. Аллаһ көстәрмәсин, бир саат давам едәрсә, бүтүн әләми батырар»,¹⁶⁴—сөзләринин јәгинлијинә охучу она көрә инаһныр, шүбһә етмир ки, елә бил о, јағыш сәһнәсини өз көзләри илә көрүб һәр шејин чанлы иштиракчысы вә шаһиди олуру.

Ајрым гызы характерчә Кәрим бабадан да мүкәм-тәл мәлдир. «Гумрал көзлү», «еркәк тәбиәтли», гејрәтли, сәдагәтли вә зәһмәткеш олан бу гадын ев ишини дә, чәл ишини дә јахшы бачарыр; сәһәрдән ахшама кими әлләшир, һәр әзијјәтә гатлашыр, өз әлинин әмәји илә долаһныр. О, һәр сөзүндә, данышыг вә һәрәкәтиндә сәмими, ағыллы олдуғу гәдәр сәрбәст вә чәсарәтлидир. Кәрим бабанын нөгсаны оларса, үзүнә демәкдән горхмур, әтрафдакы адамларла сәһбәт вә зарафатдан чәкинмир. Чүнки бунда пис чәһәт көрмүр. «Кәрим баба илә Ајрым гызынын мүнасибәти феодал чәмијјәтиндә олан әр-арвад көләлијинә дејил, күндәлик биркә зәһмәтдә бәркимиш достлуға вә јолдашыға әсасланыр».¹⁶⁵

163 А б д у л л а Ш а г и г . Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 21.

164 Јенә орада, сәһ. 40.

165 М и р з э И б р а һ и м о в . Гочаман јазычы вә ичтиман хадим, Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри, Бақы, 1956, № 8, сәһ. 103.

162 А б д у л л а Ш а г и г . Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 22.

А. Шаиг бир чох ше'риндә һадисәләрә гәмли әһвали-руһијјә илә нәзәр јетирәрәк әсасән түнд бојалар ишлә-дирсә, бурада инсанлар арасындакы мүнәсибәтләрин ичтиман характери вә көчәри һәјатынын дахили маһијјә-ти кими мәсәләләрә тохунмадығы, бәлкә һеч буну гар-шысына мәгсәд гојмадығы үчүндүр ки, башлыча объект олан тәбиәти дә, инсанлары да ишыгы кејфијјәтләр, хош, әлван, парлаг бәдни васитәләрлә чанладырмыш-дыр. Лакин «Әдибин бојалары һәғиги, тәбии олса да биртәрәфлидир... кәрим бабаларын, ајрым гызларынын, чобан оручларын мин бир дәрди вар ки, Шаиг... ондан сәрф-нәзәр етмишдир».¹⁶⁶

Бу чүр мөһдудлуға бахмајараг «Көч» классик нәсри-мизин дәјәрли нүмунәләриндидир. Әввәлчә «Күлзар»да «Бәхтијарлығым» сәрләвһәси илә чыхмыш бу әсәр сон-ралар «Көч» ады илә дәфәләрлә чап едилмиш вә мәш-һурлашмышдыр. Әсәрин 1912-чи ил нәшри илә 1936-чы ил нәшри арасында нә кими фәрг вар?

Әввәла, обанын әтраф мәнзәрәләринин тәсвири илә әлағәдәр мүәјјән һиссә (сәһ. 14—15) тәкрар олмасын де-јә, ихтисар едилмишдир. Икинчиси, бәзи эпизодларын јери вә ады садәчә олараг дәјишдирилмиш, бүтөвлүкдә олан бир-ики эпизод исә анчаг мәзмунуна ујғун адлар-ла бир-бириндән ајрылмышдыр. «Күлзар»да оланлар-дан әләвә, «Сечилмиш әсәрләрдә «Алачығымыз», «Ики пәһләван», «Кәрим бабанын бабасы», «Аргадашым Рза» кими јени башлыглар вар. Тәкрар едирик, «Көч»дә, де-мәк олар ки, тәзә эпизод вә эпизодлара әһәмијјәтли әлә-вә (әсәрин финалындакы сон ики чүмлә истисна едиләр-сә) јохдур. Үчүнчүсү, әсәрин дили, үслубу үзәриндә апарылан мүәллиф ишидир ки, бунун хүсусијјәти илә конкрет шәкилдә таныш олмағ үчүн һәр ики нәшрдән алынмыш бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк:

1. «Мајысын көзәл бир сабаһы иди. Дан јери һәнуз јеничә ачылмаға башламышды».—сәһ. 9.

«Мајын көзәл бир сабаһы иди. Дан јери јеничә ағар-маға башламышды».—сәһ. 115

¹⁶⁶ М и р Ч э л л а л. Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), докторлуғ диссертасијасы, АДУ китабханасы, Баки, 1946, сәһ. 439.

2. «Бу аралыг гадынлар да јетишиб арабамызын әтра-фыны алмыш вә валидәмлә көрүшүрләрди».—сәһ. 11—12.

«Бу аралыг гадынлар да јетишиб арабамызын әтра-фыны алараг анамла көрүшдүләр».—сәһ. 117.

3. «Јаваш-јаваш оба чочугларына алышмышдым».—сәһ. 16.

«Јаваш-јаваш оба ушагларына алышдым».—сәһ. 119.

4. «Ахшам үзрә иди. Күнәш јаваш-јаваш дағлар ар-хасына чәкилмәјә башламышды».—сәһ. 26.

«Ахшам сулары гарармаға, күнәш јаваш-јаваш ор-манлы дағлар архасына чәкилмәјә башламышды».—сәһ. 124.

5. «Һәпимиз башдан-ајаға гулаг кәсиләрәк онун сөз-ләрини динләрдик».—сәһ. 30.

«Һамымыз башдан-ајаға гулаг кәсиләрәк ону динлә-јирдик».—сәһ. 127.

Бунларын изаһа еһтијачы јохдур. Көрүндүјү кими, әсәрин дили үзәриндәки иш әсасән сәмәрәли олмуш, сөз-ләр мө'нача даһа да дәғигләшдирилмиш, чүмләләр дү-рүстләшдирилмишдир. Әсәрин дили ајдын, сәлис вә бәди-идир. Һадисә вә сурәтләрин тәсвириндәки реаллыг, чан-лылыг вә тәбииллик «Көч»үн башлыча мәзијјәтләридир.

А. Шаиг «Мәктуб чатмады» һекајәсиндән сонра јаз-дығы бу әсәри илә дә классик нәср дилинин көзәл нүмунә-сини јаратды. Бу—онун әдәби фәалијјәтинин илк иллә-риндә, һәлә бир насир кими таныныб мәшһурлашмады-ғы дөврдә әлдә етдији бөјүк јарадычылыг мүвәффәғиј-јәти иди.

«Көч»дән сонра Шаиги дүшүндүрән мөвзулардан би-ри анлә вә мәншәт мөвзусу олду. Бу мүнәсибәтлә о, сон-ралар «Дурсун» ады илә танынан «Бәдбәхт анлә» (1911) повестини јазыб, 1912-чи илдә ајрыча китабча шәклин-дә чап етирди.¹⁶⁷

Повестдә әхлаг вә тәрбијә, анлә вә мәншәт мәсәләлә-ри әсас көтүрүлмүш, патриархал адәт-ән'әнәләр, хәсис-лик, чохарвадлылыг кими хүсусијјәтләр тәнгид олун-мушдур. Әсәрдә мәркәзи сурәт Борчалы гәзасынын са-кани Дурсундур. Атасы Пирверди өлдүкдән сонра о, әј-јашлыға, јарамаз һәрәкәтләрә мејл едир, «атасынын гә-

¹⁶⁷ А б д у л л а Ш а и г. Бәдбәхт анлә, Баки, 1912.

пик-гәпик топладығы дәвләти овуч-овуч дағытмаға» башлајыр. Лакин Баллы адлы көзәл бир гызла евләннб мәрһибан аилә һәјаты турмасы Дурсуну әјри јолдан узаглашдырыр. О, сакит, тәмиз һәјат јолуна дүшәрәк «чолуг-чочуг» саһибн олур, кетдикчә бөјүјән оғлу Сәфәрн бағ-бостанда чалышдығыны көрүб фәрәһләнир. Анчаг бу гајғысыз һәјат ахыра гәдәр давам етмир. Дурсун дахили аләмнндә мүјјән мүддәт әрзиндә кизләниши, чанындан-ганындан һәлә тамам чыхмамыш көһнә хаснјјәтләр, адәт вә вәрдишләр јенидән баш галдырыр. Јашынын кечмәсинә, аилә саһибн олмасына бахмајараг о, Гарачалар кәнднндә көрдүјү Күллү адлы гызы алмаг фикринә дүшүр. Бу сөвда онун бејнини арамсыз сурәтдә кәмирир, үрәјинин раһатлығыны әлиндән алыр. Оғлунун евләнмәк әрәфәсиндә олдуғуну, чамаатын тәһәләринн, башга сәбәбләри нәзәрә алмајараг, Күллүнү гачырдыр, аиләдә бөјүк мүсибәтин јаранмасына баис олур.

Бир тәрәфдән, күнүләр арасындакы дава-далаш, о бири тәрәфдән, Дурсунун Күллүнү әлә кәтирмәк, онун рәғбәтинн газанмаг үчүн етдији чидди-чәһд: Баллыны ачылаамасы, инчитмәси, дөјмәси, нәһәјәт, бу вәзијјәтдән тәнкә кәлмиш Сәфәрн атасынын үзүнә гајытмасы, «бәдир ата- өз һөрмәтинн сахла»—дәјтә һәтта ону һәдәләмәјә мачбур олмасы аиләдәки ихтилафын әсас мәзмунуну, гарма-гарышыгылығын үмуми мәнзәрәсини ајдын кәстәрир.

Сәфәр атасынын һәрәкәтләриндән хошланмаса да, әввәлдән Күллүнүн кәтирилмәсинин әлејһинә чыхса да, онун Вәли тәрәфиндән гачырылмасына дөзмүр, Гарачалара кедиб Вәлини өлдүрүр вә бу гәтлә көрә сүркүн едилир. Сәфәрн сүркүнә көндәрилмәси әввәлләр Дурсуна ағыр тәсир едир, анчаг бу һал мүвәггәти-кечичи олур. Күллү илә әјләнчәси тәзликлә һәр шеји она унутдурур.

Күнләр кечир, Русијада кенишләнән үмуми тәтилл, ингилаби һәрәкат далғасы Гафгазы да бүрүјүр, һөкумәт «үрфүјјәји-әскәријјә» елан едир, өзү илә револвер, хәнчәр, бычаг кәздирәнләри чәзаландырыр. Епизодик сәчијјә дашыјан бу һиссә она көрә әсәрә дахил едилмишидир ки, белинә «әски ири гама» бағлајыб гатарла Тифлисә кедән Дурсунун тутулмасы үчүн зәмин олсун. Әлбәттә, ичтимаи-сијаси һадисәләр бир гәдәр әтрафлы вә-

рилсәјди, әлагәдар мәтләбләрин инкишафына билаваситә хидмәт кәстәрәсәјди, әсас идејанын даһа габарыг чанландырылмасында бәдин зәрурәтә чеврилсәјди, повестини әһәтә даирәси хәјли кенишләниши оларды.

Дурсун һәмишә ачыг һавада сәрбәст кәздији һалда, инди гаранлыг зиндана салындығыны, мәһсулла долу арабалары, әзиз Күллүсүнү, башына нәләр кәлчәјинн фикирләшидикчә үрәји дәррдән сыхылыр, һалы тез-тез дөјишир. Алты ајлыг һәбсхана һәјаты да Дурсунун шүүр вә мәнәвијјатында јажшылыға доғру дөнүш әмәлә кәтирмир. Сојуг вә күләкли гыш күнүндә һәбсханадан бурахылыб кәндә кедәркән дә, аилә һәсрәти, өвлад мәнәбәти, аталыг дүјүгүсү дејил, Күллүјә тез говушмаг арзусу онун гәлбинә һаким олур.

«Дурсун» феодал-патриархал кәнд һәјатыны әсасән аилә-мәишәт мәсәләләри фонунда бәзи мүһүм хүсусијјәтләрлә чанландыран, көһнә адәт-әнәнәләри, хәстәликләри вә чиркинликләри үзә чыхарыб тәнгид едән реалист бир әсәр иди.

* * *

XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә Бақыда капитализм әләгәләринин кенишләндији, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшиди дөврдә мүхтәлиф јүнкүл васитәләрлә варланан, зәнкин сәрвәт, мүлк, кәми, мәдән саһибн олан ағалары Шанг кинајә илә «әсримзин гәһрәманлары» адландырмаш, онларын рәзил симасыны ачыб кәстәрән, тәрбијә, әхлаг вә мәишәтинн тәнгид едән марағлы бир әсәр јаратмышыр.

Әдиб, 1909-чу илдән јазмаға башладығы «Әсримзин гәһрәманлары» повестини¹⁶⁸ гәзетдә һиссә-һиссә чап едирәкән¹⁶⁹ Газандан вә Ашгабаддан бир нечә мәктүб алыр. Бурада әсәрн марагла охундуғу, ардынын сәбир-сизликлә көзләнилдји гејд едилир, јарадычылыг ишиндә мүәллифә мүвәффәгијјәтләр арзу олунурду.¹⁷⁰ Бир

¹⁶⁸ Әсәрдән бәзи парчалар илк дәфә дәрсликдә чап олунмушдур (бах: А б д у л л а Ш а н г. Күлзар, Бақы, 1912, сәһ. 74—81)

¹⁶⁹ Бах: «Игбал» гәзети, 1913, № 492, 498, 502, 508, 521, 532, 537; 1914, № 545, 548.

¹⁷⁰ Бах: А б д у л л а Ш а н г. Мәним һәјатым, Республика Әлјазмалары фонду, инв. № 3634, сәһ. 101.

тэрэфдэн, белэ һавэслэндиричи мэктублар, дикэр тэрэфдэн дэ, көркәмли Азербайчан жазычысы С. С. Ахундов кими достларын хејирхаһ мәсләһәти о вахт «бә'зи сәбәбләрә көрә жарымчыг галмыш» повестин тамамланмасында мүнүм рол ојнады. Шаиг әсәр үзәриндә јенидән ишләјәрәк 1918-чи илдә ону гуртарды вә бүтөв һалда совет дөврүндә чап етдирди.

Мөвзусу ингилабдан әввәлки шәһәр һәјатындан көтүрүлмүш повестдә һәм буржуа чәмијјәтиндә һөкм сүрән ијрәнч јашајыш гәјдаларыны вә әхлаг нормаларыны үзә чыхарыб тәнгид етмәк, һәм дә дөврүн бә'зи тәрәггипәрвәр гүвәләрини көстәрмәк, мүсбәт мејилләри чанландырмаг мүүллифин гаршысында дуран башлыча вәзифә олмушдур.

Әсәрдә, илк нөвбәдә, буржуа мүнһитинин јетиширдији типик бир нәсил диггәт мәркәзинә чәкилмиш, онун мә'нәви чәһәтдән нечә ифласа уғрадығы, фәлакәтә дүчәр олдуғу тәсвир едилмишдир. Һачы Кәрим, оғлу Мүрсәл, нәвәси Әшрәф—бу үч сурәт, онлабла бағлы бир чох һәдисә, әләгә вә мүнәсибәтләр әсас ифша объектләридир. Жазычы кечмиш Бакы кечәләриндән биринин тәсвири илә башладығы повестинин илк сәһифәсиндән Һачы Кәримин шәхсијјәтини чанландырмаға чалышыр.

Капитал буржуа әләминдә елә бир гүввәдир ки, чохларыны инсани сифәтләрдән узаглашдырмыш, мә'нәви дүшкүнлүжә вә сағалмаз хәстәлијә салмышдыр. Һачы Кәрим дә белә адамлардан биридир. О, евиндә тез-тез хәлвәтә чәкиләрәк сандыгда кизләтдији пуллары чыхарыб сајыр, дөнә-дөнә јохлајыр, әтрафдакы адамларә шүбһәли нәзәрләрлә бахыр Һачы Кәрим оғлуна чохлу чәһизи олан гыз алмаг арзусундадыр. О, дөвләтли гыз барәсиндә бир хәбәр ешидән кими арвадына чатдырыр, «Сән дә ајыг ол, бу гызы әлдән вермәк олмаз!», «Һеч билирсән нә чаһ-чәләлы вар!»—дејә она көстәришләр верир. көз-гулаг олмасыны мөһкәм тапшырыр. Һачы һәр имкана малик олдуғу һалда гыјмазлыгы үзүндән бирчә оғлуна «пејгәнбәри тој» етмәк, беш-он адамла јүнкүлвары гонаглыг кечирмәк, кичик мәчлис дүзәлтмәк истәјир. Нә арвады, нә гардаш-бачысы, нә дә гонум-әгрәбасы ону фикриндән дөндәрә билир. Хәсислик мәрәзи һачының башына ојун ачан бәлә шәклини алыр вә сурәтә гаршы нифрәт доғуран мүнүм амил олур. Повестдә Азәр-

байчан тичарәт буржуазиясынын нүмајәндәси Һачы Кәримин үзәриндә кениш дајанылмамыш, бә'зәи хүсусијјәтләри бир нечә сатирик ифадә вә реал чизки илә верилсә дә, характери ахырадәк ачылыб ифша олунмамышдыр.

«Әсримизин гәһрәмәнлары» нәслинин икинчи нүмајәндәси Аға Мүрсәлдир. О, әхлагсызлыг, әјјашлыг, гүмарбазлыг, исафчылыг кими рәзил сифәтләр мәнимсәмишидр. Аға Мүрсәл елә бир јолун јолчусудур ки, ону дүшдүјү батаглыг кирдабындан һеч бир гүввә, тәзәчә гурдуғу аилә һәјаты белә хиләс едә билмир. Ишкүзар, чидди әмәкдән тамам узаг олан, нә ев, нә аилә, нә дә кәләчәји һаггында дүшүнән бу авара адамын ән бөјүк диләји вә мөгсәди атасынын варына саһибләниб бош-бекәр вејләнмәк, әјләнчәли һәјат сүрмәкдир. Буна көрә «о, һәр заман атасынын үзүнә онда өлүм әләмәти көрмәк үчүн бахыр». Тутаг ки, Мүрсәл чибиндә истәдији гәдәр пулу олмадыгда атасынын архасынча данышыр, онун өлүмүнү арзулајыр, һәм дә нијјәтини кизли сахламајыб һәјасызчасына анасынын да јанында сөјләјир. Бәс онда «көзәл, ағыллы вә намуслу» арвадынын, дүнјаја јеничә кәлмиш мә'сум көрпәсинин күнаһы нәдир? Мүрсәлин характери кениш тәсвир јолу илә ачылмаса да, ата-анасына, аиләсинә мүнәсибәтинин сәчијјәси һәјати чизки вә әләмәтләрлә дүзкүн ифадә олунмушдур. Јухарыдакы кичик бир ишарә-штрих Мүрсәлин атасына нечә мүнәсибәт бәсләдијини ајдын көстәрдији кими. «Әшрәф һәјата ајаг басалы беш ај олдуғу һалда бу вахта гәдәр ата олараг бир кәррә дә ону гучағына алмамышды» чүмләси дә оғлуна мүнәсибәтини мүүјәнләшдирән характер нүмунәдир.

Һәфтәләрлә аилә үзү көрмәјән, «сәрвәтини әтәк-әтәк гумара гојмагдан чәкинмәјән», «сағаләт учурумларында» јуварланан Мүрсәлин арвады Мәрјәмлә рафтары даһа дөзүлмәздир. Бунун нәтичәсидир ки, дәррдән гәлби парчаланмыш Мәрјәм кетдикчә әријиб «јағсыз чыраг-кими сәссиз-сәмирсиз сөнүр», ағыр хәстәләнәрәк јорған-дөшәјә дүшүр, ганлы көз јашы төкүр. «Вәрәм пәнчәсиндә јаралы гуш кими чырпынмагда олан», кәнч өмрүнү дөрд дивар арасында чүрүтмәк мәчбуријјәтиндә галан заваллы гадынын агибәти фажиәли бир өлүм олур. Онун өлүм јатағында чан вермәси, дүнјадап үрәји нискилли

вә накам кетмәси конкрет-һисси формада әкс етдирилдиҗиндән бәдин тә'сир күчүнә мәлик ибрәтлән сәһнә кими узун мүддәт җаддан чыхмыр; охучунун гәлбинә вә шуруна тә'сир едир, үрәжини бәдбәхт бир инсаны мәһв едән вәзијјәтә, мүһитә, күнаһкара гаршы нифрәт ғығылчыма-лары илә долдуруп.

Ахырда тәкчә сәрхошлуғ, әјҗашлығ деҗил, елә бил. һәр шеј Мүрсәли бездирир; «Һәјат вә сәрвәт онун нәзәриндә өз әһәмийјәтини итирмәјә башлајыр». Дүшкүнлүк, сүстлүк, әталәт варлығына һаким кәсиллир. «Һәјатда ону севиндирәчәк бир идеал»; һәрәкәтә кәтирәчәк бир мәгсәд вә васитә галмыр. Кечә-күндүз гумар ојнајыб, сәрвәтини дағымтагдан санки тәсәлли алып. Нәтичәдә Мүрсәл сәһһәтини итирир, ағыр борча дүшүб бир нечә мүлкүнү сатыр, буруғуну киров гојур, бөјүк мәбләғдә пул удузур, «клубда ојун масасы үзәриндә бир әли илә гәдәһи додагларына көтүрәркәп, о бири әли илә дә карты ачмағ истәркән» үрәк паргламасындан өлүр. Биз онун ачыначағлы тәлеји илә, дүшдүјү вәзијјәтин кәтириб чыхартдығы лабүд нәтичә илә Аға Чәлилин («Нефт вә миллионлар сәлтәнәтиндә») сонрақы мәшәггәтлән һәјат јо-лу вә ағибәти арасында үмуми чәһәтләр көрүрүк. Анчағ Аға Мүрсәлдән фәрглән оларағ, Аға Чәлил аиләсинә хә-јанәт етдикдә, нис һәрәкәтә гошулдугда һеч олмазса әввәлләр вичданы гаршысында утаныб хәчәләт чәкир; «јарәб, бу нә ишдир мән тутдум», — дејә өзүнү данла-јыр, бир даһа чиркин әмәлләрә гуршанмајачағына сөз верир, чанышы гуртармағ үчүн хејли әлләшир дә. Тәәсүф ки, бир јандан үрәјиндә гара иланлар јатан хаан достунун һижләләри, чүрбәчүр кеф-ишрәт мәчлисн. ички-гумар дәм-дәскаһы, о бири јандан да, ујдуғу әхлагсыз гадынын фитнә-фәсады Аға Чәлили елә вәзијјәтә салыр ки, буналарын учбатындан о, унутдуғу инсанлығынын ар-дынча, чоғ кечмир ки, вар-дөвләтини әлиндән чыхарыб мүфлисләшир, диләнчи көкүнә дүшүр, аиләсинин дағы-лыб ағыр күзәрән кечирмәсинә, јаван чөрәјә вә сығына-чағ јеринә мөһтач галмасына сәбәб олур; бу чәкилмәз дәрләрә, мадди-мә'нәви сарсынтыларә дөзмәјәрәк өлүр. Аға Чәлил һәм горхулу јола илк аддым атанда, һәм дә һәрәкәтләринин дәһшәтлән нәтичәләрини көрәндә етдији сәһвләри, јарамазлығлары баша дүшүрсә, Аға Мүрсәл тәмиз мә'нәви анлајыш, әхлаги дүјүгү вә кејфијјәт, сағ-

лам дүшүнчә вә идрак јаддыр. Узун илләрни варлығын-да көк салыб дәринләшдирдији вәрдишләр ондакы инса-ни һисс вә габилијјәтләри, демәк олар ки, өлдүрмүшдүр. Вахты илә касыб, рәһмдил, сәхавәтлән инсан кими таны-нан Чәлилдән фәрглән оларағ, Аға Мүрсәл ушағлығдан елә бир мүһитдә тәрбијә алып бөјүмүшдүр ки, бу, ону түфәјли һәјат сүрмәјә алышдырмыш, характериндә мур-дар сифәтләрин инкишафы үчүн мүһум шәрт олмушдүр. Малик олдуғу имканлар онун алчағ нәфесинин, ијрәнч ар-зу вә еһтирасларынын габағыны нәинки кәсмиш, бәлкә ичрасына мүнәсиб зәмин јаратмыш, просесин инкиша-фыны асанлашдырмыш вә сүр'әтләндирмишдир.

«Әјҗашлығын сону јорғунлуғ вә сәфаләт, сәфаләтин сону һечлик вә фәлакәтдир!» сөзләри вәстәдә һөкм шәк-линдә, ирәли сүрүлән мүлаһизә вә ја тезис һалында гал-мајыб ачылып, конкрет оларағ Аға Мүрсәл вә Әшрәфин симасында әкс етдирилир.

«Әсримизин гәһрәманлары» нәслинин үчүнчү нүмә-јүндәси Әшрәфдир. Мүәллиф онун алдығы тәрбијә, бөјү-дүјү шәраит, кечдији һәјат јолу мәсәләләринә ајрыча диггәт јетирәрәк, характерини бир гәдәр әтрафлы ачыб көстәрмәјә чалышмышдыр. Будур, Әшрәфин ушағлығ илләри! Анасы һәр назыны чәкир, һәр шылтағы илә ој-најыр, һәр тәләбинн өдәмәли олур. О, көрдүјүнү көтүр-рәк, ешитдијини өјрәнәрәк инад, шылтағ, дәчәл, әркөјүн ушағ кими бөјүјүр. «Дәр дивар арасында гапалы тәр-бијә» алдыгдан вә азча бөјүдүкдән сонра евдән күчәј чыхыр, ушағларә гошулу, лакин мәгрур вә шһад тәһи-ти ону һеч кәслә јахынлашыб өјләнмәјә, ахырадәк јол-дашлығ етмәјә гојмур. «Мәһәллә ушағлары арасында һәр кәсдән чоғ севдији, һәр кәсдән чоғ бәјәндији» ки-чик Сона илә дә сакит, дава-далашсыз ојнамағы, мөһри-бан доланмағы бачармыр. Мәктәб һәјаты онда мүөјјәт дәјишиклик, јахшылыға доғру инкишаф јаратмаға баш-ладығы һалда, анлә даһилиндәки чан үзән чәкишмәләр; күндән-күнә кәскинләшән мунағицә ачы һиссләр доғу-руп. Анасынын «Мәним голум-ғанадым, үмидим, пәна-һым, руһум, гәлбим јалныз сәнсэн. Оғлум, мәним бах-сызлығыма, көз јашларыма јазығын кәлсин. Оху, һәр икимизи бу гара күнләрдән гуртар»¹⁷¹ — сөзләри јаваш-

¹⁷¹ Абдулла Шайг. Сечилмиш әсәрләри. Бакы: Азәр-нәшр, 1948, сәһ. 269.

јаваш Әшрәфин хәјалыны мәшгул етмәјә, бейнидә гәрар тутмаға, варлығыны һәрәкәтә кәтирмәјә башлајыр. О артыг аилајыр ки, «анасыны үзән, ону вәрәм јатағына сәрән атасы Мүрсәлин чиркин вә габа һәрәкәтләридир». Анасынын хатирәси үчүн, изтираб вә мәшәггәтләр гучағындан хиласы үчүн дәрсләринә һазырлашмағы вә мәктәби гуртармағы гәт едир. Лакин јатаға дүшмүш хәстә гадынын өмрү сона чатыр. Бу вахт гәлби кәдәрлә долмуш Әшрәф атасына «анасынын гатили кими» бахыр. Анчаг бу чәһәт, һабелә башга јахшы кејфијјәтләр инкишаф етмир. Она көрә ки, вәзијјәти дујан Мүрсәл оғлуну өзү илә бәрәбәр елә јерләрә апарыр вә елә бир һәјата алышдырыр ки, бу һәјат онун «әһвали-руһијјәси вә әхлагы дзәриндә силинмәз гара изләр бурахыр», дәрсә олан һәвәсини өлдүрүр. Әшрәф дүшүнүр ки, мән апама ағ күнә чыхартмағ, бәхтијар јашатмағ мәгсәди илә охујурдум. Бәс инди ким вә нә үчүн әзијјәтә гатлашмалыјам? Мәкәр атамын «түкәнмәз бир дәниз» олан сәрвәтини истәдијим әсини хәрчләјиб асудә јашаја, кеф чәкә, дүијадан ләззәт ала билмәрәмми? Бу чүр јанлыш муһакимләр, онун тәсири илә атдығы аддымлар үзүндән һәники мәктәбдән говудур, һәм дә һәјатыны тәһлүкә-гаршысында гојур вә ахырда мөһв олур.

Атасынын тутдуғу јолу давам етдирән, һәтта ону өтүб чох-чох габаглара кечән Әшрәф јашадығы шәһәрдәки азғынлығылары илә кифәјәтләнмәјиб, даһа кениш даирәдә фәалијјәт көстәрмәк үчүн охумағ ады илә Москваја кејир. Бурада онун башы «алакәз гызлар», «сүрәкли мүсамирәләр» елә бәрк гарышыр ки, мәктәби тезликлә дудур «охумағын дашыны» бирдәфәлик атыр. Инди о, күнүнү каһ Авропа отелиндә, опера театрында, каһ да клуб аиләләриндә, мүхталиф зијәфәт вә мәчлисләрдә кечирир. Әлбәттә, Аға Мүрсәлин мәктуб јазыб: «Оғлум, ... чаныны чох үзмә, кечинмәк үчүн лазымынча сәрвәтимиз вар! Елм вә ихтисас инсан өзүнү тәмин едә билмәк үчүн дејилми? Је, ич, кефдән галма, дүијадан истәдијини гәдәр кам ал!»¹⁷² демәси вә һәр дәфә она чохлу шул көндәрмәси Әшрәфин әхлагы үзәриндә бурахылмыш «гара изләри» даһа да дәринләшдирир, тәрбијәсинин по-

зулмасына, мәнәвијјатынын ејбәчәрләшмәсинә күчлү тәкан верир. Артыг варлығында зәһәрли тохумлар чүмәриб бој атыр вә сүрәтлә инкишаф едиб өз тәсирини көстәрир. Атасы өлдүкдән сонра Бақыја гајыдыб онун вәридатына саһибләнән Әшрәфин азғынлығы кет-кедә шидәтләнир. Москвада галдығы мүддәт әрзиндә о, анчаг «гадын гәлби овламағ вә ону өзүнә рам етмәк» кими «бәјүк ихтисас» газандығына қорә ушаглыг илләринин јолдашы олан Сона илә чох асанлыгла евләнир. Лакин һејәһат, үрәјиндә һәгиגי севки дујгусу галмајан, гәлбиндә гара јелләр әсән бир адамын сағлам аилә һәјаты гурмаға күчү чатармы? «Даг чешмәси гәдәр саф» бир гәлбә тохунулан «кирли әл» о гәлб саһибини хошбәхт етмәји бачарармы? Ајдындыр ки, ата евиндә олдуғу кими, оғулун тәзә гурдуғу аиләдә дә дәрин ихтилаф, чәкишмә вә зиддијјәт зүһур едир. Беләликлә, тәлеји бир чох чәһәтдән бәдбәхт Мәрјәмнн тәлејинә бәнзәјән јазыг Сонанын да өмрүнә зәһәр гатылыр, күнү изтираб вә руһи сыхынты ичарисиндә кечир.

Һеч вахт кефиндән-дамағындан галмајан, арыны-намусуну бүсбүгүн унудан Әшрәфин азғынлығы елә бир һәддә чатыр ки, арвады Сонаны күнаһы олмадан данламағ вә тәһгир етмәклә кифәјәтләнмәјәрәк, онун јанында ачыг шәкилдә «гадында ешг олмаз, еһтирас олар!» дејир. Бах, буржуа-чәмијјәтинин мәнәвијјатларда, шуур вә мунасибәтләрдә јаратдығы «инкишафын» ән дәһшәтли нәтичәләриндән, ән ијрәнч әхлағ нормаларындан бирү будур!

Әшрәфә истәдији кими кејинмәк, истәдији гәдәр әјләнмәк, истәдији шәкилдә јашамағ она көрә асандыр ки, онун һәр шејә һөкм едән гүввәси — сәрвәти вар. Бир тәрәфдән, буржуа чәмијјәтиндә гүдрәтли васитә олан шуулун күчү илә, диқәр тәрәфдән дә, «гадын гәлби овламағ» саһәсиндәки мөһәрәти илә о, садә тәбиәтли, јохсул вә мөһрибан Јеленаны да алдадыб һис јола чәкир. Јелена кет-кедә әввәлки нәчиблијини, сәмимилијини итирир, алдығы гиймәтли һәдијјәләрдән көзләри гамашыр, чох шејә наил олдуғча ширниқир, даһа артыг вә даһа гәрибә арзулара дүшүр. Өзүнү фирәнк императору IV Луинини гызына охшадыр; онун севдији мода үзрә палтар сифариш етдирир ки, мүсамирәјә кејиб кетсин. Нәтичәдә, Јелена чүрбәчүр бәхшишләр һесабына өмрү боју өзүнә бәс

¹⁷² Абдулла Шанг. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрпәшр, 1948, сәһ. 282.

сдәчәк күчлү жүк тутур вә Әшрәфдән додугу үчүн башгаларына мејл едир. Артыг Јеленанын бир забитлә кәздјини көрүб гәзәбләнән Әшрәф, өз ахмаглыгы вә агылсыз һәрәкәтинин гурбаны олур.

Әшрәфлә Јелена арасындакы әлагә вә мүнәсибәт мүнәсипән дәрәчәдә Ага Чәлилин Олја адлы актриса (И. Мусабәјовун «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» повести), Әкбәрин исә парисли ханым Сан-Фуа илә (Ә. һагвердјевин «Аталар вә оғулар» һекәјиси) әлагә вә рафтарыны јада салыр. Һәр үч әсәрдә кишиләрин бу гадынлара олан мејлинин сәбәби гудуз еһтирас, ијрәнч шәһвәт дүјүсү, јахынлашдырычы васитә — әлагә јарадан көрпү исә пулду, сәрвәтдир. Һәр үч әсәрдә сурәтләрин башына кәлән мүнәсибәт инандырычыдыр, вәзијјәт вә шәрәитә үјгүн тәсвир олунмушду. Ага Чәлил һансы сәбәбләр үзүндән иһе күнә галырса, о сәбәбләр Әкбәри дә учурум гаршысында гојур. Фәрг бурасындадыр ки, Әшрәф чыловсуз һәрәкәтләринин чәзасы олараг өлдүрүлүр, Ага Чәлил дүшдүјү ағыр вәзијјәтин кәдрли сәһнәләринә дөзмәјәрәк өлүр, Әкбәр исә алдадылдыгыны вә она гаршы кәјәнәт олундугуну һәлә мүфлисләшиб тамам сырадан чыхмадыгы вахт баша дүшүб гисас алыр, ики јарамазы өлдүрүр, өзүнү дә дивана тәслим едир.

«Әсримизин гәһрәманлары» нәслинин һәр нүмајәндәсин (Һачы Кәрим, Ага Мүрсәл, Әшрәф) өзүндән әввәлкинин өз характери илә ујушан бә'зи хүсусијјәтини мәнимсәмәк, буржуа һәјәт тәрзинә мәхсус даһа јени хүсусијјәтләрлә гүввәтләндирмәк һесабына, «өз гејри инсани һиссләри, варланмаг чәһди вә бунун нәтичәсиндә әхлаг дүшкүнлүјүнә дүчар олмасы илә бир-бирини тамамлајыр»¹⁷³. Һамысы бирликдә исә мүнәсипән синфи тәмсил едән вә үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдырылан тип тә'сири бағышлајыр.

Повестдә индијјәтли сәчијјәјә, дәјишкән әһвали-руһијјәјә малик олан, мүсбәтдән мәнфилијә доғру инкишаф едән сурәтләрдән бири Әһмәддир. Конкрет һәјәт материалына әсасән буржуа чәмијјәтиндә пулун вә башга амилләрин тә'сири илә намуслу адамларын нечә дәјишиб корландыгыны, мәнәви чәһәтдән нечә шикәст ол-

дугуну көстәрмәк нөгтеји-нәзәриндән бу сурәт дә мараглыдыр. Әшрәфдән фәргли олараг Әһмәд јохсул аиләдән чыхмыш, ушагкән ата-анасыны итирмиш, јетимлик вә көмәксизлијин нә демәк олдугуну јашајыб көрмүшдүр. Лакин о, кәдәрләнсә дә, хәјала, һиссә ганылса да, үмидсизләшиб дүнјадан әлини үзмүр; дәрсләрин ағырлығына, мүхтәлиф чәтиликләрә дөзәрәк «һәјәтин гаранлыгы вә горхунч чөлләриндә башсыз, кимсәсиз, чашгын-чашгын долашдыгы заман» һарајына чатмыш. Мәһәррәм әминин тәшәббүсү, мадди мәнәви көмәји сәјәсиндә орта мәктәби мүвәфғәијјәтлә гуртарыб университетә охумага кедир. Һә гәдәр ки, Әһмәд орта вә али мәктәбдә тәһсил алыр, ону ән чох дүшүндүрән газаначагы билик вә ихтисасла һәм өз һәјәтины јахшы гурмаг, һәм дә көмәјә еһтијәч дүјән халгына мүнәсипән фәјда вермәк фикри олур. Әлбәттә, бу ишдә тәләбә досту Зәкинин дә, мәктублары илә нәчиб һиссә вә фикирләр тәлгин едән Мәһәррәм әминин дә тә'сири аз олмур. Һәтта Зәкинин тәшәббүсү илә о кизли тәшкилатла әлагәјә дә кирир, лакин сонра (Зәки һәбб олунаркән) орадан узаглашыр. Москвадан Мәһәррәм әмијә көндәрдији бир мәктубунда: «Ана дили дејирәм: ана, ана! Уф! нә, гәдәр севимли, нә гәдәр дадлы бир кәлмә... Һәр ушаг дил ачаркән илк дәфә ана кәлмәси илә дил ачыр. Ана кәлмәсинин мәнә вердији инчә чошгун һисси вә кениш мәнәни мән һеч бир дил илә тәсвир едә билмәјәчәјәм»¹⁷⁴ кими чох гијмәтли фикирләри вә нәчиб арзулары онун һәлә саф гәлбли кәнч олдугуну көстәрир. Әһмәд бир гарны ач, бир гарны тох доланараг әзијјәтли тәһсил илләрини мүвәфғәијјәтлә баша вуруб, мүнәндислик диплому алыр. Лакин Бакыја кәлиб, мүстәгил сурәтдә һәјәта атылмаг истәркән, чәтиликләрә гаршы давам кәтирмәкдә вә мүғавимәт көстәрмәкдә ачизлијини дүјүр, али тәһсилли олмасына бахмајараг «нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» өзүнә лајиг иш тапа билмәдијини көрүб гәм-гүссәјә батыр. Мәһәррәм әминин көмәји илә таныш мәнәдәндә ишә дүзәлдикдән, Москвада «азгын һәјәтин ачы вә фүсункар зөвгүнү» она дадыздырмыш Әшрәфлә позулмуш әлагәсини бәрпа етдикдән, алдыгы варлы гызын дајысы тәрәфиндән бағышланмыш беш отагдан ибарәт

¹⁷³ Азәрбајҗан әдәбијјәти тарихи, III чилд, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјәти, 1957, сәһ. 20.

¹⁷⁴ А б д у л л а Ш а н г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1948, сәһ. 280—281.

гурулу евә көчдүкдән сонра Әһмәддә сүр'әтлә јени һиссләр, фикр вә хәјаллар баш галдырыр, мәнфилијә доғру инкишаф вә гәти дөнүш јараныр. Белә бир моғамда мүәллиф сурәти характеризә үчүн узун-узады тәсвир әвәзинә мүвәффәғијјәтлә ишләтдији конкрет һәјати чизкиләрлә, «алышмыш гудурмушдан јаман олур» кими мөшһур халғ мәсәли илә охучунун образ һағғындакы әввәлки тәсәввүрүнү асанлығла дәјишдириб, јени вәзијјәтә үғғун истигамәтә доғру јөнәлдә билир.

Әһмәд јохсуллуғун дашыны атыб бир мүддәт казиноларда «ган-ган» рәғси ојнајан гызлара тамаша етдикдән, намусуну сатан позғунларла әјләндикдән сонра ад, шөһрәт вә сәрвәт газанмағ хәјалына дүшүр, гоһум-әгрәбасынын кәмәји илә шөһәр дөвләт думасында мәс'ул вәзифә тутур, һәр чүр фүрсәт, имкандан вар күчү илә истифадә едәрәк бөјүк мүлкәдар вә сәрвәтдар олмага чалышыр. Мүәллифин јаздығы кими, артыг «ону нә ичтимаи ишләр, ичтимаи мәфкурәләр марағландырырды, нә дә халғын, вәтәнин мүғәддәрәты»¹⁷⁵. Буну Әһмәдин Зәкијә дедији: «Бура бах, достлуғумуз өз јериндә, мәсләк өз јериндә, бир дә һансы үсули-идарә олур-олсун, мәним үчүн нә фәрги вар?»¹⁷⁶ сөзләри дә тәсдиғ едир. Иш үчүн јанына кәлмиш ики јохсул тәләбәни кабинетдән говдурмасы факты вә үмумијјәтлә бүтүн бунлар Әһмәдин мә'нәвијјәтиндә, шүүр вә давраһышында, һәјат, һадисә вә инсанлара бахышында әввәлкиндән (орта вә али мәктәбдә охудуғу вахтлар нәзәрдә тутулур) тамам фәргләнәчәк јени кејфијјәтләринин төрәндијини чоғ доғру-ашкар көстәрир. Беләликлә, башланғычда тәсвири мүсбәт планда верилән, мәғсәди вә арзулары илә охучуларда кәләчәжинә аз-чоғ үмид доғуран Әһмәд ичәрисиндә јашадығы мүһитин, һәр шејә һөкмранлығ едән пулуру вә башга амылләрин тәсири илә позулур. сағлам шүүра, ичтимаи әгидәјә, тәмиз әхлағ гајдаларына јад адама чеврилир, мүсбәт мөвгәдән тамам чәкиләрәк мәнфи сурәтләр гүтбүнә — «әсримизин гәһрәманлары» чәркәсинә кечир.

А. Шаиг буржуа чәмијјәттидәки бир чоғ зиддијјәт вә чиркинликләри аилә-мәишәт мәсәләләри фонунда реа-

¹⁷⁵ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1948, сәһ. 344—345.

¹⁷⁶ Јенә орада, сәһ. 363.

лист гәләмлә ачыб көстәрмәк вә гырмачламагла, бә'зи ичтимаи хәстәликләрә, мәнфи һаллара гаршы нифрәт доғурмагла галмыр; мүсбәт чәбһәјә мәнсуб олан Зәки вә Мәһәррәм әми кими адамларын сурәтини јаратмага да тәшәббүс едир.

«Һејван кими гарныны һәр дүрлү һәшарәт вә нәбатәтлә долдурмагдан», «шансенеткаларын кирли јубкаларыны гохламагдан» башга һеч нә дүшүнмәјән сәрсәриләрә, бүтүн өмрүнү позғун һәјатла кечирән Аға Мүрсәл кими мешшан аталара, сәрвәтинә күвәниб әјјашлыға гуршанан Әшрәф кими чаһил оғуллара, мөһкәм әгидә саһиб олмајан Әһмәд кими горхак адамлара дүшмән кәсилән Зәки һәјатын мә'насыны дүзкүн анлајыр; ичтимаи идеал, мәғсәд вә мәнәфә неғтеји-нәзәриндән гијмәтләндирмәји бачарыр. Көрүшләри Москвада тәһсил аларкән јеткинләшән бу кәнч јолдашлары илә сөһбәт заманы азадлығдан, халғ сәадәти вә вәтән мәнәббәтиндән, милли шүүр, ичтимаи тәрбијә вә әхлағ мәсәләриндән данышыр. Өз милләтинин, халғынын гејдинә галмајан, тәрәғгисинә чалышмајанларын сәрвәтини дә, биллик вә ихтисасыны да фәјдәсыз сајыр. Охучу һисс едир ки, Зәкинин гәлбиндә алышыб јанарағ варлығыны һәрәкәтә кәтирән әсас гүввә — халғ азадлығы вә сәадәти уғрунда мүбаризә руһу, һәјат ешгидир. Мүәллифин мә'луматындан өјрәнирик ки, о, сосиал-демократларла әләғә сахландығына, «чар сијасәти вә үсули-идарәсинә гаршы» чыхыш етдијинә көрә алты әј һәбс олунур вә университетдән чыхарылыр. Бу һадисәдән сонра Зәки Бакија гајыдарағ бир мүддәт жандарма идарәсиндә мәнсуб олдуғу тәшкиләтын вә зәһмәткеш халғын хејринә ишләјир, ахырда да Иран ингилабында иштирак едир, азадлығ јолунда һәлак олур. Мүәллиф әсәрин сонунда эпизодик сурәтләрдән биринин дили илә мүгајисәли тәрздә чоғ мә'налы вә јекунлашдырычы фикир сөјләјир: «Бәли, Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчағ о јубка гурбаны, бу исә азадлығ вә ингилаб гурбаны олду. Араларында нә бөјүк фәрг вар! Намуслу өлүм дә намуслу һәјат гәдәр шәрәфлидир!»¹⁷⁷

Әлбәттә, әсәрдә сурәтин сәчијјәсини мүкәммәлләшдирәчәк бә'зи имканлардан лазыми гәдәр истифадә олун-

¹⁷⁷ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-нәшр, 1948, сәһ. 365.

мамышдыр. Конкрет тәсвир эсасында көстәрилмәмиш- дир ки, Зәки сосналистләрә јахынлашдыгдан сонра ин- гилаби тәшкилатын тапшырылларыны нечә јеринә јетир- миш, раст кәлдији манеэләри һансы чәтин, мүрәккәб шә- раитдә арадан галдырмалы олмуш, чан атдыгы идеја- мөгсәд һәмнә һансы фәдакарлыгларә дөзмүш вә и. а.

Мүәллиф «Зәки чоһ дајаныгылы, сәбирли вә ирадәли бир кәнч иди» сөзләрини дејир. Јахуд сурәтин дили илә «инсана һәјәти севдирән мүбаризәдир», «бу ганлы чар үсули-идарәсини јыхмаг, ону алт-үст етмәк лазымдыр» кими гијмәтли фикирләр ирәли атыр. Лакин бу чүр мәт- ләбләр, һаггында данышылан дөвр вә һадисәләрин ипқи- шафы просесиндә, конкрет тарихи-ичтимай шәраитә уј- гун тәрздә, образын гызгын әмәли фәалијјәтиндә лазыми бәдни һәллини тапмыр. Јазычы бу мәсәләләрни бә'зисинә анд сон дәрәчә гыса мә'лумат вермәклә кифәјәтләнир ки, бу да аздыр.

Јери кәлмишкән, повестә едилмиш бир әләвәни гејд етмәк лазымдыр. Сон нәшрдә Зәки университетдән чы- харыларкән һәбс олунмамыш Бақыја кедир. Бу вахт онун дүјгү вә дүшүнчәләринә, азадлыг истәк вә мејллә- ринә, Бақыда Мәһәррәм әминин гызлыгына Азәрбајчан дилини өјрәтмәк сә'јинә, онларын арасындакы мүнәси- бәтин тәмиз севки дәрәчәсинә галхмасы вә евләнмәләри илә нәтичәләнмәсинә даир јени һиссәләр¹⁷⁸ сурәтин сәчиј- јәсиндәки бә'зи хүсусијјәтләри үзә чыхарыб аз-чоһ гүв- вәтләндирмәјә хидмәт көстәрдији үчүн мүвәффәгијјәтли- дир.

Мәһәррәм әминин дә кечдији мүрәккәб һәјәт вә мә'- нәви инқишаф јолу дәриндән, мүфәссәл ишыгландырыл- мамышдыр. Әсәрдәки мүхтәсәр тәсвирдән ајдынлашыр ки, Мәһәррәм әми аиләләринә үз верән бәдбәхтликләри көрүр, кәнд вә шәһәр һәјәтинын ачыларыны дадыр, узун мүддәт Петербургда јашајыр, тичарәтлә мәшгул олур... Лакин һарада олурса-олсун ичтимай. иптисади, сијаси вә мәдәни ишләрлә јахындан марагланыр. Али мәктәбләр- дә охујан вәтәндашларыны ахтарыб тапмағы, онлара

¹⁷⁸ Бах: А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, I чилд. Бақы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 185—194.

Бурада әсәрин ады да дәјишдирилиб «Әсримизин адамлары» гојулмушдур.

мәдди-мә'нәви көмәклик көстәрмәји өзүнә борч билир; гајғыкешлији вә алиһәнаблыгы илә тәләбәләрин рәғбә- тини газаныр. Халг һәјәтиндакы һәр тәрәгги, «Әкин- чи», «Кәшкүл» кими гәзетләрин нәшри ону севиндирир. Азсавадлы олмасына бахмајараг елмә, маарифә, јени- лијә доғру чан атан бу гочанын мә'нәвијјәтиндакы кеј- фијјәтләр өмрүнүн ахырына јахын јенә ону ичәрисиндән чыхдыгы халгын јанына, доғма Кәнчә шәһәринә чәкиб кәтирир. Мәһәррәм әми чоһдан ајрылдыгы шәһәрә гајы- даркән мүхтәлиф јенилик вә бөјүк инқишаф көрәчәјинә үмид бағлајырды. Лакин бурада һәјәт һәгигәтләринин дәһшәтли мәнзәрәләри илә тәзәдән гаршылашараг адам- ларда мүасир шүүрун һәлә лазымынча ојанмадыгыны, мөвһумат вә хурафатын һәлә чоһ күчлү олдуғуну көрүр. бир чоһ һадисәләрин чанлы шаһиди олур. Имкан тап- дыгча молла вә руһаниләрә гаршы чыхмасы она јени лә- гәб газандырыр: «Кафир Мәһәррәм!». Бу әһвалатдан сөңра о, Бақыја кедир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Мәһәррәм әми милләтинин истәдад вә игбәлины инаныр, бир чоһ һалда вәтәнин, халгын тәлејини дүшүнүр, «...фыртыналы дәнизин гудур- муш далгалары ағзындан кәммимизи бу кәнч сүқанчылар саламат саһилә чыхарачаг» —дејә кәнчлијә е'тимад бәс- ләјир, гајғы илә јашашыр. Хәјәлины милли кадрларын јетишмәси, милли мәктәбләрин ачылмасы, елм вә маари- фин инқишафы кими мүнһүм мәсәләләр мәшгул едир. Әл- бәтте, бу нәчиб арзулар, көзәл дүшүнчәләрдир. Лакин буларын мүгабилиндә көрүлән иш, көстәрилән фәалиј- јәт аздыр. Повестә Мәһәррәм әминин мүхтәсәрчә әкс олунмуш бир-ики тәшәббүсү (Әшрәфи мәктәбә јаздыр- масы, Ага Мүрсәллә көрүшү, Әһмәдә гајғы көстәрмәси вә с.) нәзәрә алынмазса, ичтимай-мәдәни тәдбирләрдә иштирақы, ата-аналар арасында тәблиғаты, ушагларын мәктәбә чәлб едилмәси саһәсиндәки фәдакарлыгы вә с. мәсәләләр өтәри шәкилдә, үмуми сөзләрлә верилмишдир. Мәһәррәм әми «ингилабчы тәрәггипәрвәр зијәлыларла бирләшмәји» гәт едирсә дә, «бу чарын тахты өз башына учсун» дејирсә дә, бунлар сөз олараг галыр, сурәтин кон- крат әмәли фәалијјәтиндә өзүнү доғрултмур.

Үмумијјәтлә, гәләмә алынмыш әһвалат вә һадисәләр бир чоһ һалда мараглы шәкилдә чанландырылса да; «һалва демәклә ағыз ширин олмаз», «сәбр кәсасы долуб

дашды», «башына кэлэн башмагы олар», «зүлм јердә галмаз», «башымызын алтына јастыг гојур», «дәниз ол дәр кичик һадисәдән чај кими буланма», «хәјалында дагы арана араны дага дашыјырды». «ајағыны ғырыб евдә отурсуи» кими мәсәл. аталар сөзү, идиоматик ифадә вә башга тәсвир васитәләриндән аз-чох истифадә едилсә дә, әсәрин дилиндә бә'зи сәһифәләрдә бир гурулуғ һиссә олунур.

«Әсримизин гәһрәманлары» XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Бақы буржуазиясынын һәјатыны айләмәшәт мәсәләләри фонунда чанландыран, буржуа чәмијјәтинин ијрәнч әхлаг нормалары вә јашајыш гајдаларыны тәнгид едән илк мүвәффејјәтли нәср әсәрләриндәндр.

* * *

А. Шаигин «Әсримизин гәһрәманлары»ндан сонра јаздығы ири һәчмли нәср әсәри «Араз»дыр. Бу роман ијirmi ил сонра јазылса да, һәмин илләр мүәллифин јарадычылығында мәһсулузлуғ дөврү олмамышдыр. Әксинә, гаршысында кениш имканлар ачылдығыны көрән сәнәткар совет дөврүндә фәал ишләмиш, халгымызын мүасир вә кечмиш һәјатындан бәһс едән бир сыра марағлы ше'рләр, поемалар, һекајә вә пјесләр јазмышдыр. Ингилабдан әввәл «Мәктүб јетишмәди» һекајәсиндә тохундуғу бә'зи һәгигәтләри кениш планда ачмағ, фикрини-хәјалыны мәшғүл едән, узун мүддәтли мүшаһидәләрини мәһсулу олан мүәјјән мәсәләләри ишығландырмағ, Бақы нефт фәһләләринин кечдији ағыр һәјат вә мүбаризә јолуну көстәрмәк үчүн 1938-чи илдә «Араз» романыны јазыр.

«Араз» Азәрбајчан совет нәсринин гијмәтли нүмунәләриндән биридир. Бу роман С. Вурғунун «Вагиф», «Ханлар» пјесләринин, М. С. Ордубадинин «Кизли Бақы», «Дөјүшән шәһәр», Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифест» әсәрләринин мејдана чыхдығы, әдәби инкишафымызын јени јүксәлиш мәрһәләсинә кечдији дөврүн мәһсулулдур.

Социализм реализми үсулу әсасында халгымызын ингилаби-тарихи кечмишиндән бәһс олунан «Араз» романында көһнә һәјаты дәјишиб јени дүнја гурмағ үчүн доғулан чәсур инсан сурәтинин јарадылмасына вә чәмијјәтин тәрәггиһәрвәр гүввәләринин көстәрилмәсинә хүсуси

диггәт јетирилмишдир. Шаиг гәләмә алдығы бир чох һадисәләрин чанлы шаһиди олмуш, конкрет һәјат мүшаһидәләринә әсасланмыш, зиддијәтләрлә долу олан мүрәкәб дөврүн (XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләри — 1907-чи иләдәк) хүсусијјәтләрини өјрәнмиш, нефт сәнәјесиндә чалышан ингилабчы фәһләләрин хатирәләриндән истифадә етмиш вә әһәмијјәтли мөвзуда әсәр јазмышдыр.

«Араз» 1940-чы илдә Азәрнәшр, 1954-чү илдә Ушаг-кәнчнәшр тәрәфииндән ајрыча китаб шәклиндә, 1957-чи илдә исә јазычынын «Сечилмиш әсәрләри»нин биринчи чилдиндә чап олунмушдур. Романын сонрақы нәшри үзәриндә (сон ики нәшр арасында фәрг јохдур) јенидән ишләнилмиш, бир сыра дәјишиклик вә әләвәләр едилмишдир. Булар там олмајан бә'зи мәтләбләрин мүкәммәлләшмәсинә, бә'зи һадисәләрин әсасландырылмасына көмәк етмиш, әсәрин идеја-бәди и чәһәтдән даһа да тәкмилләшмәсинә сәбәб олмушдур. Илк нәшрлә сон нәшр арасында олан мүһүм фәргләр, әһәмијјәтли дәјишиклик вә јениликләр һансылардыр?

Романда тәсвири ағырлашдыран, диггәти әсас мәтләбдән узаглашдыран, сужети ардычыл инкишафындан јайындыра билән һадисәләр — Дәли Халыгын һәрәкәтләри, гочуларын һәбсханадақы јашајышы, өзбашыналығы илә әлагәдар јерләр (сәһ. 79—81; 84—88) сонрақы нәшрдә ихтисар едилмишдир.

Илк нәшрдә Ванјушанын чар јандарм идарәсиндә ишә кирмәси мүхтәлиф васитәләрлә өјрәнилир, онун хәфијјә гијафәсиндә чәкдирдији шәкилләрдән бири әлә кечирилир вә ингилаби тәшкилат да бунун дүзкүнлүјүнү тәсдиғ едир. Габагчыл фәһлә Серјожа мәсәләни ишдән хәбәри олмајан Араза дедикдә, онун инанмајыб һәр шеји өз көзләри илә көрмәк үчүн һәмин күнүн сәһәри шәһәрә кетмәси илә әлагәдар һадисәләрин тәсвири артыг көрүнүрдү. Чүнки әввәла, тәшкилатын кәлмиш олдуғу нәтичәјә (буну о, даһа әтрафлы, даһа дәгиг өјрәнә биләрди) инанмамағ үчүн Аразын әлиндә мөһкәм әсасы — сүбуту јохдур. Икинчиси, Араз шәһәрә кедиб лазымы јерләрдә Ванјушаны күдмәклә, шүбһәләрини дағдырса да, јени шеј (мә'лум һәгигәтдән башга) өјрәнә билмир. Үчүнчүсү, ола биләрди ки, о, еһтијатсызлығ көстәриб иши даһа да корласын вә чәтинләшдирсин. Она көрә мүәллиф сонрақы нәшрдә просесин тәсвириндәки лүзумсуз јерләри.

зәурәтдән ирәли кәлмәжән тәфәррүаты (сәһ. 104—111) атмыш, мәтләби бир нечә тутарлы чүмлә илә изаһ едиб әсасландырымыш, Аразы исбат олуңмуш мәсәләни тәзәдән јохламағ фикридән дашындырымыш, әләвә вахт вә зәһмәт сәрф етмәк әзијјәтиндән гуртармыш ки, бууңла да әсәр итирмәмиш, әксинә, газанмышдыр.

Сонрақы нәшрдә Ванјушанын әвәзинә Миша (Михајл Михайлович) адлы шәхс хәфијјә кими тәсвир едилр вә ону изләјән, онун һағгында мәлумат кәтирән исе Ванја олур. Бурада Мишанын сатгын чыхачагына, фәһләләрә вә тәшкилата хәјанат едә биләчәјинә әввәлчәдән зәмин һазырланмышдыр (бах: сәһ. 332—333).

Илк нәшрдә олан сон сәһифәләр — романа бир нөв мәчәрәчылығ сәчијјәси верән, бә'зән һадисәләрин инкишафындақы реализми зәифләдән, тәбиңлији позан IX фәслни чох һиссәси (сәһ. 250—274) сонрақы нәшрдә ихтисар едилмишдыр. Бунун әвәзиндә Азәрбајчан халгының гәһрәман оғлу Ханлар Сәфәрәлијевин өлдүрүлмәси мүнәсибәти илә кечирилән мүтәшәккил фәһлә нүмајиши вә митиңги, тә'тилә башламыш Сураханы фәһләләри илә сילהла полис дестәләринин тоғушмасы, Аразын тәшәббүсү — фәалијјәти тәсвир олуңмушдыр (сәһ. 448—454).

Русијада чап едилмиш марксист әдәбијјатын һәштәрхандан Бақыја кәтирилмәси үчүн көрүлән тәдбир јенидир (сәһ. 426—428). Бу кичик һиссә сонралар һағгында данышылачак әләгәдар һадисәјә әсас јаратдыгына, зәмин һазырладыгына көрә дә әһәмијјәтлидир.

Аразы тутдурмағ үчүн Аслан бәјин Гасым бәјлә көрүшүб сәһбәт етмәси романын сонрақы нәшринә әләвәдир (сәһ. 413—414). Бу, һәм сәһибкарларын ич үзүнү ачмаға, һәм дә шәраити сәчијјәләндирмәјә хидмәт мөгсәди дашыјыр.

Күнәш сурәти илә әләгәдар олан марағлы бир парчаны (сәһ. 30), Аразла Шамилин кәнддә Варисә раст кәлиб етдикләри сәһбәти (сәһ. 193—194) әсәрин сонрақы нәшриндә дә сахламағ лазым иди. Чүнки бәдин чәһәтдән мүвәфғәијјәтли олан һәмин кичик һиссәләр сурәтләрин характеринин фәрдиләшдирилмәсинә, һәјата, һадисә вә инсанлара мүнәсибәтләрин мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк едир; охучунун һәр образ һағгындақы тәсәввүрүнү даһа да гүвәтләндирди.

Бә'зи мәтләбләрин јери, бә'зи сурәтләрин адлары дәјшидирилмиш, онларын маһијјәтини даһа да ајдыңлашдыра билән кичик әләвә вә ихтисарлар едилмишдыр.

Бүтүн бунлары көстәрдикдән сонра әсәри сон нәшрә әсасән тәһлил етмәк мөгсәдә даһа мүвафигдир.

Мәлумдур ки, XX әсрин әввәлләриндә чар мүтләғијјәтинә, капитализм гурулушуна гаршы мүбаризә бајрағы галдыран, кениш сәһәдә ингилаби фәалијјәт көстәрән чохмилләтли Бақы пролетариатының о гәдәр сијәси тә'тили, нүмајиш вә чыхышы, мүртәчә гүвәләрлә кәркин тоғушмасы олмушдыр ки, бүтүн бунлары, дөврүн типик тарихи һадисәләрини бир әсәрдә, һәм дә һәчмчә һисбәтән кичик, тамамланмамыш бир романда әтрафлы әһәтә етмәк чәтин иди. Белә бир вәзифәни — габагчыл фәһлә синфинин азадлығ уғрунда фәдакар мүбаризәсини, бөјүк халғ һәрәкатыны һәртәрәфли әкс етдирмәк вәзифәсини һеч мүәллиф дә гаршысына гојмамышдыр. «Романда мүһүм һадисәләр, Бақы нефт рајонларындан бириндә дүнјаја кәлиб, орада јетишән вә өз фәалијјәтини дә орада давам етдирән бир фәһләнин һәјат вә мүбаризәси илә әләгәдар верилмиш, әсас мөгсәд дә онун синфи шүүрунун ојанмасыны вә ингилаби һәрәката гошулмасыны көстәмәк олмушдыр»¹⁷⁹.

Дөврүн бә'зи мүһүм һадисәләринин конкрет тарихи шәраитлә әләғәли тәсвири, ингилаб һәрәкатына даир марағлы сәһнәләрин инандырычы ифадәси, фәһлә синфинин ағыр шәраитдә јашајыб мүбаризә апармасының бәди ин'иқасы, чаризмин фитнәкарлығ вә милли гырғын сијасәтинин ифшасы вә с. мүәллифин мөвзуну дәриндән өјрәнмәси, һәјат һәгигәтләринә садиг галмасы, әмәкчи инсанларын мәнишәт вә психолокијәсына јахындан бәләд олмасы кими әһәмијјәтли амилләрлә, сәмәрәли јарадычылығ просесинин мүвәфғәијјәтләри илә изаһ едилмәлидир.

Романын әсас гәһрәманы зәһмәткеш Араздыр. О, ади бир фәһләдән, габагчыл, мүбариз, ингилабчы фәһлә сәвијјәсинә схематик шәкилдә дејил, просесин конкрет вә инандырычы тәсвири јолу илә јүксәлир. Аразын кечдији мүрәккәб һәјат вә мәнәви инкишаф јолу мәһрумијјәт-

¹⁷⁹ А б д у л л а Ш а и г. Араз, Бақы, Ушагкәчнәшр, 1954, сәһ. 3.

лэрлэ долу олан, инсандан ирадо, мөтанэт, ағыл, мәр-
лик, инам вә с. кејфијјәтләр тәләб едән чәтин сынаг меј-
даныдыр. Мүәллиф сурәти зиддијјәтли һадисәләрини кир-
дабына атмыш, ону мұхтәлиф мөгамларда, мұнасибәт-
ләрдә, ишдә, мұбаризәдә, аилә вә мәишәтдә тәсвир ет-
мәјә диггәт јетирмишдир. Ичтимаи-сијаси һадисәләрдә
аилә-мәишәт мәсәләләрини бир-бириндән тәчрид олун-
муш һалда дејил, јанашы, әлагәли шәкилдә вермәјә ча-
лышмышдыр ки, бу да тәгдирәләјиг чәһәтдир, романын
мүвәффегијјәтнини тә'мин едән сәбәбләрдәндир. Белә бир
вәзијјәт һәм һадисәләрини маһијјәтини, һәм дә сурәтин
сәчијјәсини ачмаг имканыны кеишләндирир.

Мүәллиф Аразда тәдричлә инкишаф едиб мөһкәмлә-
нәчәк хусусијјәтләри јарадан илк мәнбәји, амилләри аш-
кара чыхартмаг мөсәди илә, јығчам шәкилдә, бә'зән мә'-
лумат характериндә олса да, сурәтин кечмишиндән сөһ-
бәт ачмаға зәрури сајмышдыр.

Бакынын Сураханы гәсәбәсиндә јохсул дахмада дүн-
јаја кәлән Аразын нәсли — атасы да, бабасы да нефтчи
олмуш, өз алын тәрләри һесабына долаимыш, ағыр кү-
заран кечирмишләр. «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндәки
Гурбан кими мәзлумларын, һәмчинин миңләрдә башга
хасијјәтли фәһләләрин башына кәлән сон мүсибәт бу
ата-оғулун да нәсиби олур. Лакин Балакиши вә Атаба-
ла һаггындакы јығчам мә'лумат вә эпизодлардан өјрәни-
рик ки, онлар бир сыра хусусијјәтләринә көрә Гурбандан
фәргләнирләр. Чаванлығында узун мүддәт һагсызлыг
әлејһинә чыхмыш, «чоһ мәзлумлары залимләрин пән-
чәсиндән гуртармыш, чоһ залимләрин очағыны сөндүр-
мүш» олан Атабала оғлунун фачиәли өлүмүндән сонра
да, вүчудуну гочалыг әләмәтләри бүрүјүб јашы јүзү ке-
чәндә дә, намәрдләрә баш әјмәмиш; каһ јекә чархлы
арабаларда мәдәндән шәһәрә нефт дашымагла, каһ да
«әждәһа ағызлы» гујуларда әлләшмәклә аиләсини до-
ландырмаға чалышмышдыр. Көзләринин ишығы кәсилә-
нә, дизләринин тагәти, голларынын гүввәти түкәнәнә
гәдәр ишләјиб оғлунун јадикарыны — нәвәси Аразы
бөјүтмәјә чан атан бу хејрхаһ, дирибаш вә мәрд инсан
ахырда дөврүн һагсызлыглары үзүндән күдаза кедир,
газдығы гујуда һәлак олур.

Бу тәсирли һадисәнин һәм «Мәктуб јетишмәди» һека-
јәсиндә, һәм дә «Араз» романында инсан гәлбини титрә-

дән мөһарәтлә, дәрин үрәк ағысы илә тәсвир олунмасы
тәсадуфи дејил. Бу, бир тәрәфдән, мүәллифин әсил ин-
санпәрвәрлијјиндән, јүксәк гуманизминдән, зәһмәткешлә-
рин јашајышына һәссас мұнасибәтиндән, бизи фәһлә һәја-
ти вә мәишәти илә јахындан таныш етмәк истәмәсиндән
ирәли кәлирсә, диқәр тәрәфдән дә, мајасы әдаләтсизлик-
лә јоғрулмуш, һагсызлыг, ичтимаи бәрабәрсизлик үзә-
риндә гәрар тутмуш гурулуша, онун гајда-гануиларына,
ачкөз саһибкарларына, зүлмкар ағаларына дәрин ниф-
рәт доғурмаг хусусијјәтиндән ирәли кәлирди.

Араз он беш јашында икән ишә башлајыр; бабасын-
дан ешитдији һәгигәтләри, фәһләләрин јашајыш тәрзи-
ни, ағыр иш шәраитини инди көзләри илә јахындан кө-
рүр, мүәјјән һадисәләрин чанлы шаһиди вә иштиракчысы
олур. Гасым бәјин мәдәниндә чалышаркан кеиш чөл-
ләр, узаг јоллар, галын мешәләр кечиб кәлмиш Ванја ад-
лы бир кәнчлә вә башга фәһләләрдә достлашыр. О вахт
миңләрдә јохсуллары мұхтәлиф јерләрдән ири сәнаје
шәһәрләринә сүрүкләјән башлыча амил ишсизлик, ачылыг
вә еһтијаж иди. Саһибкарлар учуз гиймәтә тутдуғлары
ишчи гүввәсини амансызчасына истисмар едирдиләр.
Белә бир шәраитдә јашајан Араз көрдүјү һадисәләрини
маһијјәтини дәриндән гаврамаға, онлардан дүзкүн
нәтичәләр чыхармаға, мүнхә, варлыға, инсанлара ајыг
нәзәрлә бахмаға чалышыр. Биз көрүрүк ки, артыг о,
досту Ванја илә «гојун кими» сојулмагдан, иш шәра-
итинин ағырлығындан, мәдәнләрдә тез-тез баш верән
өлүм тәһлүкәсиндән, оғурлуғдан, ачкөз, тамһкар саһиб-
карларын вәһшилијјиндән вә башга мәсәләләрдән даны-
шыр. Биз көрүрүк ки, артыг о, бөјүк дүшмәнләриндән би-
ри адландырдығы касыблыға вә «касыблыгы она чала-
јанлара» гаршы мұбаризә апармаг зәрурәтини дәрк
едир, өзүнү дахилән белә бир процесә һазырлајыр.

Аразын илк чәсарәтли фәалијјәти Аслан бәјлә гаршы-
лашыб онун фырылдағларыны ачыг-агығына үзүнә чырп-
магла, ики гардашы бир-бири илә вурушдуран, онларын
әкин јерини әлиһә кечирән, биринин үстүнә шәр атыб
сүркүнә көндәрән гудурған вә залим мәдән саһибини
әлли-алтмыш фәһлә арасында рүсвај етмәклә башла-
ныр. Лакин Аслан бәј мәсәләнин үстү ачыла биләчәјин-
дән еһтијат едиб пул күчүнә Аразы тутдуруп, Фәһләләр
өз нұмајәндәләрини полис мүдиринин вә Аслан бәјин ја-

нына көндөрирләрсә дә, бир шеј чыхмыр. Ахырда Аразын ишләдији мәдәнини сәһибн Гасым бәјлә көрүшүб да-нышыр, һагсыз тутулмуш јолдашынын бурахылмасыны тәләб едирләр. Гасым бәј Аразы она көрә азад етдирмир ки, јанына кәлән фәһләләрә сөз вермиш вә ја Араза рәһми-јазығы кәлмишдир. Она көрә етдирир ки, бу иши, һәм фәһләләр арасында нүфуз газанмаг, һәм дә Аразы она хәбәр вермәдән һәбсә алдыран рәғибн Аслан бәјә күчүнү көстөрмәк үчүн әлверншли фүрсәт сајыр.

Араз һәбсханадан чыхдыгдан сонра фикирләринни, арузу вә фәалијјәтинин даһа дүзкүн истигамәтә доғру јөнәлдилмәсиндә бир сыра амилләрин, хүсусән үзвү олдугу ингиләби тәшкилатын гүввәгли тәсири, бөјүк ролу олур. О, бу тәшкилатын рәһбәрлији илә нәчиб идеја вә мәгсәдләр уғрунда мүбаризә мејданына атылыр. Артыг Араз бу чәһәдә тәк дејил, онун Азад, Ванја, Григор кими мәтин достлары вар; архасында минләрлә јохсул фәһлә, истисмар едилән зәһмәткеш күтлә дајанмышдыр. Аразы күчлү көстәрән дә, она гол-һанад вериб мәнәви чәһәтдән јүксәлдән дә белә бир бөјүк гүввәјә истинад етмәси, архаланмасы иди.

Азадлыг уғрунда апарылан бу мүбаризә өз характерн етибары илә тәк-тәк адамлар арасында кедән вуруш олмајыб, ичтимаи мәнәфе нөгтеји-нәзәриндән зиддијјәт тәшкил едән синифләр, гүтбләр арасындакы мүбаризә иди. Романын да башлыча конфликтн белә бир мүбаризә вә мүнәгишә хәтти үзәриндә гурулмушдур.

Араз, коммунист партијасынын рәһбәрлији илә кетдикчә мөһкәмләнән фәһлә һәрәкатынын парлаг кәләчәјинә вә бөјүк гәләбәсинә дәриндән инаныр, бүтүн варлығы илә бағландығы мәгсәд уғрундакы мүбаризәләрдә инкишаф едиб јүксәлир, мәтин ингиләб әскәри кими јетишир. Кизли тәшкилатын ишләриндә, фәһлә тәтилләриндә, чар сijasәтинин ифшасында, силаһларын әлә кечирилмәсиндә, шәһәри мүнәфизә дәстәләринин тәшкилиндә, мүхтәлиф фајдалы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә ону фәал иштирак едән бир гәһрәман кими көрүр вә севирик. Јазычы Аразын характерини һадисәләрин һәјат һәгигәтинә ујғун инкишафы фонунда, аилә дахилиндә, иш вә фәалијјәт просесиндә ачыр. Аразын нә гәдәр чәсарәтли, горхмаз, Горкинин тәбири илә десәк, «өзүнә һејфи кәлмәјән инсан» олдугуну сон нүмајиш заманы

ағыр јараланыб һәбсханада јатдығы вә чар акеңтләри тәрәфиндән јахаланараг сорғу-суала тутулдуғу сәһнә парлаг шәкилдә көстәрир:

— Араз кимдир?

— Мәнәм — дејә Араз чаваб верди.

— Сиз бизимлә кетмәлисиниз!

— Һара?

— Дөвләтимизин дүшмәнләри кедән јерә.

— Сизин дүшмәнләриниз фабрик вә заводлара кедир, ишләмәк үчүн мәдән вә шахталара кедир, һәтта мәктәбләрә, идарәләрә дә кедир. Сиз мәни бунларын һансына апарырсаныз?

— Сән әсасларыны унутдун. Зинданларда, сүркүнләрдә чүрүмәјә дә кедир. Сәни ора апарырыг.

Араз гуруруну позмајараг:

— Азадлыг јолунда бизи һеч бир шеј горхуда билмәз, кедәк! — дејә бағырды¹⁸⁰.

Нә һәбсхана шәрәитинин дәһшәтләри, нә ачлыг, ишкәнчә, нә дә өлүм тәһлүкәси Аразы мәсләк вә јолундан дөндәрә билир.

Романын сон сәһифәләриндә чар гулдурлары тәрәфиндән Ханлар Сәфәрәлијевин өлдүрүлмәси мүнәсибәти илә фәһләләрдә јаранан һәјәчанлы, кәдәрли, гәзәбли әһвал-руһијјә, хүсусән Аразын башчылығы илә Сураханыда кечирилән фәһлә митинги вә тәтили чанландырылыр. Араз фәһләләр гаршысындакы чәсарәтли чыхышлары, полисләр әлејһинә вурушда көстәрдији фәдакарлығы илә охучуларын нәзәриндә даһа да јүксәлир, бир гәһрәман кими онларын рәғбәт вә мәнәббәтини газаныр. Доғрудур, әсәрин сонунда мүртәчә гүввәләр Аразы, һәмчинин тәшкилатын бир нечә үзвүнү һәбс едир, фәһлә тәтилинн јатырыр, бәзи тәдбирләри һәјата кечирилләр. Лакин бу, фәһлә һәрәкатынын мәғлубијјәти вә ја зәифлији дејил. Охучу әминдир ки, иртича нә гәдәр азғынлашса да, һагг-әдаләт јолунда чарпышанлар гаршыја чыхан манеәләри мәтанәтлә арадан галдырачаг, һәбсханаларда јатан икидләр јенидән дөјүш мејданында көрүнәчәк, өз мәсләк достлары илә әл-әлә вериб фәһлә һәрәкаты сяраларыны даһа да мөһкәмләндирәчәк, зәһмәт-

180 А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 380.

кеш күтлэлэрин үмүмү һәҗат мәнафеҗи илә ғырылмаз телләрлә бағлы олан бөјүк идејаны, азадлыг уғрундакы мүбаризәни галибијјәтлә баша чатдырачағлар.

Дедик ки, әсәрин мүсбәт чәһәтләриндән бири мһүм һадисәләрин мәркәзиндә дајанан Аразын анчаг иш просесиндә, сијаси-ингилаби фәалијјәтдә, мүбаризә мејданында дејил, аилә вә мәишәт дахилиндә дә тәсвир едилмәсидир. Беләликлә, сурәтин сәчијјәсини мүүјјәнләшдирән мүхтәлиф хүсусијјәтләрлә, онун ичтимаи мәгсәд вә фикирләри илә јанашы, шәхси талеји, фәрди дүшүнчәләри, дахили әләми, әһвали-руһијјәси илә дә таныш олуруг. Бу, бир чох башга мәсәләләрин һәллиндә дә јазычыја көмәк етмишдир. Лакин буну Араздан башга мүсбәт планда верилмиш Азад, Ванја, Григор кими сурәтләрин һамысы һағгында демәк олмаз. Бу сурәтләр ишләри илә охучуда рәғбәт һисси доғурсалар да, јадда чох галмырлар. Нәјә көрә? Әсәрдә аз јер тутдугларына көрәми? Јох? Мәсәлә онларын аз вә ја чох көрүнмәләриндә дејил. Әсәрдә аз иштирак едән эн кичик, икинчи, һәтта үчүнчү дәрәчәли адамы да бир нечә конкрет чизки вә әләмәтлә үмумиләшдирилмиш бәдии сурәт сәвијјәсинә галдырмаг мүмкүндүр. Мәсәлә бурасындадыр ки, адлары чәкилән шәхсләр аз-чох ичтимаи фәалијјәт просесиндә көстәрилмиш, башга чәһәтләр унудулмушдур.

Мәлүм һәгигәтдир ки, һәр бир долғун бәдии сурәтдә мәнсуб олдуғу синфин мүүјјән хасијјәт вә вәрдишләри өз әксини тапмалыдыр. Әкәр ингилаби ишә чан јандырмаг, мәрдлик, мүбаризлик, халга бағлылыг вә с. үмуми чәһәтләр кими алырыгса (әлбәттә, бу мүсбәт чәһә адамларына аиддир), бу үмуми чәһәтләрин өзләринин дә конкрет тәзаһүр формалары вар. Һәр бир камил бәдии сурәтдә мәнсуб олдуғу синфин хасијјәт вә вәрдишләри олса да, һәмнин хасијјәт вә вәрдишләрин арасында сурәтләрин өз мәнәвијјаты, дахили әләми, тәбиәти илә, өз сәвијјәси, көрүш даирәси вә тәфәккүр гәрзи илә әлағәдәр кејфијјәт фәргләри мөвчуддур. Јазычынын да вәзифәси сурәтләрин үмуми характер хүсусијјәтләри илә бирликдә типик фәрди чәһәтләрини, конкрет кејфијјәтләрини, милли әләмәтләрини вә с. тапыб, орижинал бәдии үсулларла, дүзкүн, гүввәтли ифадә етмәкдән ибарәт сәмалыдыр.

Әсәрдә тәсвир олуан мүхтәлиф һадисәләрин һәрәси сурәти мүүјјән чәһәтдән сәчијјәләндирмәјә, сүжетин ин-

кишафына, идејанын ачылмасына көмәк едир. Аразын јүксәк мәнәви-әхлаги кејфијјәтләри бир дә онун гурдуғу меһрибан аилә һәјатынын, әхлаг вә мәишәт сәһнәләринин тәсвириндә ашкара чыхардылыр. Намуслу, чәсарәтли, чалышган гадын олан Күнәшлә Араз арасындакы мүнәсибәт, сәмимијјәт вә гајыкешлик илләр кечдикчә инкишаф едиб даһа дәринләрә көк атыр. «Ағыр вә мәшәгәтли һәјат онларын аилә һәјатынын төкмә гајалардан даһа мөһкәм олан сағлам тәмәлинә зәррә гәдәр рәхнә»¹⁸¹ вүра билмир.

Мүәллиф Аразын Күнәш вә Поладдан ибарәт олан аиләсинин симасында пролетар аиләләринә. Гәмәр вә Варисдән ибарәт олан Аслан бәјин аиләсинин шәхсидә исә буржуа аиләләринә мәхсус бә'зи мһүм хүсусијјәтләри үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр. Бу ики аилә арасындакы кәскин зиддијјәтләри, әхлаг нормаларындакы мүхтәлифлији габарыг үзә чыхармаг үчүн онлар мүүјјән мүнәсибәтлә (кәнддә истираһәт етдикләри заман) гәршылашдырылмыш, үз-үзә кәтирилмишдир. Белә бир үсулдан бачарыгла истифадә өзләринә мәхсус хүсусијјәтләрлә сәчијјәләнән һәр ики аиләни охучунун көзләри өнүндә чанландырыр.

Аразын аиләсиндә бирлик, дүзлүк, е'тибар, сәдагәт, сәмимијјәт, садәлик вә меһрибанчылыг; Аслан бәјин аиләсиндә һәрч-мәрчлик, габалыг, чәкишмә, тәкәббүр, нәзакәтсизлик, инчиклик вә башга һаллар һөкрандыкы. Күнәшлә Аразын һәр тәрпәнишиндә, һәр иш, һәрәкәт вә даврашында инсаны мәфтун едән һәссаслыг, гајыкешлик, нәчиблик, аличәнаблыг дујуругса, о бири аиләдә бунун тамам әксини көрүрүк. Будур, Гәмәр ханым үзүн күлмәдијиндән ачы-ачы шикајәтләнир, Аслан бәј онун үстүнә: «Сән нә мырылданырсан?» дејә ғышгырыб ајағыны гејзлә јерә чырпыр, Варис: «Һә, гочағлар боғушсајдыныз пис олмазды» кими сөзләрлә араны ғызышдырыр, атасынын «үзәринә хорузланыр», беләликлә, дидишмә, боғушма башланыр. Бир-бири илә дүз кәлмәјән, тез-тез дава-сөјүшә чыхан, кетдикләри јерә үфунәт јајан, кәсаләт апаран бу аилә өз кечмишинә үмуми нәзәр салыб орада да фәрәһли чәһәт көрмүр: «Һәр икиси

¹⁸¹ А б д у л л а Ш а и г. Сечялмиш әсәрләри, I чилд, Баки, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 404.

(Аслан бәј вә Гәмәр ханым—*Ж. И.*) отуз ил кечирдикләри һәјатын уддусуз кечәләрини хатырладыгча башлары думанланды, көзләри гаралды, о сыхынтылы һәјат дәфтәринин гарма-гарышыг жарпагларыны бир-бир чевирдикчә гаршыларында бир-бириндән гаранлыг вә горхунч лөвһәләр ачылды».¹⁸²

Бу чүмлә васитәси илә, индики вәзијјәтләри бир нечә характер лөвһәдә тәсвир олуна сурәтләрин кечмиши һаггында да мүәјјән гәнаәт әлдә едилир. «Әсримизин гәһрәмәнлары» повестиндә мүһүм јарадычылыг проблемә олан буржуазиянын сүгуту вә өлүмә мәнкулмуғу бурада Аслан бәј аиләсинин симасында конкрет һәјат материалына әсасән ишләнмишдир. Мүәллиф бу аиләнин дахили чүрүклүјүнү, мәнәви дүшкүилүјүнү, әхлаги позгунлуғуну көстәрмәклә кифәјәтләнмәмиш, һәр бирини чисмәни-физики сағламлығыны итирмиш, бир нечә ағыр хәстәлијә тутулмуш вәзијјәттә тәсвир етмишдир. «Демәли, Аслан бәјин аиләси там мәнәда мәнәви, чисмәни вә әхлаги хәстәләр аиләсидир. Өлүм үстдә олан бу аилә Шаигин тәсвириндә үмумијјәтлә буржуа аиләсинин вә әхлагынын тимсалыдыр».¹⁸³

Мә'лумдур ки, чар һөкүмәти ингилаби һәрәкатын гаршысына алмаг, гүввәләри парчалајыб зәифләтмәк мәгсәди илә 1905-чи илдә милли гырғын төрәтмишди. Чаризмин бу чүр фитнәкарлығынын ифшасы, бир чох тарихи һәгигәтләрин вә халглар достлуғунун тәсвири «Араз»да да, «Кизли Бакы» романында да верилмишдир.

«Кизли Бакы»да (1940)¹⁸⁴ һадисәләр даһа голлу-будаглыдыр вә кениш даирәдә чәрәјән едир. Роман, гурулушунун мүрәккәблији, сурәтләрин чохлуғу, һадисәләрин тарихилији вә хронологии ардычылығы илә сечилир. Ич-тимәи-сијәси фону кениш олан бу әсәрдә 1897—1905-чи илләрдә баш вермиш мүһүм һадисәләрдән данышылыр; дөврүн характери, азадлыг һәрәкатынын мәрһәләләри, болшевизм идејаларынын әзәмәти, болшевикләрин, мен-

¹⁸² Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 409.

¹⁸³ Әзиз Мирәһмәдов. Абдулла Шаиг, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 134.

¹⁸⁴ М. С. Ордубади. Кизли Бакы, Азәрнәшр, 1940.

шевик вә дашнакларын хәтти-һәрәкәти, «өз сәәдәтләрини ермәни-мүсәлман зәһмәткешләринин мејитләри үзәриндә» гурмаг истәјәнләрин чидди-чәһди, гочуларын, сәһибкарларын, јерли вә харичи буржуазиянын, әчиәби ширкәт нүмәјәндәләринин, Нобел гардашларынын симасы чанлы көстәрилик. Лакин бу сәһәдәки бөјүк мүвәфәғијјәтләрлә јанашы чидди нөгсанлар, јарадычылыг гүсурлары да нәзәрә чарпыр. Әввәлә, әсәрдә ичләсләр, чыхыш, тәтил вә нүмәјиш сәһнәләри олдугча чохдур. Узун-узады данышыглара, бә'зән лүзумсуз тәфәррүәтләра, һадисәләрин тәбии инкишафындан доғмајән әһваләләра, онларла мөһкәм әлагәләндирилмәјән епизодләра да раст кәлирик. Икинчиси, бә'зән һадисәләрин вә сурәтләрин тәсвириндә инандырычылыг принципи позулур, бә'зи сурәтләрин фәрди характери, дахили әләми, шәхси дүшүнчә вә арзулары лазыми гәдәр ачылыб көстәрилмир. Романын әсас сурәтләриндән олан Женјанын һәрәкәтләри бир чох һалда сүн'и тәсвир бағышлајыр. Ән ағыр, мүрәккәб шәрәйтдә белә о, верилән тапшырығын өһдәсиндән чәтинлик чәкмәдән кәлир, ону санки бир көз гырнымында јеринә јетирир. «Женја гаршысына тез-тез чыхан манеәләри јүнкүл мүғавимәтлә адлајыр, иш бәркә дүшәндә көзләнилмәз тәсәдүфләр пејда олур вә нағыллардакы гәһрәмәнлар кими, о да асанлыгла өз арзусуна јетишир».¹⁸⁵

Лакин М. С. Ордубадинин Женја, Павлуша, Әскәр, Васја, Мәммәд, Ајрапет тәк мүсбәт сурәтләринин һәр бириндә зәиф вә кәсир чәһәтләр олмасына бахмајараг, онлар да А. Шаигин Араз, Ванја, Азад, Григор вә башга фәһлә образлары кими бир мәсләк ешиг илә јашајыр, бир мәгсәд уғрунда кәдән мүбаризә чәбһәсиндә мөһкәм бирләширләр. Һәр ики јазычы мүхтәлиф милләтләрдән олан бу чүр ингилабчы фәһләләрин әлбир фәалијјәтинин, бир-бирләринә бәсләдикләри хејирхәһ әлагә вә мүнасибәтләрин тәсвири илә халглар достлуғунун парлаг тимсалыны јарада билмишдир. Һәр ики әсәрдә халглар арасындакы һәмрә'јлик әлагәләрини, тарихи достлуғу, гаршылыглы етирам вә әмәкдашылығы поэмаға чәһд едәнләрә, ганлы гырғын вә милли әдавәт саланлара гаршы

¹⁸⁵ Гасым Гасымзаде. Азәрбајчан әдәбијјатында халглар достлуғу, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 52.

дужулан дэрин нифрэтин ичтимаи көклэри дэ дүзкүн көстөрилмишдир.

Ингилаби һәрәката хәјанәт едәнлэрин, өз хејрини күдүб сатыланларын, фәһлэлэри итгисади тәләбләр уғрунда мүбаризә илә кифәјәтләнмәјә чағыранларын, барышдырычылыг мөвгејиндә дуранларын ич үзүнү ачыб көстөрмәк дә «Араз» романынын мүвәффәғијјәти сајылмадыр. Бу мүнәсибәтлә мүәллиф конкрет сурәт дә јаратмышдыр. Фәһлэләр ичәрисиндән чыхан, лакин сатгынлыг едиб чар хәфијјәсинә чевирилән Миша (Михајыл Михајлович) беләләриндәндир. Оун һәрәкәт вә сәчијјәсинин тәсвириндә гүсурлар да вар. Әсәрдән бәлли олур ки, Миша фәһлэләр арасында сазишчилик вә барышдырычылыг әһвали-руһијјәси јајыр (бах: сәһ. 432—433). Буну игилабчы фәһлә Араз да, Ванја вә Григор да билирләр. Онда нечә олур ки, характериндә, мөвгејиндә, фәалијјәт вә шүүрунда чидди дәјишиклик олдуғу көстөрилмәдији, бу барәдә тутарлы сөз дејилмәдији һалда Миша социал-демократ дәрнәјинә гәбул едилир? (сәһ. 434). Әлбәттә, бу, инандырычы дејил. Миша сурәтинә анд белә бир нөгсан мәтбуатда доғру көстөрилмишдир¹⁸⁶.

Сурәтин сәчијјәсинин мәнфи хүсусијјәтлэри аз-чох сезилдијиндән сонралар о, хаин чыхдыгда һеч дә чидди тәәччүб доғурмур. Һәтта Араз вә Ванја онун партијаја кечмәсиндә сәһв етдикләрини кеч дә олса баша дүшүр, өзләрини күнаһкар билирләр.

«Кизли Бақы» романында мүәјјән дәрәчәдә Мишаја бәнзәјән, фәһлэлэрин данышығыны, ишини күдән, онлары шејтанлајыб сатмаға һазыр олан, завод мүдириңә нөкәрчилик вә јалтаглыг едән Челман адлы бир механик вар. Лакин әсәрин лап башлангычында сәчијјәси тәбии чизкиләрлә гәләмә алынмыш бу сурәтин тәсвири бир нечә сәһифә кечмир ки, тамам унутулур. Бу сурәтә көрә даһа долғун чыхмыш Мишанын һәрәкәтлэри ахырадәк изләнилмиш вә онун симасы тәшкилат лазым билдији вахт фәһлэләр гаршысында ифша олунмушдур.

Ғабәгчыл јазычыларымызын бир чохунун јарадычылыгында олдуғу кими, Шаигин дә әсәрлэриндә тәсвир

¹⁸⁶ Бах: Гулу Хәлилов, «Араз» романы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 4 сентјабр 1954, № 36.

едилән мәнфи сурәтләр әксәр һалда өз чинајәтләринин лајигли чәзасыны чәкирләр. Мисал үчүн, «Бәдбәхт айлә» повестиндә Дурсун һәбсханаја дүшүр, «Әсримизин гәһ-рәманлары»нда Мүрсәлин үрәји партлајыр, Әшрәф алчаг һәрәкәтлэрин гурбаны олур, «Араз»да Аслан бәј «иликләринә гәдәр ишләмиш беш-алты хәстәлијә» тутулур, Варис өлдүрүлүр, Мишанын хәјанәтинин үстү ачылыр вә и. а. Бу чүр мәнфи типләрин мүхтәлиф јолларла мүәјјән сәбәб вә һадисәләр нәтичәсиндә чәзаланмасы нә демәкдир? Бу, «күнаһкар чәзасыз галмаз» кими һәјати бир һөкмүн—һәгигәтин бәдни ифадәси демәкдир. Мүәјјән әсәрдә бу чүр шәхсләрин чәзасынын вә ја сон агибәтинин тәсвири верилмәдикдә белә, һадисәлэрин реал инкишаф хүсусијјәти, даһила әләгә вә мәнәсы ишин нәтичәсинә даир дүзкүн гәнаәт әлдә етмәјә имкан јарадыр.

«Араз» романы марагла охунур. Оун дили-үслубу сәлә, рәван вә ахычыдыр, композисијјасы ајдын вә инандырычыдыр. Әдибин һекәјә вә повестлэриндә көрдүјүмүз јығчамлыг вә конкретлик бурада да әсас хүсусијјәтләрдәндир.

Романдакы мугәјисәләр, бәнзәтмә вә тәсвирләр сурәтләрә олан мүнәсибәтлә, онларын конкрет вәзијјәти, фәалијјәти, әһвали-руһијјәси вә саирлә сых әләгәдардыр. Мисал үчүн, «тора дүшмүш милчәјин өзүнү гуртармаг үчүн чалышыб чабаламасыны», «һөрүмчәјин инчә телләрлә тез-тез онун әл-ајағыны» мөһкәм бағламасыны әкс етдирән кичик сәһнә Һәштәрхана сәјәһәт заманы алдадылан, әхлагсыз гадынын һијләсинә ујуб пулларыны әлиндән чыхаран Варисин вәзијјәтинә вә агибәтинә мәнәли бир ишәрәдир.

Һәм чөлдә гопан Ғыртына, һәм дә айлә даһилиндәки савашма кәсилдикдән сонра јазычынын лазым олан јердә мүнәсиб имкан тапыб, ән хырда мәсәләни белә гәләмә алмасы—һәјәтин бир тәрәфиндә ешәләнән хорузун һәрәкәтини тәсвир етмәси тәсадүфи дејил. Араларында гәрибә бир ујғунлуғ—бәнзәјиш олдуғу үчүндүр ки, заһирән әһәмијјәтсиз көрүнән һәмнин кичик лөвһә дәрһал көз өнүндә Аслан бәјин аиләсиндә тез-тез баш верән вәзијјәти чанландырыр. Јашлы, алабәзәк хоруз «ғанадларыны ајағлары алтында сүрүјәрәк, боғазынын түкләрини габардараг» тојуг-чүчәни бир-биринә гатдығы, «узу

маһмызы илә пејини ешәләјиб» һәјәтә дағытдығы кими, гоча Аслан бәј дә онун-бунун үстүнә гышгырыр, евә гарышыглыг вә чакнашма салыр, кетдији јерә үфунәт јајыр, позғунлуг вә кәсаләт апарыр...

Мүсбәт образлар сәчијәләндирилдикдә дә мүвафиг бәдини тәсвир васитәләриндән истифадә олунмушдур. Охучуларын рәғбәтини газанмыш нәчиб, мәрд, гејрәтли, зәһмәткеш вә мөһкәм характерли инсанлар олан Аразла Күнәшин, дәһшәтли туфандан саламат чыхараг «төкмә гајалар кими башларыны дик тутан» уча гамәтли, сағлам көвдәли, јарашыглы гоша чинара бәнзәдилмәси буна конкрет бир нүмунәдир.

«Намәрдләрә бојун әјмәкдәнсә ачындан өлмәк јахшыдыр», «хәсис, сары гумдан чөрәк чыхармаг ијнә илә кор газмагдыр», «дүнјаны да газансалар көзләри дојмур» «киши дүшмәнә өз үрәјиндә јер вермәз», «дошаб алмышам бал чыхыб», «сән мүштәри тапынча гырғы Ширваны ашар», «өлмә ешшәјим, јаз кәләр јонча битәр», «јерсиз кәлди јерли гач», «өлү ешшәк ахтарырам ки. ајағындан налыны чыхардым», «бир башда ики сөвда олмаз» кими бир чох идиоматик ифадә аталар сөзү, мәсәл вә саирәдән мүәјјән шәраитә, мүнәсибәт вә вәзијјәтә үјгүн шәкилдә, кәһ сурәтләрин данышығында, кәһ да мүәллиф тәһкијәснндә истифадә олунмушдур. Бә'зән мәтләбин узун тәсвири әвәзинә јеринә дүшән, мәһарәтлә ишләдилән бирчә аталар сөзү вә ја халг мәсәли өз ишини даһа ләјагәтлә көрмүш, мәгсәдә даһа јахшы хидмәт етмишдир. Бунунла јанашы, гејд етмәлијик ки, һәр бир сәнәткарын гаршысында үмумхалг дили хәзинәсиндән, халгын түкәнмәз мә'нәви сәрвәтиндән, халг зәкасы ичиләриндән мөһдуд даирәдә дејил, кениш өлчүдә истифадә етмәк, һәм дә усталыгла истифадә етмәк, әдәби дили зәнкинләшдирмәк, тәкмилләшдирмәк кими чәтин вә мүрәккәб јарадычылыг вәзифәси дурмалыдыр.

Романда тарихи һадисә вә мүбаризә сәһнәләри вериләркән јазычынын услубунда ичтимай-сијаси кәскинлик, ингилаби руһ вә пафос дујулур; гәһрәманын шәхси һәјаты, аилә-мәишәт мәсәләләри, хүсусән тәбиәт мәнзәрәләри тәсвир олундугда исә гәләм вә аһәнк дәјишир, лиризм көзәл бәдии кејфијјәт кими өн плана кечир.

Фәһлә синфинин һәјатыны, ингилаби-тарихи кечмишини чаңландыран «Араз»—халглар арасындакы дост-

луг әлағәләринин мөһкәмләндирилмәсинә тә'сир көстәрән, бу әлағәни позмаг истәјәнләрә гаршы, азадлыг дүшмәнләри вә истисмарчы синифләр әлејһинә нифрәт һисси вә мүбаризә руһунун гүввәтләндирилмәсинә хидмәт едән илк дәјерли Азәрбајҗан совет романларындан биридир.

ДРАМАТУРКИЈАСЫ

А. Шаиг драматург луг фәалијјәтинә 1910-чу илдә «Көзәл баһар» мәнзүм пјесин илә башламышдыр. Бунунла о, Азәрбајчан ушаг драматуркијасынын әсасыны гојмуш, сонракы илләрдә «Идеал вә Инсанлыг», «Алданмыш улдузлар», «Нүшабә», «Илдырым», «Ана» кими пјесләр, ушаглар вә кәнчләр үчүн бир чох мәзмунлу сәһнә әсәрләри јаратмышдыр.

Биринчи дүнја мұһарибәси дөврүндә јаздығы «Идеал вә Инсанлыг» (1914) мәнзүм драмында мұәллиф романтик үслубда мұһарибә дәһшәтләрини көстәрмишдир: Инсанлыгын «әмәл чичәји», «јол көстәрән улдузу», доғма өвләды Идеал әтрафы чулғамыш гаты гаранлыгдан вә сәјсыз-һесабысыз гырғынлардан дәһшәтә кәләрәк хәстәләниб јатаға дүшүр. Инсанлыг ону сакитләшдирмәјә чалышыр. Лакин гара ганадлы Зүлм, Шејтан вә Фәлакәт Инсанлыгын хәстә өвләды Идеала динчлик вермирләр. «Инсанлыг ешгинә, она тохунмајын»,—дејән ананын јалварышлары да сәмәрәсиз галыр. Ахырда Инсанлыг Әдаләт, Мәрһәмәт вә Вичданы көмәјә чағырыр. Хејир вә шәр гүввәләр арасында мұбаризә башланыр. Чәһәләрдән бирини Инсанлыг, Әдаләт, Мәрһәмәт, Вичдан, Сәадәт; дикәрини исә Зүлм, Шејтан, Фәлакәт тәмсил едир. Чәмијјәт дахилиндә кәскинләшән зиддијјәт вә тоггушмалары драматург ачыг шәкилдә чанландырмамыш, символа мұрачичәт едәрәк мұчәррәд бәдин образлар

вә тәсвирләр јаратмышдыр. Инсанлыг сүлһә, сәадәтә үмид бәсләјир. Идеал исә түстү вә алов ичәрисиндәки горхунч, дәһшәтли мәнзәрәни анасына көстәрәрәк дејир:

Јер, көј бүтүн атәш, думандыр, гандыр,
Зүлмүн дәмир пәнчәси һөкмүрандыр.
Буран, өлән, боған, әзәл, әзилән,
Гован, гачан, дүшән, кәсән, кәсилән,
Һәпси инсан, һәпси сәнин өвләдын,
Чәкмәјиниз һәлә сәадәт адын.¹⁸⁷

Идеал јашадығы мұһитдә инсанын инсана дүшмән кәсилдијини, мұһарибәдә инсан ганынын сел тәк ахыдылдығыны, минләрлә чанлынын мәһв едилдијини, «зүлмүн дәмир пәнчәси»нин һөкман олдуғуну көрүр. Лакин мұһарибәнин баш вермә сәбәбләрини, ичтимаи зиддијјәтләрин мәнбәјини мөвчуд гурулушун маһијјәтиндә, империализмин ијрәнч характериндә, мүүјјән объектив амилләрдә дејил, башга шејдә—субъектив әләгә вә мұнасибәтләрдә ахтарыр. Идеалын фикринчә бүтүн бу дәһшәтләрә вә һәрч-мәрчлијә сон гојмаг үчүн әсас јол будур: кәрәк һәр кәс «затындакы һәгигәти танысын», «өз-өзүнү ислаһ» едиб әхлагча камилләшдирсин, тәкмилләшдирсин. Әсил һәгигәтин маһијјәтинин вә ичтимаи мәзмунуну анламагда чәтинлик чәкдији, мұбаризәдә ачизлик көстәрдији үчүн Идеал јашадығы аләмдән башга бир күрәјә учур. Демәли, Идеалын тутдуғу вә көстәрдији јол анчаг мәһви тәкамүл, вичдани вә әхлаги тәмизлик јолудур. Беләликлә, Шаигин дүнјакөрүшүндәки мүүјјән мөһдудлуг, һадисәләрә бахышындакы хырда буржуа һуманизм драмда габарыг шәкилдә әкс олунмушдур.

«Бир гуш» кими шеһрләр Шаигин поезијасында, «Иблисин һүзурунда» типли һекајә нәсриндә нечә мөвге тутурса, «Идеал вә Инсанлыг» пјесиндә драматуркијасында тәхминән елә бир мөвге тутур. Лакин бу чүр мұчәррәд-романтик руһлу әсәрләр Шаиг јарадычылыгы үчүн сәчијјәви дејилди. Халг һәјәти, мәншәт вә мәһвијјәти илә чанлы әләгә, бу әләгәнин кетдикчә мөһкәмләниб дәринләшмә хүсусијјәти Шаиги драматуржи фәалијјәтиндә дә мұчәррәд-романтик әсәрләр јаратмаг јолундан узаглашдыраг, өз көкләри илә реализмә, конкрет ре-

187 «Гардаш көмәји» мәчмуәсин, мај 1917, сәһ. 7

ал варлыга баглы олан һәгиги сәнәт аләминә кәтириб чыхартмышдыр

* * *

А. Шаигин әдәби фәалијјәтини сәчијјәләндирән чәһәтләрдән бири дә классик јазычыларымызын јарадычылығына јарадычы мүнәсибәтидир. Әдибин милли зәмин үзәриндә инкишаф едән классик әдәбијјатдан бәһрәләнмәси, Н. Кәнчәви, М. Ф. Ахундов, С. Сани кими сәнәткарларын јарадычылығына мүрачиәт етмәси тәсадүфи олмајыб, бир тәрәфдән, өзүнүн фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләри, тәшәббүс вә мејилләри илә бағлыдырса; ди-кәр тәрәфдән вә даһа чох ичтимаи гәјәлләри, хејирхаһ арзулары, демократик көрүшләри, габагчыл фикирләри, маарифчилик әмәлләри илә әлағадар мәсәләдир. Классик әсәрләрдән көтүрүлән мөвзулар әсасында јаранмыш «Алданмыш улдузлар» (1928), «Нүшабә» (1945) пјесәрини нәзәрдән кечирәк.

М. Ф. Ахундов мөвзусуну «Тарихи-аләм-араји Аббаси» (Искәндәрбәј Мүнши) әсәриндән көтүрдүјү «Алданмыш кәвакиб» повестини јазаркән «өз гәјәсинә мұвафиг олараг бу тарихи рәвајәтин мүәјјән јерләрини кенишләндирмиш... икинчи дәрәчәли олан мәсәләләри арха плана кечирмиш, һадисәләри өз мүтәрәгги демократик көрүшләри фонунда, өз ичтимаи гәјәлләри нөгтеји-нәзәриндән ишләмишдир».¹⁸⁸

А. Шаиг дә тарихи һәгигәтин маһијјәтинә хәләл јетирмәдән ону ејни илә сахламаға чалышса да, зәнкин идеја мөзмунуна, типик сурәтләр силсиләсинә, мараглы мұнағишә хәттинә малик олан «Алданмыш кәвакиб» повестини драматик формада ишләркән мәгсәдә, жанрын тәләб вә хүсусијјәтләринә ујғун дәјишиклик етмәкдән чәкинмәмишдир. Вәзирләрин рүшвәтхорлуғуну көстәрән һиссә, улдузларын тоғгушмасы хәбәрини ешитдикдән сонра Шаһ Аббасын сарај әјанларына һакимијјәт тәклиф етмәси. онун тахт-тачдан әл чәкмәсинә даир чамаат арасында кәзән мүхтәлиф сөһбәтләр, тирјәкхана сәһнәси. Сәлма илә Гәһрәман хәтти. Хосров. Будаг, Рәһман сурәт-

¹⁸⁸ Г. Ә ф ә н д и ј е в. М. Ф. Ахундовун нәсри, Бакы, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 12.

ләри, Јусифин достлары илә мүсаһибәси, Хосровун хәјәнәти вә с. буна мисал ола биләр. Дүздүр, мәсәләләрин бә'зисинә «Алданмыш кәвакиб» повестиндә ишарәләр тапмаг мүмкүндүр. Лакин Шаиг бир нөв үстүөртүлү галмыш бә'зи мәтләбләри лазым билдикдә ачмыш, инкишаф етдириб кенишләндирмишдир. Бунлар һадисәнин маһијјәтиндән доғараг әсас мәтләблә гәјнајыб гарышдығлары, әһвалаты вә сурәтләри сәчијјәләндирмәјә көмәк етдикләри үчүн марағлыдыр.

«Алданмыш кәвакиб»дә олдуғу кими, пјесдә дә сарај дахилиндәки арды-арасы кәсилмәјән чәкишмәләр, јүксәк мәнсәб саһибләринин алчаг һәрәкәтләри Шаһ Аббасын зүлмкарлығы, феодал үсули-идарәсинин ијрәнчилији, чүрүклүјү, дини еһкам вә көрүшләрин зәһинләри күтләшдирмә хүсусијјәти, үмумијјәтлә бир чох һәјати һәгигәтләр ачылыб көстәрилмиш, тәнгид атәшинә тутулмушдур.

Чәмаләддин вә Моллабашы кәнч мүнәччим Сәдрәддини шаһын көзүндән салмаг, ону «сарајдан күрүмәк» үчүн бәрк әл-ајағдадыр. Чәмаләддинин гурдуғу кәләжин нәтичәсидир ки, улдузлар тоғгушаркән падашаһын вүчүдуна бәла јетишәчији хәбәрини илк дәфә мүнәччим Мирзә Сәдрәддин кәтирир. Онун гаршысыны алмаг үчүн чарә көстәрмәкдә исә ачиз галыр. Һөкмдар чанындан артыг севдији тахт-тачындан, бағчасынын «шаһ чичәји» адландырдығы көзәл Сәлмадан әли чыхачағыны фикирләшдикчә дәриндән кәдәрләнир, һәјәчанланыр. Мәшвәрәт сәһнәсиндә һәр сурәт өз һәрәкәти, өз данышығы вә әдасы илә тәбиәтини, дахили аләмнини бирузә верир. Повестдә олдуғу кими пјесдә дә бу һиссә иштиракчылары реал чизкиләрлә фәрдиләшдирән, типикләшдирән долғун мөзмунлу сәһнәдир. Һәләлик, нә падашаһын өзү «мүдһиш бәла»дан чыхыш јолуну көрүр, нә дә ораја топлашанлар чарә көстәрә билир. Вәзирләрин данышыб кечмиш фәалијјәтләрини хатырлатмалары, көрдүкләри «бөјүк ишләрдән дәм вурмалары, анчаг улдузлара гаршы тәдбир тапмагда ачиз галмалары вәзијјәти даһа да кәркинләшдирир вә шаһын гәзәбини чошдурур. Буна көрәдир ки, чох һијләкәр тип олан Моллабашы да әввәлчә өзүнү итирир, дили топуг чалыр, «мәним гәлбим тавада балыг ки-ми чырпыныр» — дејә ачизлик көстәрир. Лакин о, өзүнү тез әлә алыр, ишин ичиндән чыхыр. Һәм чанынын горхусу, һәм дә Мирзә Сәдрәддинә бәсләдији дүшмәнчилик

хисси ону бу ишдә чәлд тәрпәнмәјә сөвг едир. Моллабашы өзүнә мәхсус һижләкәрликлә дејир:—«Шаһ, мәним әглимә белә кәлир ки, мәл'ун Мирзә Сәдрәддин бу бәланын чарәсини көзәл билир, нәдәнсә сөјләмәјиб, кизләјир. Бунун чарәсини падшаһым, сиз ондан тәләб един! Тәдбир көстәрмәзсә, демәк бурада бир сирр вар. Әмр един она чәзә версинләр».¹⁸⁹

Дәниздә батан саман чөпүнә әл атмаг истәјән кими, бу тәклиф дә шаһда үмид шө'ләси доғуруп, вәзирләр тәрәфиндән тәгдир едилир. Лакин Мирзә Сәдрәддин дә әлач көстәрмәкдә ачиздир. Әкәр о, бир чарә билирдисә шаһын гәзәбинә кечмәмиш, јенидән һузура чағырылмамыш дәјәрди. Беләликлә, сүжетин инкишафында мүһүм јер тутан бир мәсәләнин бу шәклә дүшмәси һәм Шаһ Аббасын өзүнү, һәм дә Мирзә Мөһсүнү, Мирзә Јәһјаны. Сәрдар Заман ханы, тарихнәвис Искәндәр бәји, мүнәччим Мирзә Сәдрәддини чәтин, санки чыхылмаз вәзијәт гаршысында гојур. Лакин «сарај дилини» билән гоча мүнәччим Чәмаләддинин кәлиши вә ишә мүдәхиләси һәр шеји дәјишир. Демәли, Чәмаләддин, әсәрдә нисбәтән аз көрүнән сурәт олмасына бахмајараг, һадисәләрин инкишафында һәлледичи рола маликдир. Чүнки о, өз мәсләһәти илә бир тәрәфдән, куја улдузлардан јетишәчәк бәланы Шаһ Аббасын башы үзәриндән узағлашдырыр, ди-кәр тәрәфдән дә, шаһын көзүндә һамыдан артыг һөрмәт газанараг мүкафатландырылыр, «Һәмәдан виләјәтинин үч иллик веркисинә» саһибләнир. Бәс Чәмаләддинин көстәрдији тәдбир нәдир? Гоча мүнәччим мәсләһәт көрүр ки, улдузлары алдатмаг лазымдыр. Бунун үчүн дә шаһ бир мүддәт тахт-тачындан әл чәкиб, ону күнаһкар ада-ма тапшырмалыдыр ки, улдузлардан јетишәчәк хәтә һәм-мин шәхсә тохунсу. һакимијјәт башына кимин кечмәси мәсәләси сурәтләрин сәчијјәсинин бир чох башга чәһәт-ләрини үзә чыхарыр. Ајры вахт шаһлыг идләсына дү-шән, бу нијјәтә чатмаг үчүн ән алчаг чинајәтләр, агла-кәлмәз фитнәкарлыглар төрәтмәјә һазыр олан вәзирләрә Шаһ Аббас мүрачиәт етдикдә онларын нөвбә илә:—«Падшаһ, гурбанын олум, мәни башына чевир, мән һара, тахт-тач һара?»—сөзләри илә ишдән јажаларыны

¹⁸⁹ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 316

кәнара чәкмәјә чалышмалары чох мә'налы сәһнәләрдән-дир. Белә олдугда Јусиф адлы бир саррачын мүвәггәти һакимијјәт башына кәтирилмәси лазым көрүлүр. Чүнки чәзәја һамыдан артыг о «ләјиг»дир. Бунунла да мәчлис дағылыр, Шаһ Аббас либасыны дәјишәрәк сарајы тәрк едир. Бу һиссәдә охучу—тамашачы Сәлма—Гәһрәман хәтти илә дә таныш олур. Бүтүн булар әсәрин илк пәр-дәсиндә чанландырылыр. Демәли, охучу вә тамашачы зәмини јарадылан һадисәләр вә фәрди сәчијјәли сурәт-ләрлә, сарај дахилиндәки «гәрибә» әһвалат вә мүхтәлиф вәзијәтләрлә артыг танышдыр. Инди о, сүжет хәттинин инкишаф едиб нечә гуртарачағына, драматик конфлик-тин нечә һәлл олуначағына хүсуси мараг көстәрир. Әкәр бураја кими Шаһ Аббас, вәзирләр, онларын данышығы, һәрәкәт вә ишләри диггәт мәркәзиндә дурурдуса, сонра-кы һиссәләрдә сүжет планына дахил олмуш јени сурәт-ләр өн сыраја кечир.

Јусиф, сәррач олмасына бахмајараг, дөврүнүн көзү-ачы, мәрд, хејирхәһ вә нәчиб инсаныдыр. О, јахынлыг етдији адамлара, Будаг, Рәһман, Хосров кими јолдаш-ларына көзәл мә'нәви сифәтләр, тәмиз инсани дујгулар ашыламаға сә'ј көстәрир. Буна көрәдир ки, әввәл һади-сәләрин һәгиги маһијјәтинә нүфүз едә билмәјән бу шәхс-ләр инди мәмләкәтдәки һәрч-мәрчлији, зоракылыг вә фәлакәтләрә көрүрләр. Онлар әввәлкиндән фәргли ола-раг инди һадисәләрин заһиринә алданмајыб, һәјата һәс-саслыгла бахмаға чан атырлар. Инди онлар чох шеј кө-рүр, чох шеј дәрк едир, пәрдә архасында кизли галмыш һәгигәтләрин маһијјәтини енир вә бунун үчүн дә эзәб чәкирләр. Онларын көзләри ачылдыгча, башлары ишлә-дикчә изираблары да чохалыр. Нә гәдәр ки, һадисәлә-рин мүрәккәбдијини, һәјатын зиддијјәт вә чәтинликләрдә долу олдугуну лазымынча көрә вә дәрк едә билмирди-ләр, о вахт кәдәрләри дә аз олурду. Елә ки, Јусифлә достлуг нәтичәсиндә ајылмаға, көрүб дәриндән баша дүшмәјә, дујуб үрәкдән јашамаға башладылар, инсанла-ра, һадисәләрә мүнәсибәтдә е'тинәсызлыгдан һәссас диг-гәтчил олмаға үз гојдулар, онда гүссәләри дә, һәјәчан вә гајғылары да чохалды.

Јусиф шаһ олан кими илк нөвбәдә халгын күзәрәны-ны јажылашдыран тәдбирләр һәјата кечирмәк истәјир, мәмләкәтин игтисади вәзијјәтини јүксәлдән ислаһат апа-

рылмасыны зэрури сајыр. Тирјэханалары бағлатмағ, јоллар чэкдирмэк, јени мэктэблэр ачдырмағ, Гэвин этрафына су кэтиртмэк, торпағы экэнин ихтијарына вермэк вэ с. белэ мүтэрэгги тэдбирлэрдэндир. Лакин вэзилэр «торпағ дөвлэтин сүтунудур, ону тэрпэтсэк гијамэт гопар»—дејэрэк, торпағ мәсэлэсинин эмэли тэдбирлэр чэркэсиндэн чыхарылмасы үчүн тэлэш едирлэр. Элбэттэ, бу сәбәбсиз дејил. Јүксэк рүтбэ вэ мәнсәб саһиблэринин бу мәсәләдә Јусиф шаһа гаршы мүхалиф чәбһә тәшкил етмәләри илк нөвбәдә она көрәдир ки, әллэриндә олан торпағлары вэ кәндләри итирмәкдән горхурлар. Јусиф шаһ исә белэ мөһкәм бир әгидәдәдир ки, торпағ мәсәлэсини әдаләтлә һәлл етмәдән халгын јашајыш тәрзини јахшылашдырмағ олмаз. Јусиф көрүләчәк ишләрин планыны достлары илә мүзакирә едир, онларла мәсләһәтлэшиб гәрәра кәлир ки, Хосров сарајда ишләсин, Будаг вә Рәһман чамаат арасында чалышыб, гаршылыгыла әлағэнин мөһкәмләnmәсинә наил олсунлар. Лакин сарај мүһити Јусифин достларындан биринин (Хосровун) әһвали-руһијјәсидә чидди дөнүш эмәлә кәтирир. Хосровун Сәлмаја ашиғ олмасы, гәлбиндә долашығ фикирләрин баш галдырмасы, «Јусиф, Шаһ Аббасын тахт-тачына һечдән јијә олдуғу кими көзәл Сәлмаја да саһиб олачағ» фикринә дүшмәси, Сәлманы әлә кәтирмәк үчүн мүбаризәјә киришмәк истәмәси, вәзифәләрини итирмәкдән горхан вәзилләрин хәјанәткар тәшәббүсләри—бүтүн бунлар әсәрин мүнәгншә хәттини күчләндирир.

Будаг вә Рәһман халга садиг адамлар кими фәалијјәт көстәрирләр. Шүбһәсиз, бир чох тэдбирин халг тәрәфиндән севинчлә гаршыланмасында онларын мүјјән хидмәти олур. Јусифин кетдикчә мүвәффәгијјәт газанарағ әдаләтли шаһ кими гаршыланмасы һәм алчағ тәбиәтли вәзилләри, һәм дә өз мәнәфеји үчүн онларла әлағәјә кирән сатгын Хосрову нараһат едир. Буна көрә мүртәчә чәбһәни тәмсил едәнләр Јусиф шаһын планларыны позмағ, өзүнү көздән салмағ, бир сөзлә, наразылығ јаратмағ үчүн хәјанәтә әл атыр, шәһәрдә гытлығ, баһалығ төрәтмәјә чалышырлар. Беләликлә, вәзијјәт олдуғча чиддиләшир вә мүрәккәб шәкил алыр. Вәзилләрин вә Хосровун хәјанәткарлығыны Јусиф шаһа о вахт хәбәр верирләр ки, артығ наразылығ әһвали-руһијјәси гүввәтләнмиш, чамаат чошгун дәниз тәк тәләтүмә кәлмиш, иш-ишдән кеч-

мишдир. Дикәр тәрәфдән дә, Шаһ Аббас вә Әскәр хан орду илә һүчума кечмишдир. Јусифин тәрәфдарлары Шаһ Аббасын тәрәфдарлары илә белә чәтин шәраитдә мүбаризәјә киришмәлидир. Јусиф едилән хәјанәтләрдән вә јарадылан мүрәккәб вәзијјәтдән кеч хәбәр тутдуғу үчүн бир гәдәр ворушдугдан сонра мејданы тәрк еднб арадан чыхмағы ләзим билир. Элбәттә, һәммин вәзијјәтдә керијә чәкилмәк мөгсәдә даһа ујгун иди. Чүнки аз гүввә илә һүчума кечмиш силаһлы гијамчылар вә тәләтүмә кәлмиш чамаат гаршысында дајанмағ олмазды. Беләликлә, пјесдәки һадисәләр «Алданмыш кәвакиб» повестиндә олдуғу кими сонә чатдырылыр. Бу да Шангин М. Ф. Ахундов ән'әнәсинә садиг галдығыны көстәрир.

А. Шаиг јарадычылығынын мәркәзиндә дуран, ону мәфкурәчә зәнкинләшдирән кејфијјәтләрдән бири вәтән-пәрвәрликдир; вәтәнә вә халга хидмәт ешгидир. Буна көрә дә Шаиг гәһрәман Азәрбајчан халгынын кечмиш һәјәти, азадлығ уғрунда мүбаризәси илә бағлы һадисәләри—«Искәндәрнамә» поемасынын ән гүввәтли фәсилләриндән бирини мөвзу сечмиш, онун әсасында «Нүшабә» мәнзум драмыны јазмышдыр.¹⁹⁰ Јунан гејсәри фәтәһ Искәндәрлә ағыллы вә часур Бәрдә хағаны Нүшабәнин көрүшү, Нүшабәнин өз торпағыны, өлкәсини ишғалчылардан гәһрәманлығла мүдафиә етмәк гүдрәти вә бунула әлағәдар әһмијјәтли мәсәләләр әсәрин мәркәзиндә дајаныр. Шүбһәсиз, Шаиг «Нүшабә» дастаныны садәчә оларағ драматик формада ишләмәклә кифәјәтләнмәмишдир. О, мөвзуја, тарихә сәрбәст јанашмыш,¹⁹¹ вәтәнпәрвәрлик һиссини гүввәтләндирән мотивләр, һадисәләри габарығ чаңландыран васитәләр, әсас сурәтләрин характерини мүјјәнләшдирмәјә көмәк едән хәтләр тапмаға чалышмыш, бунларын идеја-бәдһи имтизачы нәтичәсиндә мүвәффәгијјәтли пјес јаратмағ истәмишсә дә, тамам

¹⁹⁰ Әсәр әввәлчә газет вә журналда («Әдәбијјат газети», 25 август 1945, № 23; «Вәтән уғрунда», 1946, № 1, 2), сонра исә мүәллифин «Сечилимиш әсәрләриндә» (1955) чап олунмушдур.

¹⁹¹ «Әсәрдәки тарихи һадисәләрә кәлиничә, гејд етмәк ләзимдыр ки, тарихилик принципи әсас көтүрүлмәмишдир. Чүнки Искәндәр дөврүндә Азәрбајчанда Кәнчә, Шәки вә ја башга ханлығлар олмамышдыр» (бах: Ч э ф э р Х э н д а н. «Нүшабә», «Коммунист» газети, 30 нојабр 1946, № 237).

мүвөффэг олмамышдыр. Эзизбэјов адына Азербайжан Дөвлэт Драм Театры пјеси 1946-чы илдә тамашаја гојмушдур.

* * *

✓ А. Шаигин јарадычылыгында мөвзусу јахын ингилаби кечмишдән вә мүасир һәјатдан алынмыш пјесләр дөвар («Илдырым», «Ана»).

«Илдырым» 1926-чы илдә јазылмыш вә 1927-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән китабча шәклиндә чап олунмушдур. Бу—о дөвр иди ки, Азербайжан совет әдәбијјаты јени әсаслар үзрә инкишаф етмәјә башламыш, Н. Вәзировун «Тәзә әсрин ибтидасы», Ә. һагвердијевин «Ағач көлкәсиндә», «Көһнә дудман» кими драмлары јаранмышды. Јазычыларын демократик нәслинә мәнсуб олан Шаиг дә Азербайжанда Совет һакимийјәти гурулан күндән бир чох габагчыл сәнәткарларымыз кими совет платформасына кечәрәк, өз јени әсәрләри илә әдәбијјат вә мөдәнијјәтимизии инкишафына јахындан көмәк едирди.»

«Илдырым» драматургун јарадычылыгындакы мүтәрәғи фикирләрлә таныш олмаг, ингилаби һәрәката бәсләдији рәғбәтини, мүртәчә гүввәләрә нифрәтини көрмәк, кәнд шәраитиндәки синфи зиддијјәтләри нечә ашкара чыхара билдијини өјрәнмәк чәһәтиндән әһәмијјәтлидир. «Илдырым» јенидән ишләнмиш вә нисбәтән мүкәммәлләшдирилмиш шәкилдә 1959-чу илдә јазычынын «Сечилмиш әсәрләри»нә (икинчи чилд) дахил едилмишдир. Пјесин илк нәшри (1927) илә сон нәшри (1959) арасында бәзи мүһүм фәргләр вардыр.

Әсәрин биринчи нәшриндә Илдырым Үлкәри дәрин мөһәббәтлә севир. Буну Илдырымын һәјат ешги илә долу сөзләриндән, Үлкәри көрәркән кечирдији дахили һәјәчанлардан дујуруг. Сонра Илдырымын мүәллимин севкисиндән хәбәр тутдугда «мән ешгими сәнә гурбан етдим», «бундан сонра дүнја үзүндә јалныз бир гыз, о да Үлкәр галса кенә она евләнмәрәм» (сәһ. 15) демәси инандырычы дејилди. Илдырым верилән сөздән (мүәллимә вердији сөздән) гачмағы намәрдлик һесаб едир. Һәтта икинчи пәрдәдә Үлкәрә дөнә-дөнә тәклиф едир ки, мүәллими севсин. Илдырым јаддан чыхардыр ки, севки

гәклиф вә тәкидлә јаранан кејфијјәт дејил. Әслиндә бу, һадисәләрин сонракы инкишафында, Илдырымын сәчијјә вә һәрәкәтиндә дә өзүнү доғрултмур, бәди и чәһәтдән әсасландырылмыш. Нечә ола биләр ки, дәрин мөһәббәтлә севән инсан гәлби ағры дујмадан, мөһәви сарсынты кечирмәдән асанлыгла ешгиндән әл чәксини? Тәбии көрүнмәјән бу јерләр сонракы нәшрдә дејишдирилмишдир.

Ахырынчы нәшрдә дөрдүнчү пәрдә тамам јенидир. Бу сәһнә шәһәрлә кәнд арасындакы гаршылыгы әлагәни мөһкәмләдиб кенишләндирирмәк мәгсәди изләјир. Бәзи эпизодик ингилабчы сурәти илә (Ризван, Рәшид), Үлкәрин чәсарәтли һәрәкәти илә, Илдырымын башына топлашан дәстәнин мәгсәди вә әһвали-руһијјәси илә бурада таныш олуруг. Бу пәрдә сонра кәлән бәзи һадисәнин реал планда инкишафына да мүәјјән зәмин һазырламышдыр. Сон нәшрдә әсәрин үчүнчү вә бешинчи пәрдәләри шәкилләрә бөлүнмүш, бәзи мәтләбләрин јери дејишдирилмиш, мүәјјән әлавә вә ихтисарлар едилмишдир.

Бу чәһәтләри гејд етдикдән сонра ахырынчы нәшр үзәриндә дајанаг.

«Илдырым» ингилабдан әввәлки Азербайжан кәнд һәјәтаны чанландыран реалист әсәрдир. Баш верән һадисәләр иртичанын шиддәтләндији, биринчи чаһан мүһарибәсинин сур'әтлә јайылдығы вә ингилаб туфанынын јахынлашдығы дөврә тәсадүф едир. Әсәрин гәһрәманы халг ичәрисиндән чыхмыш ингилабчы кәндли Илдырымдыр. Илк сәһнәдән бәлли олур ки, о, һагсызлыг әлејһинә чыхдығы, кохаја «кәндлиләри бу гәдәр инчитмә, бир дә адам дөјдүјүнү көрсәм, бу кәнддә ја сән галачагсан, ја мән»,—дедији үчүн долашдырылыб тутулмуш вә һәбсханадан јеничә гајытмышдыр. Һәбсхана онун көзләрини даһа да ачмыш, таныш олдуғу ингилабчылар вә ешитдији сөһбәтләр ону даһа да ајылтмышдыр. Кәнд мүәллими Мирзә Мөһсүнүн «залимләри јашадан мәзлумлардыр, зүлмә бојун әјмәк, инсанлығы алчалтмагдыр, зүлмә гаршы зүлм әдаләтдир» сөзләри чохдан бејнинә һәкк олунмуш, варлығында сөнмәз мәш'әл јандырмышдыр. Демәли, Илдырым әсәрә авам кәндли кими дејил, дүнја көрүшү аз-чох формалашмыш, һадисәләрә мүнасибәти хејли ајдынлашмыш, мүәјјән һәјат тәчрүбәси газанмыш, ичтимай шүүру инкишаф етмиш габагчыл мәрд вә чәсур

кәндли кими кәтирилмишдир. О, горху билмәз очаггулуларын («Ағач көлкәсиндә»), үсжанкар руһлу Аллахверди вә бәдәлләрин («Көһнә дудман») мүбариз кеҗфијјәтләрини өзүндә топлајан сурәтдир. Илдырымын үрәји зүлмкарлара гаршы нифрәт вә гәзәблә долудур. О, артыг дәрк етмишдир ки, залимләрин әлиһә гылынч верән чар режимини, мөвчуд ичтимаи гурулушу көкүндән гопарыб атмаг зәруридир. О, көрүр ки, Сәфи вә Шүкүр бәјләр кәндлиләри әзир, тәһгир едир, ишкәнчәјә мә'руз гојур. Илдырым көрүр ки, бу вәһшиләр кәндлиләрин башында тәрә дәјирман ишләдир. Балаханым кими көмәксиз гадынларын евини, бағыны фырылдагла әлә кечирмәк истәјир, Рүстәм кими гочалары аиләсиндән дидәркин салыр, јувалар учурдур, гапылар бағладыр; өвләди ата-анадан, ата-ананы өвләддан ајырыр, мүфтәхорчасына јашајыр, дөвләт үстүнә дөвләт јығыр вә и. а. Бүтүн бунлар Илдырымы мүбаризәјә сәсләјән реал сәбәбләрдир. Илдырым кәнддә мүлкәдар һөкмранлығынын һәлә күчлү олдуғу шәраитдә, кәндлиләрин өз һүгугуну һәлә дәриндән дәрк едә билмәдикләри заманда ишә киришмәлидир. Бу сәһәдә онун да, мүәллимин дә үзәринә чәтин вә мүһүм вәзифәләр дүшүр. Илдырым Сәфи бәјлә үз-үзә кәлир, башларына ојун кәтирилән кәндлиләрә һавадар чыхыр, үрәји интигам дүјғусу илә алышыб јаныр, лакин һәлә лазыми фәалијјәт көстәрә билмир. Истәр Илдырым, истәрсә дә мүәллим өзләринин дә зәрури сајдығлары ишә—кәндлиләрә һүгугуну баша салмаг, онлары мүбаризәјә һазырламаг ишинә, бунунла әлагәдар конкрет тәдбирләрин һәјәтә кечирилмәсинә киришә билмирләр. Әсәрин үчүнчү пәрдәсиндә вәзијјәт бир гәдәр дәјишир. Илдырым, гәзә һакимнин әмри илә мејданчаја топлашан кәндлиләрә үз тутараг, үмуми шәкилдә олса да, онлары ајылмаға «чар истибадаынын зүлм тохмағы»ндан хилас олмаға, ја намусла өлмәјә, ја да шәрәфлә јашамаға чағырыр. Әһалини кәнддән көчмәјә мәчбур едән, «сүнкү күчү» илә һәдәләјән, онларда үсжанкар әһвали-руһијјә көрүб, буну «гәрибә» вәзијјәт адландыран начальникә гаршы мүәллим Мирзә Мөһсүн дә сусмур, тутарлы чаваб верир: «Гәрибәлији јохдур. Бу гәдәр тәзјиг, бу гәдәр һагсызлыг «үсјан ет» демәк дејилми? Үч мин иллик тарихи, мәдәнијјәти олан бир халг илә әјләнирсиниз. Сизин ән бөјүк сәһвиниз бу халгы танымамағыңыздыр. Сиз онларын ағлы-

ны шууруну, идракыны, мүһакимәсини башларындакы ири түклү папағлары вә сизә јабанчы көрүнән гијәфәләри илә өлчүрсүнүз. Бунда чох јанылырсыныз. Онлар һәр шеја инчәдән-инчәјә тәдгиг едәр, гылы-гылдан сечәр, һәр мәсәлә, һәр сијасәти дујар, анлар, лакин сусар. Тәзјиг сән дәрәчәјә чатынча нә едәчәјини чох јахшы биләр... Инди халгда үсјан фикрини ојадан сәбәби билдиниз-ми?»¹⁹²

Илдырым мүәллимдән дөфәләрлә ешитмишдир ки, «бир приставы, бир јасавулу, бир шәһәр һакимини өлдүрмәкә јарамыз сағалмаз!» О, бу тарихи һәгигәтин мәнасыны дәрк етмиш, өзү дә бу гәнаәтә кәлиб чыхмышдыр. Белә олан һалда Илдырымын үмуми ишә зијан кәтирән террорчулуғ үсулуна әл атыб, вәзијјәтлә һесаבלашмаг истәмәјән начальники вурараг арадан чыхмасы онун характериндәки зәифликлә әлагәдардыр. «Илдырым даһа чох гәти, сол, амансыз, һәттә бәзән фәрди мүбаризә јолуну тутан бир гәһрәмандыр».¹⁹³ Началниги вурдугдан сонра о, гачаг дүшүр, дағлара, мешәләрә чәкилир.

Һадисәләр тамамилә ајры-ајры дөврдә баш версә дә, «Илдырым» пјеси илә «Көһнә дудман» пјесинин биринчи һиссәси арасында нәинки үмуми идеја чәһәтиндән, һәттә бәзи конкрет сурәт, сәһнә чәһәтиндән дә јахынлыг ошарлыг вар. Бу хүсусијјәт Бәдәллә Илдырымын сәчијјә вә һәрәкәтиндә өзүнү даһа ајдын чизкиләрә көстәрир. Ханлығлар дөврүндә јашајан Бәдәл дә, XX әсрин әввәлләриндә фәалијјәтә башлајан Илдырым да халг ичәриндән чыхмыш вә халга бағлы гәһрәмандыр. Һәр ики әсәрдән өјрәнирик ки, Бәдәл дә, Илдырым да дағлара чәкилир, мүбаризә апармаг үчүн гүввәтли дестә јаратмаға чалышырлар. Анчаг онларын фәалијјәтиндә нәзәрә чарпан башлыча фәрг бундадыр ки, Бәдәли белә бир ишә даһа чох шәхси интигам дүјғусу (атасынын, бачысынын гисасыны алмаг вә и. а.) сөвг едирсә, Илдырымы ичтимаи һисс вә идеаллар, мөвчуд үсули-идарәјә олан барышмаз мүнасибәти вә дәрин нифрәти, кәндлиләрә едилән зүлм вә

¹⁹² А б д у л л а Ш а н г. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 280.

¹⁹³ Ә л и С у л т а н л ы. «Абдулла Шаиг», Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1957, сәһ. 411.

һагсызлыглара дөзө билмәмәси тәһрик едир. Доғрудур, сонралар Бәдәлин дә шәхси интигам һиссләри ичтинан һиссләрлә ујуша билән драматик мәрһәләжә галхыр. Лакин женә сурәтләрин фәалијјәтиндә бу, фәргли чәһәт кими нәзәрә чарпыр.

Әсәрин дөрдүнчү пәрдәсиндән өјрәнирик ки, әһвалатдан бир нечә ил кечмишидир. Илдырымын јаратдығы дәстә бөјүмүшдүр. Биз бу дәстәнин нечә вә нә заман јарандығыны көрмүрүк. Буну мүәллим Мирзә Мөһсүнүн дилиндән ешидирик. Үмумијјәтлә, ајдын олан мүһүм бир чәһәт будур ки, дәстә кетдикчә күчләнир. Илдырым да, мүәллим дә, ингилабчы Ризван вә Рәшид дә шәһәр илә кәнд арасындакы гаршылыгы элағә мәсәләсинә хүсуси әһмијјәт верирләр. Бүтүн бу һазырлыглар исә мүртәчә чәһә тәрәфдарларыны горхуја салыр. Вәзијјәтин кетдикчә мүрәккәбләшмәси, һәр күн јени бир хәбәрин чыхмасы, кәндлиләрин өз һүгүгләры уғрунда мүбаризә үчүн бирләшмәләри Сәфи вә Шүкүр бәјләри бәрк нараһат едир. Дүшмән мә'нәви чәһәтдән сарсылдығыны, истинад гүввәсини јаваш-јаваш итирдијини, вәзијјәтин кетдикчә хараблашдығыны, чанына ваһимә чөкдүјүнү сон пәрдәдә даһа артыг һисс етмәжә башлајыр.

Драмда мүртәчә чәһәннин башчылары Сәфи бәј вә Шүкүр бәјин сурәтләри чанлыдыр. Биз онларын һансы јуванын гушу олдуғларыны көстәрән әмәлләри, арзу вә мәгсәдләри илә аз-чоһ танышыг. Бурада һәр ики сурәтин сәчијјәсини даһа да мүкәммәлләшдирән башга бир чәһәти гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик. Бу, сон пәрдәдә сүркүндән јеничә гајыдыб өзүнү танытмадан башга адла нишан верән, гонаг сифәти илә евләриндә кечәләјән Фәрухун, атасы Сәфи бәј вә Шүкүр бәј тәрәфиндән гарәт мәгсәди илә өлдүрүлдүјүнү көстәрән фачиәли сәһнәдир. Дүздүр, бу ишдә Сәфи бәј бир гәдәр тәрәддүд едир, лакин фәрги жохдур. чинајәт ишләнир, иш-ишдән кечир. Һәм дәһшәтли, һәм дә ибрәтли олан бу сәһнә Шүкүр вә Сәфи бәј кими сәрвәт үчүн инсан ганына сусајанлара амансыз тәзәб һисси доғурур. Бу сәһнә ачкөзлүк вә тамаһкарлығын нә гәдәр дәһшәтли еһтирас олдуғуну тә'сирли шәкилдә чанландырыр.

Кәнч Үлкәр исә өзүнүн рүшвәтхор, сәләмчи, залим, гатил атасы Сәфи бәјә фикир вә характерчә зидд олан марағлы сурәтдир. О, бәј аиләсиндән чыхмасына бахма-

јараг, атасынын алчаг әмәлләринә нифрәт едир, һәтта мәнсуб олдуғу синфә јад адам кими көрүнүр. Үлкәр Илдырымы јүксәк мәһәббәтлә сеvir. Ону тәкчә севки телләри дејил, әгидәчә дә Илдырыма бағлајан мә'нәвијјәтиндакы нәчиб һиссләрдиr. О, атасынын нә гәдәр залим олдуғуну анасы илә сөһбәт заманы ачыг сөјләмәкдән чәкинмир: «Јыхмадығымыз бир ев, учурмадығымыз бир јувамы вар? О сандыглар долусу зинәтләр, о анбар долусу мис габлар киминдир? Дул арвадларын, јетимләрин көз јашлары дејилми? Атамын доғрулуғла газандығы бир шејми вар?»¹⁹⁴

Бу һәгигәтләри баша дүшдүјү, әзиләнләрә рәғбәтлә јанашдығы, үрәји хејрхаһ һиссләрлә дөјүндүјү үчүндүр ки, Үлкәр һеч нәдән горхмадан атасынын Шүкүр бәјлә һазырладығы планы—кечә Сары гаја тәрәфдән чоһлу әскәрлә һүчума кечиb, Илдырымын дәстәсини вә өзүнү мәһв етмәк планыны билән кими хәбәрә кедир. Тәәссүф ки, бу мәсәләләр, Үлкәрин шуурундакы дәјишиклик драматуржи чәһәтдән мөһкәм әсасландырылмамыш, көзәл хүсусијјәтләрлә сәчијјәләнә биләчәк сурәтин фәалијјәти лазыми гәдәр көстәрилмәмишидир.

«Илдырым» пјесини финалы да һадисәләрин тәбии инкишафындан доған зәрурәт, үмуми идејанын гүввәтли драматик јекуну кими сәсләнән сонлуғ тә'сири бағышламыр. Әлбәттә, мәсәлә Үлкәри көрмәк мәгсәди илә Сәфи бәјин евинә кедән Илдырымын һәбс олунмасында дејил, әсас мәсәлә уғрунда мүбаризә апарылан идејанын, халғын мәнәфеји илә бирләшән һагг ишин гәләбә чалмасында вә јахуд бунун үчүн нечә реал бир зәмин јарадылмасындадыр. Әкәр бураја гәдәр Илдырымын фәалијјәти драм гәһрәманына лајиг сәвијјәдә әтрафлы верилсәјди, зүлмкарлара гаршы вурушмаг үчүн кәндли дәстәсинин нечә тәшкил едилдији, кетдикчә бөјүјән бу гүввәнин мүбаризәјә нечә һазырлашдығы көстәрилсәјди, ајры-ајры сурәтләрин сөзләриндән даһа чоһ һадисәләрин конкрет реал сәһнәләрдә чанландырылмасы јолу илә охучунун—тамашачынын тәсәввүрү мөһкәмләндирилсәјди, пјес Илдырымын һәбси илә гуртардыгда да тәбии вә биткин көрүнәрди. Мүәллиф илк нәшрдә ики-үч чүмлә илә гејд

¹⁹⁴ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Вақы, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 264.

етмишдир ки, бир һәфтә сонра Феврал ингилабы олур, һүрријјәт мејданында халг һакимијјәти гурулу, Илдырым, мүәллим, Үлкәр, Күнәш, Рүстәм вә башгалары Шүкүр вә Сәфи бәјләри мүнәкимәјә чәкирләр. Көзләмәк оларды ки, сонракы нәшрдә мәтләб сүжетлә әлағәли шәкилдә ишләниб кенишләндирилчәк, финал даһа јеткин бәдии формада—һадисәләрин мәнтиги инкишафынын зәрури нәтичәси кими, үмуми идејанын гүввәтли драматик јекуну кими гуртарачагдыр. Тәссүф ки, пјес үзәриндә бөлә бир јарадычылыг иши апарылмамышдыр. «Әсәрдә ајры-ајры гүввәтли сәһнәләр вардыр. Лакин кениш мәнада, драматуркија нөгтеји-нәзәриндән әсәр биткин дејилдир, һадисәләр арасында гырыгылыг вардыр».¹⁹⁵

Драм әсәринин әсасында мүнүм һәјати конфликт дурмалы вә бу—мүбәһисә, мүнәгишә, мүбаризә јолу илә һәлл олунмалыдыр. Бурада иштирак едән һәр сурәтин сөзү, һәрәкәт вә фәалијјәти драматик сәчијјә дашымалы. әсас идејанын инкишафына вә ачылышына хидмәт көстәрмәлидир. Драматик әсәрин ганунлары, тәләб вә хүсусијјәтләри нөгтеји-нәзәриндән «Ана» (1945) пјесинә јанашдыгда чидди нөгсанлар көрүнүр. Әввәла, гејд едилмәлидир ки, пјесин әсасында конкрет тарихи-ичтимаи шәраитлә бағлы мүнүм мәтләб, дөврүн мүәјјән характер әламәтләрини үмумиләшдирә билән һәјати конфликт дурмур. Икинчиси, әсәрин сүжети дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Һалбуки, «мөһкәм, мәнтигли, драматик бир сүжет драманын склетидир. Скелет мөһкәм олдугда онун үзәриндәки әзәләр вә әсәбләр дә мөһкәм олур».¹⁹⁶

Бир чох психоложи моментләр драматик кәркинликлә верилсә дә, ананын мә'нәви изтираблары тә'сирли диллә әкс етдилсә дә, өвлад, ата-ана мәнәббәти, вәтәнә, халга севки һисси, әхлаг вә тәрбијә мәсәләләри мүәјјән јер тутса да, драмын маһијјәтини—чаныны тәшкил едән башлыча хүсусијјәтин чатышмамасы вә сүжетин дүзкүн гурулмаамасы әсәри нөгсанлы етмишдир.

¹⁹⁵ Ә л и С у л т а н л ы. «Абдулла Шаиг», Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, III чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1957, сәһ. 411.

¹⁹⁶ М ә м м ә д А р и ф . Әдәби-тәнгиди мәгаләләр, Бакы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 91.

Әлбәттә, Шаигин драматуркијасы бу бир нечә пјесдән ибарәт дејилдир. Бир драматург кими онун бөјүк мүвәфғәијәтләри, көркәмли хидмәтләри өзүнү гүввәтли шәкилдә ушаглар вә кәнчләр үчүн јаздыгы әсәрләрдә көстәрмишдир ки, бунларын һаггында ајрыча бәһс етмәк ләзым кәлир.

УШАГЛАР ВӘ КӘНЧЛӘР ҮЧҮН ӘСӘРЛӘРИ

XX әсрнн эввәлләрнндә Русияда башланан ингилаби һәрәкәтнн тә'сирн илә Азәрбајчанда да милли интибаһ күчләнир; халғ һәјатынын мүхтәлиф сәһәләриндә, маариф, мәдәнијјәт, мәтбуат аләминдә мүәјјән чанланма көрүнүр. Тәрәғгипәрвәр јазычы вә зијалылар јени мәктәпләрнн ачылмасы, ана дилинин тә'лим-тәдриси, габагчыл гәзет вә журналларын нәшри, фәјдалы тәдбирләрин јеринә јетирилмәси уғрунда апардығлары мүбаризәни һејли кенишләндирирләр. Сабир, Сәһһәт, Сани, Шаиг кими габагчыл мүәллим-јазычылар тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә даир фикирләрини мүвәфғәтијјәтлә һәјата кечирмәк үчүн бир нечә сәһәни өз фәалијјәтләриндә бирләшдирирләр. Онлар мүхтәлиф мәктәпләрдә мүәллимлик етмәк, програм вә дәрсликләр јазмағла јанашы әдәбијјатнн ән гүдрәтли тә'сир васитәләриндән олдуғуну нәзәрә аларағ, јарадычылығларынын бир һиссәсини ушағлар үчүн бәдин әсәрләр јаратмаға сәрф едир, беләликлә дә, јени ушағ әдәбијјатынын тәмәлини сағлам әсаclar үзрә мөһкәмләндирирдиләр. Азәрбајчанда әсил ушағ әдәбијјатынын јарадылмасы вә тәшәккүлү даһа чох бу јазычыларын адлары илә бағлыдыр. Бу сәһәдә Шаиги өз достларыннан, мүасирләриндән фәргләндириән башлыча чәһәт исә әдәби фәалијјәтә башладығы күндән өмрүнүн сонунадәк ушағ әдәбијјаты илә ардычыл мәшғул олма-

сыдыр. «Абдулла Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын чох чәтин вә һисбәтән чаван олан бир сәһәсиндә һамыдан артығ, һамыдан мәһсулдар вә кејфијјәтли чалышмыш»дыр.¹⁹⁷ Бу исә һағлы оларағ она «Азәрбајчанда јени ушағ әдәбијјатынын баниси»¹⁹⁸, «ушағ әдәбијјатынын классик јарадычысы»¹⁹⁹ кими шәрәфли ад газандырмышдыр.

А. Шаиг, бир тәрәфдән, отуз илдән артығ давам едән педагожи фәалијјәти, мүхтәлиф вахтларда јаратдығы дәрсликләри илә, дикәр тәрәфдән дә, бәдин тәфәккүрүнүн рәнкарәнк инчиләри илә ушағларын, јенијетмә вә кәнчләрин тә'лим-тәрбијјәсинә јахындан көмәк етмишдир. «Абдулла Шаигин мүхтәлиф јашлы ушағлар үчүн јаздығы бир чох әсәрләр бизим милли әдәбијјатымызда мисли вә бәрәбәри олмајан көзәл нүмунәләрдир».²⁰⁰ Бу вахта гәдәр олдуғу кими, бундан сонра кәлән нәсилләр дә өз тәрәвәтини итирмәјәчәк бу гимәтли нүмунәләри сәхујуб фәјдаланачағ вә чох шеј өјрәнәчәкләр. Онларын әхлағ, шүүр вә мә'нәвијјатларынын инкишафында, вәтән-пәрвәрлик вә һејрхәһлығ руһунда тәрбијә олунуб јетишмәсиндә, ичтимаи һәјатын фәал гуручуларына—әсил јарадычылары вә саһибләринә чеврилмәсиндә бу зәнкин ирс өз гүввәтли бәдин тә'сирини јенә дә кәстәрәчәкдир.

* * *

А. Шаигин әдәби јарадычылығынын мүһүм бир һиссәсини мүхтәлиф јашлы ушағлар вә кәнчләрә мәхсус әсәрләр тәшкил едир. Бу әсәрләр форма-мәзмун хүсусијјәтләринә көрә рәнкарәнкдир. Гәләмини мүрәккәб јарадычылығ просесинин һәр сәһәсиндә сынајан әдиб һәм ајры-ајры јазычылардан тәрчүмәләр, игтибаclar етмәклә, һәм фольклордан, шифаһи вә классик әдәбијјатдан мөвзулар сечиб ишләмәклә, һәм дә тамам орижинал әсәр-

¹⁹⁷ М и р з э И б р а һ и м о в. Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, 1956, № 8, сәһ. 95.

¹⁹⁸ М и к а ј ы л Р з а г у л у з а д а. Азәрбајчан ушағ әдәбијјаты, Азәрбајчан әдәбијјаты декадасы, Бақы, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 279.

¹⁹⁹ М и р з э И б р а һ и м о в. Гочаман јазычы вә ичтимаи хадим, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри, 1956, № 8, сәһ. 105.

²⁰⁰ Јенә орада, сәһ. 95.

ләр жаратмагла ушагларын вә кәчләрин бәдин әдәбиј-
јата олан бөјүк еһтијачыны өдәмәјә чалышмышдыр.

А. Шаигин Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурула-
надәк јаздығы әсәрләр әсасән «Икинчи ил», «Ушаг көз-
лүјү», «Күлзар» кими дәрсликләрдә, «Дәбистан», «Мәк-
тәб» типли мәчмүүләрдә, ајры-ајры китабчалар шәклин-
дә чап едилрди. Бу—лирик ше'рләрдән, кичик пјесләр-
дән, марағлы нағыллардан, мәнзум вә мәнсур һекәјәләр-
дән ибарәт нүмунәләр иди ки, Шаигин ушагларын јаш
хүсусијјәтинә, зөвгүнә, психоложисинә, әһвали-руһијјәси-
нә, мә'нәви аләминә бәләд сәнәткар олдуғуну парлағлы-
ғы илә көстәрирди.

«Нәчиб, севән, риггәтли, сакит, көрпәчә-садәдил бир
гәлб, јүксәк мә'луматлы бир ағыл, шејләрә ајдын бир ба-
хыш, јалһыз чанлы тәсәввүр дејил, һәм дә чанлы, шаира-
нә бир хәјал, һәр шеји чанлы, рәнкин сурәтләр һалында
тәсәввүр етмәјә габил бир хәјал»²⁰¹ вә с. кејфијјәтләр.
Белинскинин ушаг јазычысынын јаранмасы үчүн зәрури
сајдығы бир чох шәртләр Абдулла Шаигә дә мөхсусдур.
Әлбәттә, мүәллифин шәхси тәбиәтиндә, јарадычылығ
руһунда олан бу чүр хүсусијјәтләр узун мүддәтли мүша-
һидәләри, мүхтәлиф һәјат тәчрүбәләри әсасында кетдик-
чә даһа да инкишаф едиб мүкәммәлләшмишдир.

Тәрбијә инсанын тәлејини һәлл едән, онун кәләчәјини
мүәјјәнләшдирән елә гүдрәтли амилдир ки, бу—Шаигин
бүтүн јарадычылығында, һәм ушағлара, һәм дә бөјүк-
ләрә анд әсәрләриндә мүнһүм јер тутур.

Ушаг гәлби санки парлаг вә ләкәсиз бир күзкүдүр.
Орда һәр шејин әкс олунмасына имкан вермәк олмаз. Бу
гәлб әһәтә олунан мүнһит вә шәраитин, тәлгин едилән
фикир вә һәрәкәтин, верилән тәлим вә тәрбијәнин тә'-
сири илә јетишир, тәшәккүл тапыб формалашыр. Бу тә-
равәтли гәлби чәфәнкијатла зибилләмәк, корлајыб кә-
рәксиз һала салмағ јарамаз. һәссас дүјғү, еһтијатлы
давраныш, мөһарәтли һәрәкәт лазымдыр ки, гаршыда
гојулан мәгсәд вә вәзифәнин йчрасына дүзкүн әмәл олун-
сун, тәрбијә өз јахшы бәһрәсини версин. А. Шаиг әдәби-
педагожи фәалијјәти боју тәрбијәнин әһәмијјәтини дәр-
риндән дужарағ, онун мәгсәд вә васитәләринин чохчәһәт-

²⁰¹ В. Г. Б е л и н с к и. Сечилмиш мөгәләләр, Бақы, Ушаг-
кәнчнәшр, 1948, сәһ. 129.

лилијини биләрәк кәркин зәһмәти, парлаг ағлы вә јүк-
сәк итидары сајәсиндә гаршыја чыхан мүхтәлиф чәтин-
ликләри арадан галдырмаға чалышмышдыр.

Бизә мә'лум олдуғу үзрә, Шаигин мәтбуатда илк ше'-
ри («Ананын оғлуна лајла демәси») 1906-чы илдә «Дә-
бистан» журналынын икинчи нөмрәсиндә чап олунмуш-
дур. Шифаһи халғ әдәбијјәтынын чох јайылмыш форма-
ларындан олан лајла шәклиндә јазылмыш беш бәндлик
бу ше'р ананын өвлада дәрин мөһәббәтинин, тәмиз дүјғү
вә нијјәтинин јығчам ифадәсидир. Өз көрпә баласыны сө-
виб-охшајан, әзизләјән ана истәјир ки, «чијәринин парә-
си» тез боја-баша чатсын, мәктәбә кетсин, «күл кими»
тәмиз кејиниб, дәрсини «бүлбүл кими» охусун. О, арзу
едир ки, оғлу кәләчәкдә, һәр шејдән әввәл, мә'рифәтли
олсун, сонра чалышыб «елмлә шөһрәт газан»сын. Ана-
нын дили илә дејилмиш «галма чәһаләтдә оларсан јә-
ман» типли мисралара диггәт едиләрсә, Шаигин елмә,
тәһсилә бөјүк әһәмијјәт вердији көрүнәр.

Ушағларда сағлам анлајыш, инчә зөвг, көзәл дүјғү-
лар тәрбијә етмәк Шаиги әлинә гәләм алыб јазмаға
башладығы күндән дүшүндүрән мүнһүм мәсәләләрдән
олмушдур.)

Бөјүк рус педагогу Ушински дејирди ки, «... ушаг фор-
маларла, бојаларла, сәсләрлә вә үмумијјәтлә дүјғуларла
фикирләшир вә ушағы башға чүр дүшүнмәјә вадар ет-
мәк истәјән шәхс онун тәбиәтини әбәс јерә зорламыш
олар»²⁰².

Бу һәгигәтин бөјүк мә'насыны дәрк едәрәк Шаиг әсәр-
ләриндә ушаг тәбиәтинин зәрури тәләби олан әјанилик
принсипинә, бәдин јарадычылығын мүнһүм шәртләри са-
јалан чанлығы, образлығы, конкретлик, инандырычы-
лығ кими хүсусијјәтләрә һәмишә диггәт јетирмәјә ча-
лышмышдыр. Шаиг садә вә сәмими сөзләрлә балачала-
рын гәлбинә јол тапа билир, онларын руһуну охшамағы.
онлара нәчиб һиссләр ашыламағы бачарыр. Буну ән ки-
чик нүмунәләр белә тәсдиг едир:

Бир обада мискин гузу,
Мәләјиб гачырды дүзү,
Анасын ахтарар көзү.

²⁰² К. Д. У ш и н с к и. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы,
Азәрнәшр, 1953, сәһ. 168.

Дедим, гачма, көзэл гузум,
Сәни мән бәсләрәм өзүм.²⁰³

Јахуд:

Ај пипији ган хоруз,
Көзләри мәрчан хоруз!
Сән нә еркән дурусан,
Гышгырыб банлајырсан,
Гојмајырсан јатмаға
Ај чаным, мәстан хоруз!²⁰⁴

Вә ја:

Ала-була, боз кечим.
Ај гоша бујнуз кечим!
Јалғыз кәзмә, долашма,
Даға-даша дырмашма.
Бир гурд чыхар гаршына
Нејләјәрсән, сән она?
Чобан ачында көзүн,
Галар ики бујнузун.²⁰⁵

Бурада кичик јашлы ушагларын дилинин эзбәри олан «Гузун» (1906) ше'риндән бир парча, «Хоруз» (1906) вә «Кечи» (1906) ше'рләри исә бүтөвлүклә верилмишдир. Аз ушаг тапмаг олар ки, тәкчә бунлары дејил, «Јетим чүчә» (1906),²⁰⁶ «Ушаг вә довшан» (1906)²⁰⁷ кими бәдин парчалары да хүсуси бир шөвг илә охумасын. «Чохәсрлик ше'р тарихиндә илк дәфә иди ки, ушагларын дилиндән охунмаг үчүн» бу чүр садә лирик ше'рләр јаранырды.²⁰⁸ Фајдалы гуш вә нејванлара гајғы кәстәрмәк һиссән ашылајан бу ше'рләрдә сөзчүлүк, нәсифәтчилик, гуру мұһакимә јохдур. Әксинә, конкретлик вә чанлылыг, садәлик вә ајдынлыг, ојнаглыг вә аһәнкдарлыг кими көзәл кејфијјәтләр вар. Шаиг бу илк мұвәффәгијјәтләрини ушаглар үчүн јаздығы башга әсәрләриндә дә горујуб сахламаға вә инкишаф етдирмәјә чалышмышдыр.

Бәдин зөвгүн тәрбијә олунмасында, өјрәндикчә сирләри гуртармајан, бир-бириндән фүсункар мәнзәрәләри вә мұхтәлиф һадисәләри илә даим диггәти өзүнә чәлб елән тәбиәт чох бөјүк тә'сир күчүнә маликдир. Шаиг бу-

203 «Икинчи ил», Бакы, 1908, сәһ. 23.

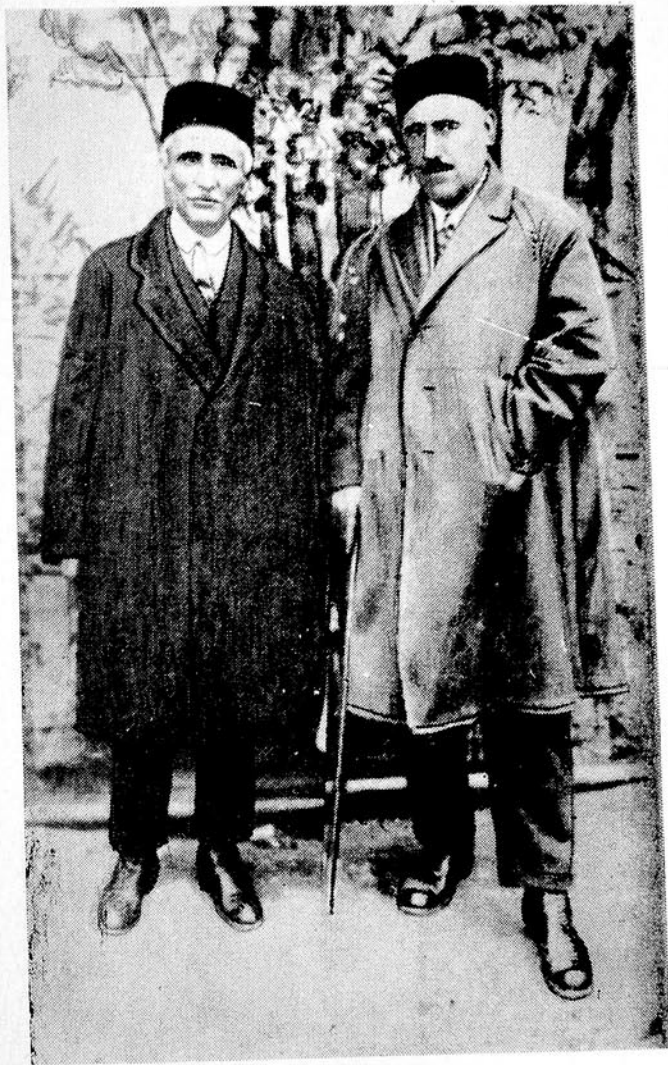
204 А б д у л л а Ш а и г. Ушаг көзлүјү, Бакы, 1911, сәһ.28.

205 Јенә орада, сәһ. 40.

206 А б д у л л а Ш а и г. Ушаг көзлүјү, Бакы, 1911 сәһ. 36.

207 Јенә орада, сәһ. 28—29.

208 Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Азәрбајҗан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 554.

Абдулла Шаиг вә һүсәји Чавид.

ну нәзәрә алараг илин мұхтәлиф чағлары, күн вә фәсил-ләри һагғында, сонралар аҗры-аҗры күл вә чичәкләр һагғында јаздығы әсәрләриндә чалышмышдыр ки, ушағлар өзләринә «догма сирдаш» (Белински) билдикләри тәбиәти дәриндән дүјсунлар вә јахшы өјрәнсинләр.

«Баһар» (1908) ше'риндә тәбиәт ојнаркән онда әмәлә кәлән јенилик, тәрәвәт вә чанлылыг: гызыл телли күнәшин һавалары гыздырмасы, отларын көјәриб торпагдан баш галдырмасы, ағачларын тумурчуглајыб јарпағла¬масы, бағ вә мешәләрин јашыл дон кејинмәси, күл вә чичәкләрин ачылмасы, гушларын шән-шән өтмәси әкс етдирилсә, сәккиз мисралыг «Пајыз» (1907) ше'риндә илин башга фәслинин мәнзәрәси мүәјјән хүсусијјәтләрлә верилир:

Пајыз олуб, әсир сојуг күләкләр.
Солур дағда, чәмәндә күл, чичәкләр
Јашыл-јашыл отлар бүтүн саралыр.
Көј үзүнү гара булудлар алыр.
Јағыш јағыр, думан чөкүр һавајә.
Селләр вурур өзүн ора-бурајә.
Гушлар учуб дәстә-дәстә кедирләр.
Исти јерә көчүб гышлағ едирләр.²⁰⁹

«Баһар», «Пајыз», «Пајыз кечәси», «Пајзын ахыр ајы», «Сәһәр» кими ше'рләр ушағлары тәбиәтин мұхтәлиф вәзијјәти, һадисә вә хүсусијјәтләри илә таныш едир, онларын чох севдикләри бир әләмә марағыны, шүүрлу мүнәсибәтини гүввәтләндирир.

«Әдәбијјатын илк үнсүрү» (М. Горки) сајылан дилдә садәлик, сәлистлик, ығчамлыг, ајдынлыг, үмумијјәтлә һәр әсәр үчүн, хүсусән ушағлара мәхсус әсәр үчүн елә зәрури шәртләрдир ки, бунсуз кечинмәк вә мүвәфғәијјәт газанмағ олмаз. Шаиг ушағлар үчүн јаздығы әсәрләриндә бу чәһәтә даһа чох әһәмијјәт вермишдир. Лакин XX әсрин әввәлләриндә садә дилдә мејдана чыхан әсәрләр мүртәчә зијалыларын, Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәдбәј Ағажев кими буржуа идеологларынын хошуна кәлмир,

²⁰⁹ «Икинчи ил», Баки, 1908, сәһ. 84.

Бу ше'р сонралар јазылмыш бир дәрсликдә сәһв оларағ А. Сәһһәтин ады илә кетмишдир (бах: И. А. Б. д. у. л. л. а. ј. е. в. вә Ә. М. С. ү. л. е. ј. м. а. н. о. в. Азәрбајчан дили, Баки, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 61).

онларын истезасы илэ гаршыланьырды. Онлар нэинки ушаг эдэбијјатынын бөјүк тэрбијэви эһэмийјэтини дүзкүн гиймэтлэндирмир, үмумийјэтлэ дил саһэсиндэ мүртөчө мөвгө тутур; түрклэшдирмэ сijasэти јеридирдилэр. Мәлумдур ки, Ә. Һүсөјзадә А. Сәһһәтин «Јаз мөвсими ендикчә сәмадан јерә ахшам» мисрасы илэ башланан мөвзүмәсини²¹⁰, М. Ә. Сабириң «Мүсәлман вә ермәни вә тәндашларымыза» сәрлөвһәли ше'рини²¹¹ «Һәјат» гәзетиндә бурахаркән, һәр ики әсәрин дилини өз зөвгүнә ујгун шәкилдә «тәһһиһ» етмиш, бир чох сөз вә ифадәләри «түрк лисаны гәвадинә» мүвафиг сәјмајараг истәдији тәрздә дәјишдирмиш, гәлнзләшдирмишди.

Ә. Һүсөјзадә алты мұәллифин мүштәрәк һазырладығы «Икинчи ил» кими әсасән мүсбәт хүсусийјәтләри илэ диггәти чәлб едән вә тәдрис саһэсиндә фајдалы хидмәти олан бир дәрслији дә пис гаршыламыш, «Јазымыз, дилимиз, икинчи плимиз»²¹² адлы мөгәләсиндә һәм китабы, һәм дә Сәһһәтин. Шаигин ушагларын анлајышына, сәвијјәсинә ујгун тәрздә, садә дилдә јазылыб орада чап едилмиш ше'рләрини тәнгид етмишди. Һәр ики мұәллифин Азәрбајчан дилиндәки ше'рләрини «түрк дилинин ганунларыны позан» әсәрләр адландырмышды. Лакин Ә. Һүсөјзадәнин бу чүр сәһв, зәрәрли бахышы о вахт Чәлил Мәммәдгулузадә, Маһмуд Маһмудбәјов, Гафур Рәшад кими тәрәггипәрвәр јазычы вә мұәллимләр тәрәфиндән кәскин тәнгид олунмушду.

* * *

А. Шаигин јарадычылығында ушаг эдэбијјатына доғру чидди дөнүш 1910-чу илдән башланьыр. Чүнки о, лирик ше'рләрлә јанашы нисбәтән ири һәчмли әсәрләр јазмаға кечәрәк, Азәрбајчан ушаг эдэбијјатыны «Тыг-тыг ханым», «Јахшы арха», «Түлкү һәччә кедир», «Көзәл баһар» кими пјес вә нағылларла зәнкннләшдирир.

А. Шаиг эдәби ирсинин мәзһийјәтләриндән бири шифаһи халг јарадычылығы илэ мөһкәм бағлы олмасыдыр. Умумийјәтлә, халг јарадычылығы елә зәнкнн хәзинәдир

ки, та гәдимдән бу күнәдәк һәр дөврүн көркәмли сөз усталары өз зөвг вә мөгәдләринә мүвафиг тәрздә, мүхтәлиф өлчүдә вә мүхтәлиф шәкилдә ондан истифадә етмиш, көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Халг јарадычылығы илэ чанлы вә ғырылмаз әлағә эдәби әсәрин һәјат сәһһәсиндә јашамағ һүгуугуну тә'мин едән мүһүм шәртләрдәндир.

— О әсәр бөјүк мүвәффәгийјәт газаныб узун өмүр сүрүр ки, мұәллифи халг тәффәккүрүнүн мәһсулу олан мұәјјән фикри, мұәјјән мәтләби алыб јарадычы шәкилдә ишләјир, бәдәниндә чәрәјән едән ганындан кечирир, һәјат ешги илэ долу үрәјинин оду илэ исиндириб чана кәтирир, јенидән халга гајтарыр. О јазычынын сөзү көнүлләр фәһ едир, инсан варлығына һаким кәсилиб ону хош дүјгуларла риггәтә кәтирир ки, һәмин сәнәткар халг мә'нәвијјәти чешмәсинин дупдуру саф сујундан ичмиш, руһән гидаланмышдыр.

— А. Шаиг халг јарадычылығына дәриндән бәләд бир сәнәткар иди. Ону илһамландыран, мә'нәви чәһәтдән гидаландыран мәнбәләрдән бири шифаһи халг јарадычылығы олмушдур. Ушаглыгдан мұәјјән тә'сирләр нәтичәсиндә халг јарадычылығына олан марағы тәдричлә бөјүмүш, шүүрлу, ишкүзар мүнәсибәтә чеврилмишдир. Низами, Хагани, Фүзули, Вагиф, Видади кими сәнәткарларын јүксәк һүманизм, тәмиз севки вә көзәллик дүјгулары илэ зәнкнн олан әсәрләрини дөнә-дөнә охумагла, классик вә мүасир эдэбијјәти мұталиә едиб мәннимсәмәклә јанашы о, фольклору, шифаһи халг јарадычылығыны да диггәтлә өјрәнирди. Имкан тапдыгча бу эдэбијјатын нағыл, рәвајәт, тапмача, ләтифә, бајаты аталар сөзү, мәсәл вә с. нөвләрини топлајыр вә бәдијјәт јарадычылығында онлардан сәмәрәли истифадә етмәј чалышырды. Әдиб «Хатират»ында дејирди ки: «Фольклор мәнә халг дилини, халг зөвгүнү, халг адәт вә әһ'әнәләрини өјрәтди, халгы вә вәтәни даһа дәриндән севдирди»²¹³. Бу — һәгигәтдир. Сөздә дејил, ишдә өзүнү доғрулдан, мұәллифин эдәби-педагожи јарадычылығында, һәтта ушаглар үчүн јаздығы ән кичик әсәрләриндә белә өзүнү көстәрән парлаг, чанлы бир һәгигәтдир.

²¹⁰ «Һәјат» гәзети, 23 ијун 1905, № 14.

²¹¹ Јенә орада, 1 ијул, 1905, № 19.

²¹² «Тәрәгги» гәзети, 9—10 феврал 1909, № 31, 32.

²¹³ А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүңја (Хатирәләр), «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 47.

— А. Шанг бир-бириндөн мараглы композициясы олай мәнзүм һекајә-нағылларынын мөвзусуну гисмән һејванлар аләминдән алмышдыр.

— А. С. Макаренко һејванлар һаггындакы нағыллары балачалар үчүн јахшы нағыллар һесап едирди.

— Мөвзусу һејванлар аләминдән көтүрүлән әсәрләрин даһа чох нағыл формасында ишләнмәси дә тәсадуфи дејил. Бу — нағылын күтләви, кениш јаылан жанр олмасындан, хусусән о нөвдә јаранан әсәрләрә ушагларын чох мараг көстәрмәсиндән ирәли кәлән чәһәтдир.

— Әкәр Шанг боз кечн. көрпә гузу, јетим чүчә, мәстан хоруз, дөчәл довшан һаггындакы шә'рләриндә ушаглара фәјдалы гуш вә һејванлара гајгы илә јанашмаг һисси ашылајырса, мәнзүм һекајәләриндә башга һејванлардан сөһбәт ачмыш, тәрбијәнин мәгсәд вә вәзифәләрини дә буна мұвафиг истигамәтә јөнәлтмишдир. Мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн бәзи әсәрләрин конкрет тәһлилнә кечәк.

— «Тыг-тыг ханым» (1910) һекајәси «Дозангурду Дүз хатун вә Сичан Солуб бәј»²¹⁴ адлы нағыл әсасында гурулмушдур. Бу нағыла башга халгларын шифаһи әдәбијјатында да раст кәлирик²¹⁵.

— А. Шанг нағылын һәм мәзмунундан, һәм дә сюжетиндән истифадә етмишдир. Лакин ону садәчә нәзмә чәкмәмишдир. Бурада јарадычы сәнәткар хәјалы — «Һәр шеји чанлы, рәнкин сурәтләр һалында тәсәввүр етмәјә габил бир хәјал» өзүнү көстәрмәкдәдир. Јазычы мөвзуја сәрбәст јанашмыш, она бәдини нахышлар вурмуш, дүзлүмәзәли үслубда, ширин-ахычы дилдә тәрбијәви әсәр јаратмышдыр.

— «Тулаг верин мән сизә сөјләјим бир һекајәт» — дејә мұәллиф әсәри чәлбедичи тәрздә башлајараг, илк мисрадан ушагларын гәлбини әлә алып диггәтләрини чәм-

²¹⁴ Бах: Ф. К ө ч ә р л и. Балалара һәдијјә; Бақы, 1912, сәһ. 37—41.

²¹⁵ Бах: «Сүсәри хала» адлы Иран нағылына. Охујан пијалә, Бақы, Ушагкәнчнәшр, 1958, сәһ. 66—70. Анчаг нағылын сонлуғу башга чүрдүр. Бурада Чәнаб Сичан — Агаји Муш Сүсәри халаны (Таракан арвады) дүшдүјү чухурдан — «дәвә ләпириндән бөјүк олмајан көлмәчә»дән хиләс едир, даһмасына апарыб гајгысына галыр, она шорба биширир...

ләшдирә билир. Бундан сонра һеч бир тәфәррүата јол вермәдән мәтләбә кечир вә јалгызлыгдан шикајәтләнән Дозангурдунун башына кәлән сәркүзәшти — һәм күлмәли, һәм дә кәдәрли әһвалаты нәгл едир. Будур, ајагына «фындыг габыгындан» башмаг кејән, башына «соған габыгындан» чадра өртән, бәзәниб-дүзәнәрәк кәзмәјә чыхан Тыг-тыг ханым өзүнә әр — јолдаш ахтарыр:

Јол ортасында буна дүчар олду бир чобан
Деди: а дозангурду, һара кедирсән, дајан.
Дозангурду бу сөздән тәрпәдиб мунчуг башын,
Үз-көзүнү туршудуб, ачыгла чатды гашын.
Деди: аһа, еј чобан, јахшы ач бир көзүнү,
Бах бирчә көр мән кимәм? Бил дедијин сөзүнү.
Тыг-тыг ханым, шыг-шыг ханым мәнә дејир ел-оба
Олурму ја мәнимлә данышмаг бәјлә гәба?²¹⁶

— «Ханымлығы» илә гүррәләнән, ловға, иддәалы, јарашыгсыз һәшәрәт олан Тыг-тыг нә зәһмәткеш чобаны, нә дә сонра көрүшүб данышдығы һиләкар Түлкүнү бәјәнир. О, ахырда Сичан бәјлә кәсдији шәрт әсасында достлуғ етмәјә разылашыр. Күнләр кәлиб кечир. Сичан хан евиндән јемәк кәтирмәјә кедир. Тыг-тыг ханым исә дарыхыб јувадан чыхыр вә әјилиб су ичмәк истәркән чухура дүшүр. Өзүнү вахтында көмәјә чатдыран Сичанын «әлини мәнә бәсдәрәчик» — дејә дөнә-дөнә етдији тәклифи ловға ханым әбәс јерә күсәрәк гәбул етмир. Бундан тәнкә кәлмиш Сичан бәј ону атдығы дашла суја батырыр вә хан евинә кефә јолланыр. һекајәнин әсас мәзмуну бундан ибарәтдир. Бәс мұәллифин вермәк истәдији фикир, изләдији гајә нәдир? О, буну ачыг демир. Әсәрин сонунда һеч бир әхлаги нәтичә чыхартмыр, һеч кәсә нәсиһәт дә етмир. Лакин мәтләб ајдындыр, мұәллиф мәгсәдинә наил олмушдур. Халг мәсәлидир: «Дозангурдуну гојдулар халынын үстүнә сүрүшүб дүшдү јерә». Демәли, јахшылыг ганмады. Аталар сөзүдүр: «Бош башда гүрүр чох олар», «Ачыглы башда ағыл олмаз». Бу сөзләр Тыг-тыг кими башыбош ханымлары, гүрүрлу, ахмаг вә мешшан тәбиәтли адамлары нә гәдәр сәрраст, дүзкүн сәчијәләндирир. Дозангурду өлүм ајагындадыр, боғулур, ону

²¹⁶ А б д у л л а Ш а н г, Тыг-тыг ханым, Бақы, 1911, сәһ. 3—4.

хилас етмэк истәјирләр, о исә һеч бир әсас олмадан күсүр, ачыгланыр, ағылсызлыг едир, ахырда да ахмаглыгы учундан күдаза кедир. Бу мәсәләләр ушагларын бөјүк мараг вә ләззәтлә охудуглары «Тыг-тыг ханым» һекајәсиндә сәнәткарлыгла әкс етдирилмишдир.

«Тыг-тыг ханым»да чох өтәри верилән Түлкү сурәти илә ушаглар «Јахшы арха» (1910) вә «Түлкү һәччә кедир» (1910) һекајәләриндә әтрафлы таныш олурлар. Мәлүмдур ки, әдәбијјатда Түлкү — јалтаглыг, һижләкәрлик, икиүзлүлүк кими чиркин хүсусијјәтләрә малик адамлары тәмсил едән сурәтдир. Шаигин дә мәнзум һекајәләриндә һејванат аләми вә һејван типләри чаңландырылмыш олса да, бу — заһирән беләдир. Әслиндә мәгсәд чәмијјәтдә јашајыб фәндкирликлә күн кечирән түлкүсифәт адамлары кәстәрмәк вә русвај етмәкдир. «Јахшы арха»дакы садәләвһ Лејләк Түлкүнүн һижләсинә алданыр. О, јалварыб-јахармагла балаларыны хилас едә билмәјәчәјини көрүб, онлардан бирини әлиндә тутдугу бычгы илә «атасындан галма» чинары дибиндән кәсмәк истәјән Түлкүјә «һагг» олараг верир. Даданмыш Түлкү икинчи дәфә дә пәјыны алыб кедир. Лакин гоншу ағачдакы хејрхаһ Гарға Лејләји баша салыб дејир ки, сән нијә балаларыны ачкөз түлкіјә јем едирсән, мәкәр онун чинары кәсмәјә күчү чатар? Лејләк кеч дә олса ајылыр. Үчүнчү дәфә: «Көч бу ағачдан даһа» — дејә јенә һәдәгорху кәлән Түлкүнү, ики көрпә баласы әлиндән чыхмыш үрәји дағлы Лејләк гәзәбләниб говур. Түлкү һејрәтләнир, ишдән хәбәр тутур, гисас дүјгусу илә орадан узаглашыр. Кечәни ач вә јухусуз баша вурур. Сәһәр бир ачыглыгда өлү кими узаныр ки, Гарғаны тутуб ашырсын. Лакин Гарға ајыг вә еһтијатлыдыр. Һәтта әлә кечдикдә белә ағлы, фәрасәти вә ишләтдији тәдбир сәјәсиндә чаныны өлүмдән гуртарыр. Түлкүдән хаһиш едир ки, ону јемәздән әввәл бу сөзләри десин:

«Корсуз, кәфәнсиз гарға,
Јурдсуз, вәтәнсиз гарға!
Һәсрәтлә кечди өмрүн,
Јазыг сәнә, га-га-га!»²¹⁷

217 А б д у л л а Ш а и г. Јахшы арха, Баки, 1911, сәһ. 18.

Түлкү һәмнин сөзләри севинчлә тәкрар едиб ахыра чатайда, Гарға онун ағзындан чыхыб уча бир ағача гонур. Түлкү севинирди, «бағры ган» олур, иштаһасыны сазламышды, дамаг галыр, алдатмышды, биабырчасына алдадылыр, башгаларыны ахмаг санмышды, өзү ахмаг вәзијјәтдә галыр. Бунунла да әсәр тамамланыр.

Фолклор нүмунәләриндән бириндә («Түлкү вә кәклик») ²¹⁸ тәсвир олунур ки, Түлкү бир хошсәсли кәклији һижлә илә тутур вә јемәк истәјир. Лакин кәклик ондан сорушур: — «Ај түлкү баба, сиз ки, белә зирәк һејвансыныз вә белә чәлд шикар тутурсунуз, һеч шикары јејәндә аллаһа шүкүр етмирсинизми?» «Түлкү ағзыны ачды ки, шүкр ејләсин, амма ағзыны аччаг кәклик учду гонду бир уча гајанын үстүнә». Белә бир сужетә болгар халқ әдәбијјатында да («Кәләкбаз хоруз») раст кәлирик. Нагылда Кәклик әвәзинә, алдадылараг әлә кечән Хоруз олур. О да өз чаныны Түлкүнүн ганлы пәнчәсиндән ејни јолла хилас едә билир.

Бу әһвалат Шаигин һекајәсиндә Түлкү илә Гарға арасындакы мүнәсибәтдә өзүнү бәдин чәһәтдән даһа мүкәммәл шәкилдә кәстәрир.

Түлкү бир кәләјинин үстү ачылдыгда башга кәләјә кечәр, бир көркәмдә танындыгда башга көркәмә дүшәр, бир јердән говулдугда башга јердә тор гулар, јем ахтарар. Бир дә көрәрсән ки, о, ширин дилини ишә салар, јахуд көздән пәрдә асмаг үчүн һөнкүртү илә ағлар, күнаһларыны «сәмимијјәтлә» бојнуна алар, пис ишләрдән әл чәкәчәјинә анд ичәр. Лакин имкан тапан кими истәдјиндән гисас алар, бирә јүз әвәз чыхар. Бәли, һижләдән-һижләјә кечәр, чилдән-чилдә кирәр, сифәтдән-сифәтә дүшәр ки, бир мүфтәхор тәк јашасын. Будур, чох боғазлар үзмүш, чох һинләрә шивән салмыш, чох евләр јыхмыш бир Түлкү («Түлкү һәччә кедир») гочалыб әлдән дүшмүшдур. Лакин әмәлиндән әл көтүрмәмишдир. Мајасы фитнә-фәсадла јоғрулмуш гоча һижләкәр инди тамам башга бир тәдбирә әл атмышдыр: «Мәмин олмаг» вә бу јолла авамлары алдадыб мүфтәчә јашамаг!

Алыб тәсбиһ әлине,
Шал бағлады белинә.

218 Бах: Ф. К ө ч э р л и. Балалара һәдијјә, Баки, 1912, сәһ. 35—36.

† Ајагларында чарыг,
 Башында тирмә сарыг,
 Чийиндә атлас әба,
 Әлиндә зорба әса,
 Аглайырды, кедирди,
 Чөлләри сәјр едирди.²¹⁹

Әсәрдә һадисәләрин инкишафы просесиндә ортаја чыхан ичтимаи сәцијјәли бир мотив мәтләблә—сүжетлә јахшы әлагәләндирилмиш, идеја-бәдин чәһәтдән дүзкүн әсасландырылмышдыр. Бүтүн хоруз, тојуг вә чүчәләр Түлкүнүн гәрибә көркәмнини, ахытдығы көз јашыны көрдүкдә, онун күнаһларыны нечә бојнуна алдығыны, һәччә кедиб нечә төбә едәчәји, бағышланмаг үчүн аллаһа нечә јалварыб јахарачағы барәдә дедији сөзләри ешитдикдә елә билирләр ки, пирдә кәсдикләри гурбанлар, вердикләри нәзирләр гәбула кечмишдир. Мөвһумат вә хурафата инам, етигад үзүндән онлар бу дәфә дә алданыр, мүсибәтә дүшүрләр. Түлкүнү мүшајијәт едән дәстә чох јердән кечиб бир сәһраја кәлиб чыхыр. Әтраф сакитликдир; «дәрә хәлвәт, түлкү бәј»дир. Бу фүрсәти о, чохдан көзләјирди:

Түлкү дајанды, дурду,
 Башлады һижлә гурду.
 Деди, а чаным хоруз!
 Руһум, раваным хоруз!
 Мәним көһнә рәфиғәм,
 Көзүм, достум, шәфиғәм.
 Хош сәсли, мә'сум һејван
 Чых ағача вер азани!²²⁰

Азан верилди, сәфләр саһманланды, дәстәмаз алынды, дуа мәрасими башланды, дәстә сәчдәјә дүшдү, әјлиб-галхды... «Балта дишин» сазлајыб шикар вахтыны көзләјән вә «ағызындан су ахан» Түлкү сәбри кәсилмиш һалда һәр шеји-тәсбеһи, әбаны, сарығы, әсаны бир јана атыб «аслан кими» мејдана кирди:

† Тутду, боғду он бешин
 Сәрди о јерә лешин...
 Чөлү басды ғышгырыг,
 Галхды бөјүк фышгырыг.

²¹⁹ А б д у л л а Ш а и г. Түлкү вә хоруз, Бақы, 1911, сәһ. 3—4.

²²⁰ Јенә орада, сәһ. 12.

Түлкү ишин битирди,
 Овларыны көтурду
 Јувасына, мүхтәсәр,
 Бир ај једи сәрасәр.²²¹

Һәр үч һекајә һәм охучулары һејванлар әләми, онларын хасијјәтләри илә таныш едир, һәм дә инсанлар арасында олан бә'зи әлагә вә мүнәсибәтләри хатырладыр. чанландырыр.

Дозангурдунун ахмаг өлүмү күлүш, Лејләјин садәдиллији үрәк ағысы, Гарғанын јахшылығы севинч, Түлкүнүн һәрәкәтләри гәзәб доғурур. Ловға олмаг, һижләјә ујмаг, мөвһумат вә хурафата инанмаг бәдбәхтликләр төрәдир. Она көрә ағыллы, тәдбирли, ајыг, хејирхаһ олмаг лазымдыр. һекајәләрдән бу чүр әхлаги-тәрбијәви нәтичәләр чыхыр. һекајәләрдә бәдин тә'сири күчләндирмәк мәгсәди илә нағыллара мәхсус тәқрар үсүлундан истифадә олунамасы, сурәтләрә Тыг-тыг ханым, Сичан бәј, Түлкү аға, Лејләк баба кими шәрти адларын верилмәси дә шифаһи халг јарадычылығындан кәлән хусусијјәтләрдир.

Диггәт едиләрсә һәр һекајәнин, демәк олар ки, башдан-баша чанлы халг дилиндән алынмыш садә лакин мә'налы, һикмәтли сөз вә ифадәләр әсасында јазылдығы да көрүнәр. Мәс.; «үз көзүнү туршудуб ачыгла чатды гашын», «бахыб ачыглы она вурду јерә ајағын», «сонра јола дүзәлиб, кедәрәм өз ишимә», «јохдүр сәнә бир сөзүм, бирчә баша сал мәни» («Тыг-тыг ханым»); «гыврыларды, јатарды», «әли овдан үзүлмүш», «јаман кечәрди күнү», «әһвалы чох дурулду», «дәрә-мәләлә батды», «чаным зағ-зағ әсирди», «түкләрим биз-биз дурду» («Јахшы арха»); «әријиб мума дөнмүшдү», «күнү олмушду гара», «һалал-һарам ганмадым», «үрәјими дағлама», «бу ишә мат галдылар», «түлкү алышды, јанды», «дүнјадаи әл үзмүшәм», «бәти-бәнзи бозармыш», «түлкү дартыб өзүнү», «һәг јанында јох үзүм», «күнаһым һәддән ашыб», «бүтүн сәбри кәсилмиш» («Түлкү һәччә кедир») вә и. а.

Бүтүн бунлар малик олдуғлары башга мәзијјәтләрлә јанашы, һәм дә мәзмунун тез гавранылмасында, һадисәләрин асан јадда галмасында, дилин хәлгилик тәсирли-

²²¹ А б д у л л а Ш а и г. Түлкү вә хоруз, Бақы, 1911, сәһ. 14—15.

лик кејфијјатинин гүввәтләнмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә ма-
лиққидир.

«Бу әсәрләрдәки композисија ајдынлығы вә тәнәсүбү,
Һабелә ушаг психолокијасына вә зөвгүнә хош кәлән ифа-
дә шухлуғу вә чанлылығы тәкчә Шаиг җарадычылығы
үчүн јох, үмумијјәтлә ушаг әдәбијјатымыз үчүн тәзә олан
мүсбәт кејфијјәтләрдән иди»²²².

Фиридунбәј Көчәрлинин Шаигә јаздығы бир мәктуб-
да (26 мај 1911-чи ил) охујуруғ: «Көндәрдијиниз китаб-
чалар јетишди вә мәни артыг дәрәчәдә хошһал етди. Бу
гиснм садә дилдә јазылмыш вә мәәли өз мәишәтимиздән
көтүрүлмүш әсәрләр јеничә башлајыр мејданә кәлмә-
јә вә бу јолда сизин хидмәтинизин гәдри-гијмәти чоқдур.
Бу китабчалар балача ушағлары ана дилиндә охумаға
һәвәсләндириб онларын вүчудунда олан тәби-ше'ријјәни
вә шаирлик һиссләрини ојадыб һәрәкәтә кәтирмәјә сә-
бәб ола билләрләр. Она биһасан хырдача ушағлар үчүн
јазылан нағыл вә һекајәләр нә гәдәр асан вә садә олса,
нә гәдәр ачыг дилдә јазылса вә ушағларын фәһминә јә-
һын олса, бир о гәдәр мәнзурда олан мәтләбләр артыг
дәрәчәдә һасилә кәлиб јахшы мејвәләр кәтирәр. Рус
шаирләриндән мәшһур Пушкин бөјлә ачыг вә хошмәзмун
һекајәләр јазмағы илә өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт га-
занмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини
јахшы биллиди.

Кәләчәкдә јаздығыныз нәгл вә һекајәләри даһа да са-
дәләшдириб османлы ибарәләринин әвзиндә бизим өз
сөзләримизи вә тәрзи-кәлами ишләтсәниз даһа да јахшы
олар: «југары» әвзинә «јухары», «багар» әвзинә «ба-
хар», «ағытма» јеринә «ахытма», «бән» јеринә «мән» јаз-
саныз даһа да јахшы олар»²²³.

Ф. Көчәрли мәктубунда Шаигин тәғдирәлајиг әсәрлә-
ринин муәјјән һөгсанларыны—«тәрзи-кәламада вә сөзләр-
дә» олан бә'зи гүсурлары да көстәриди. О, «Мешә ичи
кедирди» мисрасыны «Мешә илә кедирди», «Күнәш
үфүгдә сөндү» мисрасыны «Күнүн гулағы батлы (сөн-

²²² Э з и з М и р ә һ м а д о в. Абдулла Шаиг, Азәрбајҗан
ССР ЕА Нәшријјаты, 1956, сәһ. 79.

²²³ Мәктубун әсли Шаигин шәхси архивиндәди.

Шаигин Ф. Көчәрлијә көндәрдији китабчалар, өзүнүн дедијинә
көрә бунлардыр: «Тыг-тыг ханым», «Јахшы арха», «Түлкү һәччә ке-
дир» вә с.

дү)» шәкилдә ишләтмәји даһа дүзкүн, анлашығлы, мәг-
сәдәмувағиг сајырды.

«Јаваш-јаваш бүрүндү
Думанларла чајырлар,
Дәрә, дағлар, бајырлар»

— мисралары һаггында јазырды: «Бу мәтләб башга
бир тәрәдә, өзкә бир донда дејилсә, јахшы оларды. Ду-
ман чәм сигәсиндә аз ишләнир вә бир дә «думанларла
бүрүндү» дејилмир, «думанларла бүрүндү» дејилир».

Һекајәләрин илк нәшрләриндә «о—су», «јетишди—кет-
ди», «әјилди—деди», «күнүндә—дибиндә», «јавугда—
гарға», «көрдү—дурду», «баба—бәлә», «баба—даһа»,
«баба—фода», «бәлә—чәфа» кими дүзкүн олмајан
гафијәләрә, «дәнләнир иди јалғыз», «мешә ичи кедирди»,
«үзү гәмлә бүрүндү» кими фикри дәғиг ифадә етмәјән
чүмләләрә, «тарланардым ағача», «гурур сәнинчин ту-
зат», «бир хорзу тез дызығды» кими мәнасы ушағлар
тәрәфиндән анлашылмајан мисралара вә с. раст кәли-
рик. Лакин әсәрләр һәр дәфә чап олундугча бу чүр һөг-
санлардан тәмизләнмиш, бә'зи әләвә, ихтисар вә дүзә-
лишләр һесабына даһа да мүкәммәлләшдирилмишдир.

* * *

А. Шаиг ушағлар үчүн аңчаг лирик ше'рләр, мәнзум
вә мәнсур һекајәләр дејил, кичик һәчмли пјесләр дә јаз-
мышдыр. «Көзәл баһар» (1910) Азәрбајҗан драматур-
кијасы тәрихиндә ушағларла мәхсус илк марағлы сәһнә
әсәри кими диггәти чәлб едир.

Белински демишди: «...ушағлар үчүн јазылан о әсәр-
ләр јахшыдыр ки, онлар бөјүкләри дә јалғыз ушағлар
үчүн јазылмыш бир әсәр кими дејил, һамы үчүн јазыл-
мыш әдәби бир әсәр кими марағландыра билсин»²²⁴.

Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» поемасы, Сабирин
«Ағачларын бәһси» ше'ри сәпкисиндә, аллегорик фор-
мада олан «Көзәл баһар» белә бир көзәл хүсусијјәтә ма-
лиққидир. Пјесдә иштирак едән әсас сурәтләр илин фәсил-
ләри, тәбиәт гүввәләридир. Гыш, Баһар, Күнәш, Јер, Су,
Јел ајдын вә бәдии дил илә данышарағ өзләрини мә'на-
лы шәкилдә сәчијјәләндириләр. Әсәр, бир тәрәфдән,
ушағларын тәбиәт һадисәләри һаггындакы тәсәввүрүнү

²²⁴ В. Г. Б е л и н с к и. Сечилмиш мөғаләләр, Бақы, Ушаг-
кәһчнәшр, 1948, сәһ. 117.

кенишлэндирирсә, дикәр тәрәфдән дә, даһа мүһүм мәг-сәд — ичтиман гајә изләјир.

Мүәллиф Гыш сурәтиндә мүтләгијјәти, зүлмү, истис-мары, Баһар сурәтиндә исә азадлығы вә сәәдәти вермәк истәм.иш²²⁵; ики фәсил арасында дүшмәнчилик јарадыл-масы да буидан ирәли кәлмишдир.

Биринчи пәрдәдә јер үзү јары әримиш гар илә өртүлү вәзијјәтдәдир. Гыш сач-саггалы ағармыш, алтмыш јаш-лы киши гијафәсиндә сәһнәдә көрүнүр:

Гышам мәним бөјүк адым-саным вар.
Ачы једән илијим вар, ганым вар.
Шахта, буздур бүтүн әтим, сүмүјүм
Гар, борандыр мәним гијмәтли јүкүм...
Јохсуллари титрәдәрәм, дондуррам,
Гол күчүмү мән онлара гандыррам.²²⁶

Буна бахмајараг о, кәдәрлидир. Чүнки ешитмишдир ки, Баһар бөјүк бир гошун илә һүчүма һазырлашыр. Сә-банын кәлиши вә кәтирдији мәктуб бу хәбәри бир даһа тәсдиг едир. Бу вахт сәһнә архасындан да Баһарын кә-лишинә аид хош нәғмә сәсләри јүксәлир. Аз әввәл лов-га-ловга данышан, синәсинә вуруб өјүнән Гыш инди һә-јәчан ичәрсиндә гачыр. Сәма ачылыр, Күнәш парлајыб әтрафа гызыл телли шәфәг сачыр. Лакин бу һал чох чәк-мир. Јенидән һава тутулур, көј үзүнү думан бүрүјүр. Гә-зәбләнмиш Гыш Боран, Думан кими гүввәләрә архала-нараг, сон дәфә дә олса, өз күчүнү көстәрмәјә, һөкмран-лыг етмәјә чалышыр.

Икинчи пәрдәдә исә мәнзәрә дәјишир. Әтрафда јашыл тәпәләр, чичәк вә јарпаг ачмыш ағачлар көрүнүр. Әјни-нә атласдан дои кејмиш Баһар дөрд нәфәр гыз илә (Су, Јел, Күнәш, Јер) сәһнәјә дахил олур. Үрәкачан нә-мә сәсләри кәсилән кими Күнәш Баһара тә'зим едиб де-јир:

Мән күнәшәм күләр үзлү үзүм вар,
Сүрмә телли сачларым вар, көзүм вар.
Мән Мәшригдә гаһадымы ачыпча,
Ал шәфәгли телләримни сачыпча,

²²⁵ Бах: А б д у л л а Ш а и г. Көзәл баһар, Бақы, Ушаг-кәһинәшр, 1940.

²²⁶ А б д у л л а Ш а и г. Көзәл баһар, Бақы, 1912, сәһ. 3.

Тәбәссүм сачмаға башлар тәбиәт.
Үзәр бир нур ичиндә дағлар, бағлар,
Күлүмсәјиб сулар ләтифчә чағлар...
Торпағлара шәфәғләрим чан верир,
Һәр чанлыја гүввәт верир, ган верир.
Јетишдиррәм әкин вә бостанлары.
Бәзәндиррәм бағлары, орманлары.
Ара-сыра булуд тутар үзүмү,
Гојмаз ачам дојунча бир көзүмү.²²⁷

Буидан сонра Јел өз гүдрәтиндән, етдији јахшылыг вә писликләрдән, һәм Баһара, һәм дә Гыша көмәкчи ол-масындан данышыр. Су вә Јер дә нөвбәләри чатанда ди-лә кәлиб өз кејфијјәтләрини шәрһ едирләр. һамысы се-вимли Баһара хиласкар кими бахыр, өз миннәтдарлығы-ны билдирир. Лакин Баһарын дурушунда гәмкинлик, јанағларында солғунлуг вар. О, дүшүнүр ки, Гыш гач-мыш, мәғлүб олмушса да, һәлә мәһв едилмәмишдир. Је-нидән гүввә топлајыб кәлә биләр. Су, Јел, Күнәш, Јер ишин маһијјәтини баша дүшүб Гышы ахтармаға кедир вә ону тутуб Баһарын һүзуруна кәтирирләр. Нәтичәдә көј курулдајыр, илдырым чачыр, зүлмкар Гыш һәлак олур. Әсәрә белә бир јекун вурулур:

Санма дунјада һәр нә етсән кечәр
Залимини зүлмү кәнди өмрүн бичәр.
Мәһв олду гыш, јетди севимли баһар.
Инди чичәкләрлә дөһәнсин күлзәр.
Дәрәләрдән, тәпәләрдән нур ахсын,
Шимшәкләр ојнасын, илдырым чачсын...²²⁸

Јазычы нитгләндирмәдән — тәбиәт гүввәләрини чанлы варлыг тәк тәсвир едиб данышдырмаг үсүлундан мәһа-рәтлә истифадә етмишдир. Белә бир хүсусијјәт Шаигин инчә бәдин дүјгү вә јүксәк зөвг сәһни олдуғуну бир да-һа парлаг шәкилдә көстәрир.

«Баһар ханым» гызлар вә ушағлар үчүн ән хошақә-лән вә мүнәсиб оперетта ола биләр» — дејә Ф. Көчәрли 14 ијун 1911-чи ил тарихли мәктубунда Шаигә Үзејир һа-чыбәјовла көрүшүб бу хүсусда данышмағы, пјеси опе-ретта шәклиндә ишләмәји мәсләһәт көрмүшдү.²²⁹

²²⁷ А б д у л л а Ш а и г. Көзәл баһар, Бақы, 1912, сәһ. 11—12.

²²⁸ Јенә орада, сәһ. 23.

²²⁹ Мәктубун әсли Шаигин шәхси архивиндәдир.

Һәсәнбәј Зәрдабинин һәјат јолдашы Һәнифә ханымын јахындан көмәклији илә 1913-чү илдә реални мәктәбин сәһнәсиндә көстәрилән бу пјес тәрәгипәрвәр мүәллим вә тәләбәләри севиндирмишдирсә, мүртәчә фикирли тамашачыларын наразылығына сәбәб олмушду. Тамашаја бахмага чағрылмыш икинчи кимназијанын мүдири реални мәктәбин мүдирина: «Ингилаби руһда јазылмыш белә әсәрләри ојнамага нә үчүн изин верир-сән?» — дејә етираз етмишди²³⁰.

Мүәллиф әсәри халг ојун вә маһнылары илә. Бүлбүл. Гарангуш вә башга јени сурәтләрлә зәнкинләшдирмиш. сүжети бир гәдәр кенишләндирәрәк, 1940-чы илдә Ушагкәнчнәшр тәрәфиндән ајрыча китабча шәклиндә чап етдирмишдир.

Мәшәггәтли һәјат шәраитиндә јашајан, өмүрләри зиләтдә кечән. истисмара мәруз галан зәһмәткеш инсанлара дәрин мәнәббәт, онларын һалына јанмаг, онларын тәләјини дүшүнмәк Шаиг јарадычылығынын идеја-мәзмун хүсусијәтләриндәндир. Буну ушаглара мәнхус әсәрләрдә дә көрүрүк («Үрәк тикмәк јахуд гурбан бајрамы», «Чобан» вә с.).

«Көзәл баһар»да әкинчи аиләсинин епизодик сурәт кими әсәрә дахил едилмәси, бир-ики конкрет чизки илә һәмин аиләни вәзијәтинә, гышын јохсуллар үчүн сәртлијинә тохунулмасы тәсадүфи дејил. Шахтаја дүшәрәк әл-ајағы бузламыш бир јетимин имдадына чатыб гајгысына галмаг²³¹, ағыр хәстәләнмиш кимсәсиз бир гыза көмәк үчүн мөтбуатда ачыг мөктубла чыхыш етмәк²³² вә с. нәји көстәрир? Бу — јазычынын һуманизми, демократизми, һәјат мәнкәнәсиндә инләјән инсанлара мәнәббәти илә бағлы кејфијәтдир ки, јарадычылығында, о чүмләдән «Көзәл баһар», «Үрәк тикмәк..», «Чобан» пјесләриндә, «Јетим» ше'риндә вә ушаглара мәнхус башга әсәрләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

1913-чү илдә ајрыча китабча шәклиндә чап олуимуш «Үрәк тикмәк јахуд гурбан бајрамы» адлы бир пәрдәли

²³⁰ А б д у л л а Ш а и г. Көһнә дүңја (Хатирәләр), «Азәр-бајчан» журналы, 1956, № 2, сәһ. 65.

²³¹ А б д у л л а Ш а и г. «Јетим» ше'ри, Икинчи ил, Бақы, 1908, сәһ. 19—20.

²³² А б д у л л а Ш а и г. Хәстә гыза көмәк един!, «Ачыг сөз» гәзети, 30 октябр 1916.

мәнзум пјесдә гырх јашлы чобан вә онун аиләсинин күзәрәни, мадди-мәнәви изтираблары диггәт мәркәзиндә дурур. Кәрим он илдән артыгдыр ки, Чәмшид бәјә хидмәт едир. Лакин онун күнү гара, ушагларынын гарны ач, әјни исә чылпагдыр. Тәзә палтар кејмиш варлы гоншу балалары Кәримин ушагларына тез-тез ачыг верир. Онлар да «јаралы чејран» кими аналарынын үстүнә гачыб ағлајыр, палтар, ајаггабы истәјирләр. Лакин касыб ата-ана нә етсин? Јахынлашмагда олан гурбан бајрамы да онларын үрәјини сыхыр, дәрдинин үстүнә дәрд кәтирир.

Бу бәјләрә мөһтач олурса инсан,

Дам алтында валлаһ өлүр ачындыр²³³ —

дејән ананын сөзләри дә, «көзү дар, үрәји даш» Чәмшид бәјин хәсис, рәһмсиз олмасына даир шикајәти дә мәнәлидыр. Кәрим күманы кәлдикләри палазы сатмаг үчүн базара апарырса да, алан олмур. Јенә әлибош, чиби пулсуз, үрәји дәрдли евә дөнүр. Назлы бә'зән ону «дирибаш» олмамагда, ишин чәминни тапмамагда, аз чалышмагда, һәтта тәнбәлликдә тәгсирләндирир. Әслинә галса Кәримин касыб олмасынын сәбәби бу дејил, о, чох чалышыр. Әсәрдән кәтирилмиш бир парчаја диггәт јетирәк:

«А с л а н — Нејлирәм бу чарыгы.

Ф а т ы — Бағламырам мән дә һисли јалыгы.
Зејнәб гызынкы бах күллү-күллүдүр.

Н а з л ы — Чүнки онлар касыб дејил пуллуdur.

А с л а н — О пуллары бунлар һардан алыбдыр?

Н а з л ы — Һәсән бәјин атасындан галыбдыр.

Ф а т ы — Бизим бабамыздан һеч нә галмады?

Н а з л ы — Јох!

А с л а н — Нә үчүн?

Н а з л ы — Чүнки чох касыб иди.

А с л а н — Кәрәк касыб олмујајды бабам да.

Н а з л ы — Оғлум, чалышганлыг олса адамда, касыб олмас.

А с л а н — Бәс гоншумуз Һәсән бәј һеч чалышмыр, ишләмир.

онда кәрәк касыб олејди, һәр күн анчаг јатыр.

Амма атам кечә-күндүз чалышыр. Бәс нәдән о

пуллу, атам пулсуздур?²³⁴

²³³ А б д у л л а Ш а и г. Үрәк тикмәк јахуд гурбан бајрамы, Бақы, 1913, сәһ. 6.

²³⁴ Јенә орада, сәһ. 7—8.

Ана оғлунун ағыллы суалына чаваб тапмыр. Әлбәттә, чалышмаг, ишләмәк инсанын јашамасы, һәјатыны гур-масы үчүн илк зәрури шәртдир. Бунсуз кечинмәк олмаз. Лакин истисмар дунјасында намуслу әмәк дә адамы хошбәхт етмир, она ничат вә сәадәт кәтирмир. Демәли, биринин һаким, дикәринин мәнкум, биринин јохсул, дикәринин зәнкин олмасынын дәрин ичтиман-тарихи көк-ләри вар. Әсәрин мәндуд чәһәти бундан ибарәтдир ки, варлы гардаш ушаглара палтар, бир гојун кәтириб он-ларын сыныг үрәјини тикир, бунулла санки һәр шеј һәлл олунуб гуртарыр. Аилә үзвләринин дәрдди унудулур, чөһ-рәси күлур, гырышыгы ачылыр...

Русчадан игтибас олунмуш «Чобан»²³⁵ пјесинин дә мөвзусу јохсулларын мәншәтиндән алынышдыр. Кәрим кими Дурсун да раһатлыг билмәдән чалышыр: әзијјәтә гатлашыр, лакин јенә ачдыр ки, ач. Кәримдән фәргли олараг о, бәјләрә үрәјиндә бәсләдји нифрәти белә ифадә едир: «Бирчә әлимә фүрсәт дүшә иди... Бу бәјләри гара чомағымын габағына гатајдым. Дәрә-тәпә башы-ашағы, башыјухары о гәдәр доландырајдым ки, лап ма-ла дәнә идиләр, онда биләрдиләр ки, бу Дурсун нәләр чәкир».²³⁶

Анчаг Дурсун чох авамдыр. Онун нә дәрәчәдә авам олмасы бәјини гоһумуна алма апардыгы сәһнәдә күлмә-ли шәкилдә үзә чыхыр. Чох јол кәлиб јорулдуғу, бәрк сусадыгы үчүн о, дөзә билмәјәрәк дадлы алмалардан икисини јејир вә күман едир ки, буну һеч кәс билмәз. Апардыгы мәктубда алмалара аид бир сөз јазылыб-ја-зылмадығыны исә ағлына кәтирмир. Чүнки јазы, савад һаггында онун тәсәввүрү јохдур. Ишин үстү ачылдыгда, бир парча кағызын һәр шеји «хәбәр вердијини» өјрәндик-дә мат-мәәттәл галыр, ону сәһр вә чаду сајыр. Пәри ха-ным мәсәләни Дурсуна баша салдыгдан сонра дејир: «Ја-зы, позу билмәк чох көзәл шејдир. Инсанын әглини, кә-малыны, билијини артырар, инсаны хошбәхт едәр. Инса-на јалгызлыгда јолдаш кими олар, анладымы? Сән дә оху, өјрән, мән сәнин күнаһыны бағышлајырам»²³⁷.

²³⁵ Бах: «Мәктәб» журналы, 18 мај 1913, № 9 (сәһ. 139—143); 1 ијун 1913, № 10 (сәһ. 155—158).

²³⁶ «Мәктәб» журналы, 1913, № 9, сәһ. 139.

²³⁷ Јенә орада, № 10, сәһ. 158.

А. Шаир 190 №-ли мәктәбин шакирдләри арасында.

Үмумијјәтлә һадисәләрин ичкишафындан, хүсүсән бу конкрет нүмунәдән көрүнүр ки, пјесдәки әсас мәсәләләрдән бири маарифин тәблиғидир; маариф васитәси илә үрәкләри нурландырмаг, паслы зәһинләри парладыб ишыгландырмагдыр. Бу, гијмәтли чәһәтдир. Анчаг мәсәләнин о бири тәрәфи дә вар. Ики алма једији үчүн тәһгир олуна, үзү данлаг көтүрән, күнү зилләтдә кечән, еһтијач пәнчәсиндә боғулан Дурсун кими фәгирләр нечә, һансы имканла охуја биләрләр? Әсәрдә бу суала чаваб јохдур.

А. Шаигин ингилабдан әввәл јаздығы ушаг әсәрләри чәркәсиндә «Јени көмәкчи», «Чобан маһнысы», «Алма оғрусун», «Шәләгујруг», «Мурад», «Чүмәнин гәзәби», «Данышан кукла» кими мүхтәлиф формалы бәдии нүмунәләрдә дә раст кәлирик. Бу әсәрләрдә дә мүәллифи дүшүндүрән башлыча мәсәлә ушагларын әхлагы, тәлим вә тәрбијәсидир. Шылтаглыг, дәчәллик, тәнбәллик, тамаһкарлыг, оғурлуг кими јарамаз һәрәкәтләри писләјән, бу һәрәкәтләрин конкрет зәрәрли нәтичәләрини көстәрән јазычы ушаглара мәрдлик, намуслулуг, чалышганлыг, гајыкешлик, мейрибанчылыг, әмәксевәрлик, дүзлүк вә с. нәчиб сифәтләр ашыламаг, онлары әхлаги-мә'нәви чәһәтдән јүксәк, ләјагәтли адамлар кими тәрбијә едиб јетишдирмәк мәгсәди изләмишдир.

Мүхтәлиф әдәби нөвләрдә јаздығы бир сыра көзәл әсәрләри Шаиги һәлә ингилабдан әввәл ушагларын севимли јазычысы кими танытмыш вә мәшһурлашдырмышды. Јарым әсрдән артыг мүддәт әрзиндә о, азәрбајчанлы балаларын гәлбинә саф дүјгулар, нәчиб фикирләр ашылајан, мә'нәвијјатларыны дүзкүн тәрбијә едән әсәрләр јазыб јаратмыш вә зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Әлли ил бундан әввәл (1912-чи ил) Шаигин бир әсәри илә илк дәфә таныш олан, мүәллими Ә. М. Мустафајевин бағышладығы китабчаны—«Јахшы архан»ны дәнә-дәнә охујуб әзбәрләјән М. Ариф унутулмаз тәәсүратыны сонралар Шаигә јаздығы мәктубунда (1946-чы ил) белә ифадә етмишдир: «...Бу, мәним Сизинлә илк танышылығым иди; бу—мәнчә ән мүгәддәс вә һеч бир шејлә әвәз едилмәз бир танышылыг иди. Онун хош хатирәсини инсанын һафизә вә һиссијатындан анчаг өлүм ала биләр.

Мән тәк дежилдим, отуз-гырх ил әввәл ана дилиндә илк мұталиәжә башлажан бүтүн Азәри кәнчлији Сизин «Мурад», «Јахшы арха», «Түлкү һәччә кедир», «Көзәл баһар», «Тыг-тыг ханым» кими ширин тәрбијәви әсәрләринизи охујуб, тәмиз һиссләр, саф дүғуларла тәсирләнирди. Онларын да гәлбиндә вә фикриндә Сизә, һеч шүбһәсиз, бир мүғәддәс кушә ајрылмышдыр. Сизи јахындан таныјанлар јаратдығыныз әсәрләрлә шәхсијјәтиниз арасында гәрибә бир ујғунлуғ олдуғуну көрүрләр. Сизин јүксәк һисани сифәтләринизи тәриф етмәкдән мән ачизәм. Анчағ ону дејә биләрәм ки, Сиз өз мәһәви үлвијјәтинизлә надир адамсыныз. Сиз кәнч нәслимиз үчүн бир өрнәк олмага лајигсиниз. Бу етибарла Сиз даһа чох тәрифә вә шөһрәтләнемәјә мөһтачсыныз. Һејиф ки, биздә һәлә зијалыларымызын һәјатыны вә көзәл хүсусијјәтләрини реал сурәтдә тәсвир едән романлар јохдур. Амма олачағдыр вә устад романчы гәләми Сизи, һеч шүбһәсиз, бир гәһрәман кими тәсвир едәчәкдир».²³⁸

* * *

«Ушағлары тәрбијә етмәк һәјатымызын мүһүм саһәсидир. Бизим ушағлар өлкәмизин вә дүнијанын кәләчәк вәтәндашларыдыр... Бизим ушағларымыз бөјүјүб көзәл вәтәндаш, јахшы ата вә ана олмалыдырлар..

Дүзкүн тәрбијә бизим хошбәхт гочалығымыздыр, пис тәрбијә бизим кәләчәк дәрдимиздир, бизим кәләчәк көз јашларымыздыр, бизим башға адамлар гаршысында, бүтүн өлкә гаршысында тәгсиримиздир».²³⁹

А. Шаиг әдәби-педагожи фәалијјәтә башладығы күндән өмрүнүн сонунадәк һәјатымызын мүһүм саһәси сәјылан тәрбијә иши илә ардычыл сурәтдә мәшғул олмушдур. Дүздүр, о, кениш саһәли тәрбијәнин мәгсәд вә үсулларыны ајдынлашдыран, ирадә, әхлағ, аилә, мәктәб вә әмәк тәрбијәси мәсәләләрини шәрһ едән, јени педагожи проблемләр галдыран хүсуси елми-нәзәри әсәр јазмамышдыр. Бәзи марағлы мұлаһизәләр ирәли сүрән мәғаләләр мұәллифи олса да, о, әхлағ вә тәрбијә мәсәләләрини әсасән бәдини шәкилдә ишләмәк јолу илә кетмишдир.

²³⁸ Мәктубун әсли Шаигин шәхси архивиндәдир.

²³⁹ А. С. Макаренко. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бағи, «Азәрбајжан мұәллими» журналынын нәшири, 1950, сәһ. 341.

Чох мүһүм, чох чидди вә мәс'улијјәтли бир иш олан тәрбијәнин дүзкүн тәшкилиндә ата-ананын вә мұәллимин өһдәсинә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Бу вәзифәләр о заман даһа сәмәрәли шәкилдә јеринә јетириләр ки, аилә илә мәктәб әлбир һәрәкәт етсин, биркә фәалијјәт көстәрсин. «Вәзифә»²⁴⁰ (1923) һекајесинин әсасында белә бир идеја дурур. Бурада валидејилә өвлад, мұәллимлә шакирд арасындакы мұнасибәтдән, ушағын дүзкүн тәрбијәсиндә аилә вә мәктәбин ролундан данышылыр.

Хосров адлы мәрифәтли вә әлачы шакирд евләриндән изинсиз пул көтүрүр. Бу ишин онун тәрәфиндән едилдијинә инанан ата пулу керн алмағ үчүн фәна тәдбирләрә әл атыр: ушағы дөјүр, горхудар, инчидир. Лакин һеч нә чыхмыр. Һәтта Хосров пул көтүрдүјүнү тамам бојундан атыр. Әлбәттә, ата дүзкүн һәрәкәт етмир, нәдән вә нечә башламағ лазым кәлдијини билмир. Буна онун характериндәки сәртлик дә имкан вермир. Чәтинлик гаршысында галарағ мұәллимдән көмәк истәјир. Мұәллим башға јол сечир. Әввәлчә мәктәб дахилиндә өзүнүн дә һисс етдији бир чәһәти—Хосровун һәјатында, фәалијјәтиндә, әһвали-руһијјәсиндә сон заманлар нәзәрә чарпан дәјишиклији вә бунун сәбәбини өјрәнмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә Хосровкилин евинә кедир, онун јашадығы шәраитлә, аиләси илә јахындан таныш олур, анасы илә әтрафлы сөһбәт едир. Бир даһа гәти гәрара кәлир ки, пулу Хосров көтүрмүшдүр. Әлбәттә, Хосров пис иш көрмүшдүр. Лакин ишин әсил маһијјәти ону доғуран сәбәби мұәјјәнләшдирдикдә ачылачағдыр. Бәс Хосрову пул көтүрмәјә мәчбур едән нәдир? Бәлкә о, пис адамларын тәсирин алтына дүшмүшдүр? Бәлкә ону бу иши көрмәјә мәчбур едән вар? Мұәллимин диггәтли әмәлијјәтиндән сонра «сиррин» үстү ачылыр. Мәлум олур ки, ата өзүнү евдә дә ишдә олдуғу кими пис апарыр. Үмумијјәтлә о, «әсәби вә һиддәтли бир адамдыр», рәсмийјәтчидир, һәр ишә гарышандыр. Онун јаратдығы гајда-ғанун ушағларын мұстәғиллијинин гаршысыны тамам алмыш, әл-голларыны мөһкәм бағламышдыр. Аиләнин јашадығы ев санки зиндандыр. «Галын диварлар арасында сығы бир инзибат, сојуг бир рәсмийјәт, әзини бир истибдад» һөкм

²⁴⁰ Һекајә 1926-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән «Мұәллим» ады илә китабча шәклиндә нәшр олунмушдур.

рандыр. Бу дөзүлмәз вәзијјәтә гаршы мұлајим хасијјәтли аиә да әлач тапа билмир. Һәсәнбәј даһа чох зәрәрли васитәләрлә—тәзјиг, горхутмаг вә итаәтдә сахламаг јолу илә нүфуз газанмаға чалышыр. Бунун нәтичәсиндә аиләдәки сәмиимижјәт, әлагә вә мұнасибәт позулуыр. Һалбуки, Белинскинин дедији кими, ата-ана илә ушаглар арасындакы гаршылыгы мұнасибәтин әсасыны шүүрлү-дүшүнчәли мәнәббәт тәшкил етмәлидир. Мәнәббәт гаршылыгы инам тәләб едир вә ата өз оғлуна ата олдуғу дәрәчәдә дә јоллаш, дост олмалыдыр. Оунун биринчи чәһди бу олмалыдыр ки, оғлу өз гәлбинин ән кичик бир арзусуну да ондан кизләтмәсин, бир севинч вә ја дәрди оланда, бир пис иш тутанда, башына бир пис фикир кәләндә ән әввәл онун јанына кәлсин, ондан мәсләһәт, көмәк, тәсәлли умсун.²⁴¹

Бу чүр көзәл мәнәви-әхлаги сифәтләрә јијәләнмәкдәнсә, аилә дахилиндә өзүнә гаршы тәбии васитәләрлә мәнәббәт јаратмагданса, зәрәрли тәдбирләрә әл атан. сүн'и јолларла нүфуз газанан валидејнләрә кәскин сурәтдә тәнғид едән Макаренко кәстәрди: «Нүфузун мәнәнасы ондадыр ки, . . . о һеч бир сүбут тәләб етмир, јашлы адамын шәксиз лајәгәти кими, онун нечә дејәрләр, ушаг көзү илә тез көрүнән гүдрәти вә гијмәти кими гәбул олунур».²⁴²

Нә гәдәр ки, валидејн һәгиги нүфуза малик дејил, ушағын әхлаг вә тәрбијәсинә онун зәрәрли тәсири шүбһәсиздир. Хосрову да евдән пул көтүрмәјә мәчбур едән мәнәз атасынын габа һәрәкәтләридир. О, пулу ујғунлаша билмәдији шәраитдән узаглашмаг, јашадығы евдән гачмаг үчүн көтүрмүшдүр. Һекајәдә атанын сағлам дүшүнчә, мұнасибәт вә мәнәббәт әсасында гурулмајан нүфузун тәһлуқәли нәтичәләриндән бири әкс олунмушдур. Лакин һекајәнин мөвзусу вә дәјәри тәкчә бундан ибарәт дејил. Бурада бачарыгылы мұәллим сурәти дә јарадылмышдыр. Сүбһи тәбии шәкилдә газандығы нүфузу, мейрибан хасијјәти, аличәнаб һәрәкәти илә Хосровун гәлбинә јол тапыр, өз севимли шакирдинин гајғысына галыр,

²⁴¹ Бах: В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләр, Бақы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 124.

²⁴² А. С. Макаренко. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын нәшри, 1950, сәһ. 352.

вәзијјәтини һөвсәлә илә өјрәнир. Оунун Һәсәнбәјлә даһа чидди, тәләбкар, лакин сәмиимижјәтә әсасланан вә ишә фајда кәтирән сәһбәти бундан сонра башланыр. О, Һәсәнбәјин характериндәки сәртлији, јовушмазлыгы тәнғид едир, «аилә һәјатында унутулмуш мүнүм бир нөгтәни» хатырладыр, хошбәхтлији әввәлчә аиләнин өз гурулушунда ахтармағы лазым билир. Анчаг бундан сонра Һәсәнбәјин рәфтарында дәјишиклик јарандығы, аилә илә мәктәб арасында әлагәнин мөһкәмләндији һисс олунур (она көрә һисс олунур дејирик ки, һекајәдә просесин тәсвири јохдур). Бүтүн бунлар өз нөвбәсиндә Хосровун тәлим-тәрбијәсинә фајдалы тәсир кәстәрир.

Мәктәб, мұәллим, аилә, әхлаг, тәрбијә мәсәләләри Шаиги һәмишә дүшүндүрән чанлы, һәјати, актуал мәсәләләр олмушдур. Буна көрдир ки, о, «Вәзифә» һекајәсиндә гәләмә алдығы мүнүм мәсәләни о бири әсәрләриндә дә инкишаф етдирмиш, нисбәтән кениш, әһатәли планда, даһа мұкәммәл бәдии формада ишләмишдир. Ејни мөвзуја һәм «Хасај» адлы повест.²⁴³ һәм дә пјес һәсрәтмәси дә бурдан ирәли кәлир. Едәби-педагожи көрүшләри јеткириләшиб дәринләшдикчә, мұасир һәјат гаршыја вачиб ичтимаи мәсәләләр гојдугча, көһнәликлә јенилик арасында мұбаризә мұхтәлиф шәкилләрдә тәзаһур едикчә әдиб чох актуал олан мәктәб вә аилә тәрбијәси проблеминә—мәктәблә аиләнин гаршылыгы әлагәси мәсәләсинә јенидән гајытмалы, һәмин мөвзуну даһа мұасир тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән ишләмәли олмуш, буна дахили-мәнәви еһтијач дујмушдур. Һәјатын типик һадисәләрини реалист планда чанландыран «Хасај» (1937) пјеси белә бир еһтијачын, дөврүн зәрури тәләбинин нәтичәси олараг јаранмышдыр.

30-чу илләрдә Кәнч Тамашачылар Театры репертуарча касыб иди. Бурда ән чох тәрчүмә едилмиш вә әсасән башга халгларын һәјатындан алынмыш әсәрләр ојнанылды («Капитан Грантын ушаглары», «Әждәһалар», «Узаг јајлагда», «Тонгаллар алышды» вә с.). Бунларла бәрәбәр, М. Сејидзадәнин Азәрбајчан халг нағылы әса-

²⁴³ 1935-чи илдә јазылан бу повест Азәрбајчан ССР-нин он беш иллији мұнасибәти илә кечирилән јахшы бәдни әсәрләр мұсабиғәсиндә үчүнчү мұкафат алмышдыр (бах: «Коммунист» гәзети, 18 март 1936, № 65).

сында гурулмуш «Наркиз» пјеси, театрын әдәби дәрнәк үзвләри (Нәсәнов, Дадашов, Моллајев, Атајев) тәрәфиндән јазылмыш «Темп» әсәри вә с. дә тамашаја гојулурду. Лакин бунларла кифајәтләнмәк олмазды. «Хасар руһлу орижинал әсәрләрә чидди еһтијач варды. «Хасар» белә бир дөврәдә јазылмыш вә тамашаја гојулараг мүвәффәғијјәт газанмышдыр. Шаиг әсәрин идеја мәзмунундан вә мүвәффәғијјәти сәбәбләриндән бәһс едәрәк дејирди:

«Бурада («Хасар» пјесиндә— *Л. И.*) аилә вә мәктәбин ушагларын тәрбијәсиндәки мүһүм ролундан, онларын бир-биринә гаршылыгы көмәјиндән, һәғиги совет мүәллиминин тәрбијә үсулу вә гајғыкешлијиндән данышылыр. Мәнә елә кәлир ки, бу пјесин мүвәффәғијјәт газанмасынын әсас сәбәбләриндән бири онун јени тәрбијә үсулу илә көһнә тәрбијә үсулу арасында, мүасир руһлу инсанларла керидә галмыш. позулмуш адамлар арасындакы мүбаризә әсасында гурулмасыдыр».²⁴⁴

Пјесин гәһрәманы азјашлы Хасардыр. О, касыб бир аиләдәндир. Лакин һәмин аиләнин үзвләри арасында гаршылыгы алашма, еһтирам вә сәмимијјәт вар. Ата-ана өз өвләдларына, ушаглар да өз валидејнләринә вә бир-бирләринә гаршы мөһрибан вә диггәтчилдир. Совет һөкүмәтинин вердији һүғуглардан истифадә едәрәк Рәсул јашлы вахтында савад курсуна кедир, оғлуну вә гызыны мәктәбдә охудар. Ушагларын һәр мүвәффәғијјәти, хүсусән Хасарын чох исте'дадлы шакирд олмасы ата-ананы севиндирдији кими, мүәллимләрин дә ифтихарына сәбәб олур. Лакин бу хошбәхт аиләјә үз верән бәдбәхтликдән —көзәл ата, сәмими инсан олан Рәсулун өлүмүндән үч-дөрдә ај кечмир ки, вәзијјәт дәјишмәјә башлајыр. Бунун әсас сәбәби маскаланмыш чинајәткар Рәчәбин (әсил ады Маһмуддур) Бадама евләнәрәк аиләнин бүтүн ихтијарыны өз әлине алмасы олур. Бадам совет дөврүндә јашаса да, көзүачыг вә мүбариз гадынлардан дејил. О, савадсыз олмагла бәрәбәр, мөһдуд дүнјакөрүшүнә маликдир. Алдадылдығыны билмәјән, «евә башы папагы кәрәкдир» көрүшү илә, көһнә мүсәлман әгидәси илә јашаран Бадам балаларынын мүгәддәрәтыны мәнәвијјәтча позғун адама тапшырыр, «онларын ихтијарыны верирәм

сәнә, нечә мәсләһәт көрсән, елә дә елә»—дејир. Беләликлә, Рәчәбин «мөһкәм интизамы» гәрибә тәләб вә тәдбирләри ананын вә ушагларын тәбиәтинә кет-кедә мәнфи тә'сир јетирир. Аиләнин бүтүн үзвләри күчәдә тум, папирос вә ширни сатмаға мөчбур едилир. Хасарла Зијнәт мәктәблијә јарашмајан бу ишдән јахаларыны кәнара чөкмәјә чалышырларса да мүмкүн олмур. Гәддар Рәчәб онлара көз вериб ишыг вермир. Һәтта о, Хасарла чибкирлик өјрәтмәк истәјир. Бәс саф гәлбли Хасар бу вәзијјәтлә асанлыгла барышырмы? Јох, о, тәслим олмамаға чан атыр; бу чүр јарамазлыгларла, ону дәрсиндән вә ишиндән ајыран залим аталығына нифрәт едир. Буна бахмајараг тә'сирдән тамам гуртара билмир. Евин зәһәрләнмиш һавасы, аталығынын гәзәбли көркәми, һәдә вә тәһрикләри, мөчбуријјәт вә тәләбләри, анасынын е'типасызлыгы истәр-истәмәз Хасарын тәбиәтиндә дәјишиклик эмәлә кәтирмәјә башлајыр. Әкәр белә бир вахтда мәктәб јенә ишә гарышмасајды, өз көмәк әлини узатмасајды ким билир аиләнин, хүсусән Хасарын башына нәләр кәләрди. Бир тәрәфдән Камил мүәллим, шакирд бригадасы, о бири тәрәфдән дә хејирхаһ гоншу Зүлејха Бадама хәбәрдарлыг едир, мүхтәлиф вәситәләрлә тә'сир көстөрмәјә чалышырлар. Анчаг Бадамын елә бил гәлби дашлашмыш, көзләри бағланмышдыр. О, ушаглары илә бәрәбәр дәрин учурума јуварландығыны көрмүр, ишин маһијјәтиндән баш ача билмир. Рәчәби евин «башы папагысы»—әсил саһиб сајыр, онун сөзүндән чыхмағы бачармыр. Рәчәб гәтијјәти, һөкүм вә рәфтары илә өзүнү елә танытмышдыр ки, ондан горхурлар. Елә буна көрә дә аиләнин хошбәхтлији үчүн чалышан Камил мүәллим сөзләринә гаршы Бадамда е'тиннасызлыг, сојуглуғ, харектеринә ујушмајан гурулуғ, һәтта габалыг дујулуғ. Дүздүр, кет-кедә о, сәһвини алајыр, алдадылдығыны һисс едир, Рәчәбин онунла вә ушаглары илә амансыз рәфтар етдијини көрүр. Лакин горхдуғу үчүн һеч нә елә билмир. Әлбәттә, аиләнин дүз јола кәлмәси өз-өзүнә олмур. Ишә даһа гәтијјәтлә киришән Камил мүәллим бир чох чәтинликләрлә гаршылашыр. Бу чәтинликләр тәкчә Камил мүәллим, мәктәбдән көндәрилән нүмајәндәләрин Бадам тәрәфиндән лагејд гаршыланмасында, ананын сәчијјәсиндә мәнфилијә доғру дәјишиклик көрүнмәсиндә вә с. дејил. Аиләни өз һәғиги јолуна гајтармағ, Ха-

²⁴⁴ Мәғалә јазычынын шәхси архивиндәдир.

сајы јенә габагчыллар чәркәсиндә көрмәк ишиндәки чәтинлик бир дә ондан ибарәтдир ки, Камил мұәллим мәктәбдә көһнә фикирләрдән, ушағлары көһнә үсулла тәрбијә етмәк әгидәсиндән дашынмамыш Мирзә Рәһим ки ми мұәллимләрдә дә гаршылашмалы олур. Аталығынын көстәрдији мәнфи тә'сирин нәтичәси олараг дәрсләринә һазыр кәлмәјән Хасаж мәктәбдә дә өзүнү јахшы апармыр, дәчәллик едир, јолдашлары илә далашыр. Мирзә Рәһим тәләб едир ки, Хасажы мәктәбдән чыхартмаг, бирдәфәлик говмаг лазымдыр: Чүнки ону даһа дүзәлтмәк олмаз. Белә бир фикирлә разылашмајан Камил мұәллим ушағы ислаһ етмәк, тәрбијәләндирмәк јолуну тутур, бу саһәдә ахырадәк мұбаризә анарыр. Камил мұәллим өз шакирдинин тәкчә габилитәтинә дејил, гәлбинә дә, тәкчә зәһни-фикри инкишафына дејил, руһи-мә'нәви аләминә дә јахшы бәләддир. Камил мұәллим билир ки, Хасаж тә'сир нәтичәсиндә корланмышдыр. Мүәјјән чәтинликләрә бахмајараг, ону тәрбијә едиб әввәлкиндән дә јахшы вәзијәтә гәјтармаг мүмкүндүр. Бир вахт варды ки, бүтүн мәктәб Хасажын һәр чәһәтдән нүмунәви шакирд олмасы илә фәхр едирди. Һәр јердә, һәр ичлас вә сөһбәтдә илк нөвбәдә онун ады чәкилирди, һәм дә ифтихарла чәкилирди. Белә бир шакирди итирмәк, онун һәјатыны фәлакәт гучағына атмаг, ону башлы-башына бурахмаг дүзкүн олмазды. Камил мұәллим Хасаждан чәмијјәт үчүн кәрәкли адам, өлкә үчүн һәгиги вәтәндаш јетишдирмәк истәјир. Онун тәрбијә принципини әсасыны белә көзәл бир хүсусијјәт тәшкил едир. Бу—совет педагожи тәрбијә үсулудур. Будур, Мирзә Рәһимә гаршы Камил мұәллим дәррин е'тигаг һисси илә, әсил совет мұәллиминә јарашан тәмкин вә инамла дејир: «Унутма ки, биз совет мұәллимијик. Биз ушаг гәлбинин мүнәндиси, јени нәслин мүрәббисијик; онларын нөгсаныны ислаһ етмәк бизим вәзифәмиздир. Сән ону говмаг дејил, ислаһ етмәк үчүн тәдбирләр көстәр!»²⁴⁵

Камил мұәллимин иш үсулунун јахшы чәһәти бир дә ондан ибарәтдир ки, о, Хасажын һәрәкәтләрини анчаг мәктәб диварлары арасында дејил, аилә дахилиндә, күчә шәраитиндә дә изләмәјә чалышыр. Хасажы һәм өзү,

²⁴⁵ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 311.

һәм дә шакирдләр васитәси илә мұхтәлиф вәзијәтләрдә өјрәнир. Ону горхулу јолдан чәкиндирмәк үчүн даһа дүзкүн васитәләр тапыб тәтбиг етмәјә чан атыр. Бир сөзлә, Камил мұәллим Мирзә Рәһимдән фәргли олараг белә бир һәгигәтә дә архаланыр ки, «ирадәнин әлиндә һер шеј ачиздир», «тәрбијә ишләриндә сәбир вә инад лазымдыр».

Камил мұәллим тәкчә Хасаж һаггында дејил, онун аталығы һаггында ушағлардан өјрәндији мә'луматы да сәбрлә динләјир вә буна әһәмијјәт верир. Елә ки, Рәчәбин позғун вә тәһлүкәли шахс олдуғуну өјрәнир, дәрһал лазымы јерә хәбәр верир. Рәчәб исә гисас мәгсәди илә Камил мұәллими, онун арвад-ушағыны кечә икән өлдүрүб ев-ешијини гарәт етмәк вә бу ишә Хасажы да гошмаг истәјир. Анчаг Хасаж белә бир чинајәтә јол верәчәк гәдәр алчалмамышдыр. Аталығынын тә'сирин нәтичәсиндә мүәјјән мәнфи хүсусијјәтләр әмәлә кәлмишсә дә онун гәлби тәмизлијини, нәчиблијини тамам итирмәмишдир. Буну Хасажын Рәшиди вураркән ағладығы, мұәллимини алдадаркән пешманчылыг һисси кечирдији, атасы өлдүкдән сонра корланмыш бағчаја хидмәт етдији, дәриндән тәәссүфләндији сәһнәләрдә дә көрмүшдүк. Бәс инди нечә? Мәкәр Хасаж даим јахшылыг етмәк үчүн чалышан севимли мұәллиминә нифрәтә лајиг бир адам тәрәфиндән гәсд едилмәсинә, һәм дә бу ишдә өзүнүн иштиракчы олмасына дөзә, јахуд јол верә биләрми? Буна көрә о, әһвалаты һеч бир тәрәддүд етмәдән вахтында Камил мұәллим ачыр. Беләликлә, Хасаж әслиндә һәм өзүнүн, өз аиләсини горхулу јолдан гуртарыр, һәм дә мұәллиминин вә онун аиләсинин үстүнү алан тәһлүкәни арадан галдырмаға көмәк едир. Хасаж һадисәләрин тәбии инкишафы просесиндә дәјишир, јенә әввәлки тәк мә'рифәтли вә ә'лачы шакирд олур. Үмумијјәтлә, бүтүн аилә өз хошбәхтлијини тапыр. Сон пәрдәдән ајдынлашыр ки, Бадам фабрикдә ишә кирмиш, фәһлә гәсәбәсиндә тәзә мәнзилә көчмүш, савадсызлығыны ләғв етмәјә башламыш, һәдә-горхусуз, тәһгир-сөјүшсүз, фәрәһли, динч вә ишкүзар һәјата јенидән гајытмышдыр. Бу исә хејирхаһ адамларын, сағлам коллективин, ичтимаан мүнһит вә башга амилләрин тә'сирин нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур ки, пјесдә инандырычы шәкилдә ифадәсини тапмыш, бәди и чәһәтдән әсасландырылмышдыр. Буна көрә охучу-тамашачы аиләнин мәнфи тә'сир алтына дүшәркән, мә'

нәви тәбәддүлата уғрадығыны көрдүжү. изләдији кими, ичтимаи факторларын тәсирин, совет мүәллиминин гаҗғы вә көмәји илә дүзәлиб һәгиги јолуна җайгымасына да инаныр. Лакин бу ишдә јахаларыны тамам кәнара чәкәрәк, бирдән ајылыб «беш күндә» бу гәдәр бөјүк дәјишиклик, јенилик олдуғуна һејрәтләнән, һәтта буну сәһр-чаду адландыран Мирзә Рәһим кимиләри дә тапылыр ки. Камил мүәллимин сөзләри онлара тутарлы чавабдыр: «Инсан беш күндә дәјишмәз, ону дәјишдирмәјә минбир шәраит лазымдыр. Мән сәһр вә мөчүзә адына һеч бир шеј билмирәм. Бир дә, онлары мән дәјишдирмәдим, бу күнкү социалист мүһити, ичтимаи аилә һәјәти дәјишдирди. Мән јалныз өз мүәллимлик вәзифәми ифа етдим».²⁴⁶

Мүәллимлик вәзифәсини вичдән вә ләјагәтлә јеринә јетирмәк, мүәјјән мәгсәдә доғру шүүрлу сурәтдә инам вә гәтијјәтлә ирәлиләмәк, манеәләрдән горхуб кери чәкилмәмәк совет педагогуна јарашан көзәл хүсусијјәтдир; мүвәффәгјјәт газанмағын башлыча рәһнидир. Биз «Хасаж» пјесиндә белә бир мәзијјәт көрүрүк.

«Ушағларын тәлим-тәрбијәсиндә совет мәктәбинин мүһүм ролуну көстәрән бу әсәр ән актуал тамашаларымыздан биридир. А. Шаиг јолдаш бу әсәри илә совет мүәллимләринин мәктәбдә јүксәк интизам, елм, култура уғрунда мүбаризәсини чох реал вә марағлы бир шәкилдә вермишдир».²⁴⁷

* * *

А. Шаигин бу дөвр јарадычылығында мөвзусу халғымызын кечмиш һәјәтиндән алынмыш әсәрләр дә көркәмли јер тутур. «Тапдыг дәдә», «Гочполад», «Елоғлу», «Вәтән» кими нүмунәләрин идеја-тематик хәттини зүлмә гаршы мүбаризә вәтәнпәрвәрлик вә азадлыг тәшкил едир. Бу әсәрләрин һамысы фолклордан истифадә әсасында јаранмышдыр. Демәли, јазычынын мөвзу сечдији, өјрәндији, бәһрәләндији мүһүм мәнбәләрдән бири јенә шифаһи халг јарадычылығы олмушдур. Шүбһәсиз, көрүш даирәси кенишләндији, һәјәт тәчрүбәси зәнкинләш-

²⁴⁶ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 326.

²⁴⁷ «Хасаж» тамашасы һағгында, «Пионер» журналы, 1939, № 2.

дији, һадисә вә инсанлара, мүһит вә варлыға бахышы дәринләшдији, конкретләшдији вә дәғигләшдији үчүн фолклора мүнасибәти дә әввәлкиндән үстүн мөвгејә галхмыш, даһа фәал вә јарадычы маһијјәт алмышдыр. Әкәр Шаиг ингилабдан әввәл, Әзиз Мирәһмәдовун де-дији кими, фолклордан әсасән әхлағи-тәрбијәви нүмунәләр, мотивләр сечиб ишләјирдисә, инди бу чәһәтлә јанашы, вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик идејаларыны, даһа парлаг вә габарыг вермәјә көмәк едән мөвзулар, мотивләр көтүрүр.

Демәли, јазычы фолклора даһа чох ичтимаи фикирләрин, идеалларын, азадлыг, гәһрәмәнлыг һиссләринин ифадәси үчүн мүрачиәт едир, алдығы мөвзуну мүәјјән мәгсәдлә мөһкәм әлагәләндирмәјә чалышыр. Бу—сәһнәкар үчүн мәзијјәт, мүсбәт хүсусијјәтдир. Белә әсәрләрдә хәлгилик, вәтәнпәрвәрлик, мүасирлик руһу да гүввәтли олур. Чүнки јазычы өтәри, хырда, кәрәксиз һадисәләрдән дејил, инсан мүгәддәрәти илә, халг һәјәти вә кәләчәји илә бағлы мәгләбләрдән сөһбәт ачыр. Бу, елә бир мөвзу, елә бир мәзијјәт, мүсбәт мәсәләдир ки, әдиби бүтүн шүүрлу фаалијјәти боју мәшғул етмиш, јарадычылығынын мөһкүрәви истигамәтини мүәјјәнләшдирән факторлардан олмушдур. Шаигин јүксәк һуманизми, әсил инсанпәрвәрлији, гәлбинин севинч вә изтираблары, романтик һисс вә хәјаллары, үмид вә арзулары... бу чүр мөвзулары ишләркән мүхтәлиф бәдии вәситәләр вә хүсусијјәтләрлә ашқара чыхмышдыр.

Истисмара гаршы чыхмағ, һағгы, әдаләти, инсан ләјагәтини горумағ, азадлыг, сәадәт, кәләчәк наминә чарпышмағ бу чүр әсәрләрин гәһрәмәнларыны сәчијјәләндирән хүсусијјәтләр кими өзүнү көстәрир. Јухарыда адлары чәкилән әсәрләрин мүсбәт сурәтләринин һамысында (Тапдыг дәдә, Гочполад, Елоғлу, Елман) бу чүр сифәтләр ејни дәрәчәдә олмаса да, бәзисиндә гүввәтли, бәзисиндә нисбәтән зәиф шәкилдә тәзаһүр етсә дә, вар.

Будур, көз өнүндә вүғарлы, мүдрәк вә нурани бир гоча чанланыр. Мүәллиф Тапдыг дәдәнин («Тапдыг дәдә»—1936)²⁴⁸ чаванлыг илләрини дә тамам нәзәрдән гачырмаыр. Онун сәчијјәсини долғунлашдыран бәзи чәһәт-

²⁴⁸ Бах: «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 25, 26, 28, 29, 31, 33, 34; 1937, № 1.

ларн хатырладыр. Јохсуллара арха дуран, дар күндә һараја чатан Тапдыг һәлә чаван икән камалы вә фәрасатинә көрә ел арасында ад чыхартмыш, хусуси һөрмәт газанмышды. О вахтдан кечән мүддәт әрзиндә Тапдыг гачалыб ағсаачлы Тапдыг дәдә олмуш, лакин нә өзү, нә дә халгы ағ күнә чыхмышдыр. Инди Тапдыг дәдә «Боз дағ»ын гојнундакы «Чејран көлү» әтрафыны өзүнә мәскән сечмишдир. Лакин о, чамаатла әлагәсини кәсмәмишдир. Инди дә онун јанына кәлиб кедән, ондан мәсләһәт алаң чоһдур. Дүздүр, бә'зән гочаны һадисәләрин билаваситә иштиракчысы кими көрмүрүк. Лакин онун ағыллы тәдбирләринин хејрхан нәтичәләрини көрүрүк. Мәсләһән, мадди-мә'нәви изтираблара дөзмәјәрәк кәнддән иш далынча шәһәрә кедән јохсул Мәмиш Тапдыг дәдәнин мәсләһәти илә гудуз ханын әчајиб јухусуну бир нечә дәфә мүвәфғәгәјјәтлә јозуб һәм халгы онун бу дәфәки гәзәбиндән гуртармаға наил олур, һәм дә чоһлу бәхшиш алыр. Лакин гызылларын парылтысы Мәмишин көзләрини гамашдырыр. О, тезликлә јолуну азыр, һаггы тапдалајыр, шәрти позур, Тапдыг дәдәнин сөзләрини унудур. О, нәинки һәдијјәләрин јарысыны јохсуллара пәјләјыр, әксинә, варландыгча јашадыгы кәндин чамаатына ган уддуран чәллада чеврилир. Сәрвәт Мәмишин көзүнү өртүр, бејнини о гәдәр хумарландырыр ки, һәр мүвәфғәгәјјәти өз һүнәри сајыр, һәтта хејрхаһы олан мүдриг гочаны гылынчла вуруб өлдүрмәк истәркән јаралајыр. Поемада бу һиссә чоһ мә'налыдыр. Нәһајәт, Мәмишин билек чешмәси гурујур, мәсләһәт алмадығындан о, јухуну јоза билмәјиб дар ағачындан асылыр. Тапдыг дәдә јуху тәһлүкәсинә сон гојмағ, зүлмүн габағыны алмағ мәгсәди илә јарағланыб мејдана кедир вә ханы өлдүрүр.

Халгымызын кечмишини әфсанәви-гәһрәманлыгы үслубунда чанландыран «Гочполад» (1938) поемасында²⁴⁹ романтик пафос, вәтәнпәрвәрлик руһу даһа күчлүдүр. Һадисәләри марағлы сүжет хәтти үзрә инкишаф етдилән «Гочполад» епик вүс'әтә вә зәнкинлијә малик олса да, гәһрәманын инчә дүјғулары, һиссијаты ифадә олунаркән әлван лирик бојалар ишләдилмишдир. Һәтта чоһ

²⁴⁹ Поема илк дәфә «Гоч оғлу» ады илә «Револјусија вә култура» журналынын 1938-чи ил 3, 4, 5-чи нөмрәләриндә чап олуңмушдур.

вахт епик тәсвирлә лирик моментләр ујушуб бәдиин бүтөвлүк јаратмышдыр. Икид Асланла вәфалы Күлјаз хәтти, Асланын Гәзәнфәр хана гаршы мүбаризәси вә хәјанәткарлыгыла өлдүрүлмәси поеманын биринчи һиссәсини тәшкил едир. Икинчи вә әсас һиссәдә исә он сәккиз јашлы Гочполадын фәалијјәти, сүжетлә әлағадар мәсәләләр верилир. Илк бахышда бу һиссәләрин арасында мөһкәм даһили вәһдәтин олдуғу көрүнмәјә биләр. Лакин биринчи һиссә өзүнә мәхсус идеја-бәдиин мәзијјәтләриндән әлавә, сонракы һадисәләр үчүн әсаслы зәмин јаратдығына, идејанын ајдынлашыб гүввәтләнмәсинә, сүжетин там вә мүвәфғәгәјјәтли инкишафына көмәк етдијинә көрә дә гимәтлидир.

Аслан кими Гочполад да елин дәрдинә галаң халгыны зүлмүн пәнчәсиндән гуртармағ һаггында дүшүнән гәһрәмандыр. О, чобаны олдуғу Гәзәнфәр ханын сүрүсүнү бир күн јохсуллара пәјләјарағ үрәјинә дағ чәкир, кәндәрилән пәһләванлары гырыб «Боранлы даға» јолланыр. Бу вәзијјәтдән гәзәбләнмиш хан нечә олурса-олсун интигам алмаға чалышыр. Нә'рәси илә дағ-дашы титрәдән, дөјүш мејданында гызмыш аслана дәнән Гочполад кәндәрилән гошуну гырыб дағдыр. Халг әдабијјаты нүмунәләриндәки бә'зи чәһәтләри «Гочполад» поемасында да көрүрүк. Бурада да гәһрәман фөвгәл'адә гүввәјә, әфсанәви кејфијјәтә маликдир. Анчағ әфсанәви хүсусијјәтләр реал кејфијјәтләрлә ујушдурулмуш, онлар бир-бирини тамамламағ јолу илә гәһрәманын әгидә вә сәчијјәсини ачмағ мәгсәди изләмишдир. Гочполад вуруш мејданында һүнәрли пәһләван олдуғу гәдәр дә, мәһәббәт әләминин вәфалы ашигидир. Онун һәм мөһкәм гылынч вуран, сәрраст нишан алаң, чәсарәтлә топпуз ојнадан күчлү голу, физики гүдрәти, һәм дә үрәкләри охшајан саз чалыбохумағ габилитәти, бөјүк дүјғуларла севән фәдакар ашиг гәлби, зәнкин мә'нәви әләми вар. Мәрдлик, әзәмәт, вүгар, дүзлүк, е'тибар вә с. она јарашығ верән хүсусијјәтләрдир. Бә'зән белә бир тәсәввүр јарана биләр ки, Гочполад севимли Чимназла бағладығы әһдә көрә Асланын гатилини тапыб гисас алмағ истәјир. Анчағ Гочполад һәлә ел ашығы Тохтамышдан Асланын икидлији һаггында ешидәркән өзүнә сөз вермишди ки, онун ганыны јердә гојмајачағдыр. Чимназла көрүшү, әһд-пејманы иши даһа да сүр'әтләндилән мүйүм васитә олур. Гочполад әһни-

нә ашыг гиафәси кејиб әлине саз алыр, һәр јери кәзә-кәзә гатили ахтарыр. Дүздүр о, конкрет шәкилдә гатилин ким олдуғуну билмир. Лакин охучуја ајдындыр ки, гатил халгын, Гочполадың дүшмәни Гәзәнфәр хан, онун оғлу вә јахын адамларыдыр. Демәли, Гочполадың Асланын гатилини ахтармасы һәтта шәхси тәшәббүс нәтичәси кими көрүнсә белә, гәһрәманын әсас мәгсәди, әсәрин конфликтни, мүбаризә вә мұнагишә хәтти илә бағланмышдыр. Јәни бурада сурәтин фәрди һиссләри, арзу вә дүшүнчәләри ичтимаң һиссләр, арзу вә дүшүнчәләрлә вәһдәтдә алыныб бәдиң үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдырылмышдыр.

Мүдриқ гоча Тохтамыш Полада көмәк едир; «тәк әлдән сәс чыхмаз»—дејә елә архаланмағы, сечмә адамлардан гүввәтли дәстә дүзәлтмәји мәсләһәт көрүр. Лакин Гочполад јенә тәк кәзир, тәкбашына иш көрүр, ворушур. Дүздүр, әсәрин сонунда о, Гәзәнфәр ханын оғлуну—Асланын гатилини өлдүрәрәк, «өлкәни зиндана чевирмиш» ханын әмәлләриндән данышыб әтрафына чохла адам топлајыр, «бәјүк бир күтлә» илә хан сарајына доғру һәрәкәт едир. Икид вә вәфалы Чимназ да вахтында кәлиб чыхыр. Намысы бирликдә ханы мөһв едиб халга ничат верирләр. Поема никбин руһла битир. Лакин бу мәсәләләрин зәминәси әввәлдән јарадылсајды, Поладың зүлмкарлара гаршы мүбаризә апармағ үчүн әлбир һәрәкәт тәшәббүсү, әтрафына адамлар топламағ сәји башлангычдан гәләмә алыныб инкишаф етдирилсәјди, һадисәләр даһа инандырычы тәсир бағышлар, сурәтин сәчијјәси даһа долғунлашар, әсәр даһа чоғ газанарды.

Рәғбәтлә гаршыланан сурәтләрдән бири дә Чимназдыр. Атасы өлдүкдән сонра о, гатили тапыб гисас алмағ үчүн узун мүддәт киши палтарында кәзир. О, көркәминә көрә јох, ағлына вә чәсарәтинә көрә һәгиги бир гәһрәмандыр. О, сәрраст нишанчы, әлиндә сижирмә гылынч мејдана кирәндә дүшмәнин башына ојун ачан, мисилсиз фәдакарлығ нүмунәси кәстәрән бир гыздыр. Чимназ Гочполады ханын көндәрдији чохла гошунла тәкбашына ворушаркән көрүб бәјәннир, онун «икидә лајиг тәрпәниш»ини, һәрәкәтини хошлајыр. Поладың нәчиблији, мәрдлији вә мәгсәди ону һејран едир. О, ворулдуғу гәһрәманы сынағлардан кечирир, бағланмыш әһд јеринә јетирилдикдән сонра гәлбини она тапшырачағына анд

190

ичир, ахыра кими андына садиг галыр. Чимназ тәкчә һүсн вә камал саһиби кими јох, һәм дә һүнәр мејданынын вә мөһәббәт әләминин гәһрәманы кими тәсвир едилмишдир. Чимназ Азәрбајҗан халгынын һәчәр кими икид гадынлар нәслинә мәнсуб бир сурәтдир.

Мүәллифин поемадакы мүвәффәгијјәтләриндән бири дә ајдын вә парлаг тәбиәт лөвһәләри јаратмасыдыр. Башга әсәрләриндә көрдүјүмүз кими, бурда да Шаиг тәбиәти дәриндән дујан, инчәликлә гаврајан вә мөһәрәтлә чанландыран сәнәткардыр. Охучуда тәбиәтә түкәнмәз севки, вәтәнә мөһәббәт дујғусу ашылајан сәнәткарын тәсвирләри чоғ вахт гәһрәманларын мәнәви әләмини, севинч, кәдәр вә изтирабларыны, фикир вә арзуларыны ачмаға хидмәт едир. Бу һалда тәбиәт тәсвирләри сурәтин әһвали-руһијјәси илә үзви шәкилдә әлагәләндириләрәк бәдиң вәһдәт тәшкил едир. Асланын өлдүрүлмәсиндән һәдсиз дәрәчәдә гүссәләнән, тәсирләнән, үрәји дүшмәнә гаршы нифрәтлә долу олан Гочполад тәбиәт гүввәләринә тез-тез үз тутур, онларла мүсаһибәјә киришир, дәрд вә һәјәчанларыны бөлмәк истәјир. «Үрәјиндә мин бир кәдәр» олдуғу һалда булаға хитаб едәрәк дејир:

Сујун кечә-күндүз чағлар,
Өмрүм кими ахар, кедәр.
Нәдир дәрдни, нечин ағлар?
Үрәкләри јахар кедәр?
Зүлм әлиндән сән дә јохса,
Ган ичирсән кәса-кәса?

Елдән чыхан икид Аслан
Сөјлә, бу јердән кечдим?
Овуч-овуч о гәһрәман
Сәрин сујундан ичдим?
Аплат мәнә көзүм булаг!
Сәнә гурбан өзүм булаг!²⁵⁰

Гочполадың хәјалында мүстәгил варлығ тәк чанландырығы булаға белә бир үсулла мұрачнәти, она үрәк сөзләрини демәси, ондан бәзи һәгигәтләри хәбәр алмасы, ону сорғу-суала тутуб санки данышдырмағ истәмәси вәзијјәтин тәсирини артырыр, әсәрин үслубуну әлванлашдырыр, сурәтин һисс вә фикирләрини лирик бојаларла

²⁵⁰ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 115—116.

вермәжә мүнәсиб имкан җарадыр. Гәһрәманын тәбиәт һа-
дисәләринә мүнәсибәти поеманын лирик хәттини гүввәт-
ләндирән васитәләрдәндир. Мүәллифин фолклора, клас-
сик әдәбијјата нә дәрәчәдә җахшы бәләд олдуғуну, бу
мәнбәләрдән нечә җарадычы шәкилдә бәһрәләндијини
тәсдигләјән бир нечә нүмунә дә верәк:

Нә бөјүкдүр елин дәрди!..
Халг күл әкди, тикан дәрди.
Онун дағдан ағыр дәрди
Ел оғлу Аслана дүшәр.²⁵¹

Ешгин ағыр чәфасы вар,
Нәш'әси вар, сәфасы вар..
Ашигин ки, вәфасы вар,
Енишә-јохуша дүшәр.²⁵²

Бир сәһәр дан јери аларкән нәфәс
О гумрал сачына сән шана вурдун,
Мән чейран көзүнә ејләдим һәвәс.
Сән гојдун гәлбими нишана, вурдун.

Башымдан ағлымы, нушуму алдын,
Көксүмдән гәлбими, дүғуму чалдын,
Чаныма сөнмәјән бир јанғын салдын,
О нечә ох иди һәр јана вурдун?²⁵³

Мәним јарым көзәлләрин башыдыр,
Дунја тачдыр, о исә даш-гашыдыр.
Илк севдамын ајрылмаз јолдашыдыр.
Күл јанағы солмазымдан кечмәрәм!²⁵⁴

Әсәрин мүхтәлиф јериндән алынмыш вә Гочполады
дили илә дејилмиш бу чүр нүмунәләр (бунлар поемада
олдугча чохдур) өз тәбиинлији вә бәдиинлији илә диггәти
хүсуси чәлб едир. Мүхтәлиф әдәби васитәләр: бәдии суал
вә нидалар, гошма вә дејишмә формалары, орижинал
тәшбиһ, истиарә вә мәчәзлар системи поеманы сәнәткар-
лыг чәһәтдән долғунлашдырмышдыр.

Фолклорун вә классик әдәбијјатын реалист ән'әнәлә-
рини мәнимсәјиб инкишаф етдирмәк, јени кејфијјәтләрлә

²⁵¹ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-
әшр, 1955, сәһ. 116 .

²⁵² Јенә орада, сәһ. 127.

²⁵³ Јенә орада, сәһ. 132.

²⁵⁴ Јенә орада, сәһ. 136.

зәнкинләшдирмәк, һәр дөврүн габагчыл сәнәткарлары
кими Шаиг үчүн дә мүнһүм җарадычылыг вәзифәси ол-
мушдур.

Сәһәр ачыларкән тәбиәтин ојанышыны, көзәллик вә
шухлуғуну зәриф-әлван чизкиләрлә чаңландыран белә
бир долғун мәнзәрә кими мофтун етмәз?

Дан јери сөкүлдү, һәр тәрәф рәнкин,
Шәфәгдән дон кејди дағ, дәрә, әнкин..
Сачылды чөлләрә мин рәнк, мин боја,
Соналар көлләрдә баш вурду суја.
Шәһләрлә јуунду һәр от, һәр чичәк,
Гөнчәнин үзүндән ачылды өрпәк,
Тел, бирчәк ајырды нәркиз, бәнөвишә,
Тәбиәт өзү мат галды бу ишә.²⁵⁵

Бу көзәл лөвһә чаңлы халг дилинин руһуна, халг ше'-
ри вә классик әдәбијјатын мәзијјәтләринә, Низами, Хә-
таи вә Фүзули кими сөз усталарынын ирсинә јахындан
бәләд олан, онлара җарадычы шәкилдә јијәләнән сәнәт-
карын гәләминдән чыха биләр.

Поеманын дили ахычы, формасы чәзибәдар, бәдии
сурәтләр системи зәнкиндир. Әсәр нечә вәзиндәдир.
Лакин ејни вәзини мүхтәлиф бөлкүләриндән (7-лик, 8,
11, 16-лыг) истифадә олунмушдур. Мәсәләжә заһири еф-
фект хатири үчүн дејил, сүжет хәттинин инкишафы про-
сесиндә мәзмунун зәрури тәләбинин нәтичәси кими јана-
шылмышдыр. Бу да халг адәт-ән'әнәләрини, мүдрикли-
јини, гәһрәманылығыны, вүғарыны чаңландыран, көзәл-
лик, вәтәнпәрвәрлик дүғулары ашылајан поеманын мәз-
мун вә форма бирлијинә сәбәб олмушдур. Әсәр Азәрбај-
чан дилинин мә'на зәнкинлијини, тәрәвәт вә ојнаглығы-
ны әкс етдирир, һәчмчә бөјүк олмасына бахмајараг, ма-
рагла охунур.

А. Шаиг ушагларын сәһнә әсәринә бөјүк мараг көс-
тәрдикләрини вә мә'нәви еһтијач дүјдугларыны нәзәрә
алараг «Гочполад» поемасындан сонра «Елоғлу» (1939),
«Вәтән» (1941) пјесләрини јазыр. Кәпчлији халгымызын
кечмиш мәшәггәтли һәјаты илә таныш етмәк, онларда
вәтәнә мәнәббәт һиссини, нәчиб әхлаги кејфијјәтләри
гүввәтләндирмәк, «Тапдыг дәдә», «Гочполад» поемала-

²⁵⁵ А б д у л л а Ш а и г. Сечилмиш әсәрләри, Баки, Азәр-
әшр, 1955, сәһ. 121.

рында олдугу кими, бу икн эсэрдэ дэ башлыча мэгсэд-дир.

«Елоғлу» пјесинин мұнагишэ хэтти јохсул кэндли аилэси илэ варлы хан аилэси арасындакы һадисэлэрдэн доғуб инкишаф едир вэ кенишлэнир. «Драманын марагы баш иштиракчынын үзэриндэ топланмалыдыр ки, эсэрин эсас фикри дэ онун талеји васитэси илэ ифадэ олунур».²⁵⁶ Бу зэрури драматуржи тэлэб пјесдэ көзлэнилмишдир. «Елоғлу»нун баш иштиракчысы (Елоғлу), өзүнэ гаршы дэрин мараг ојадыр, һадисэлэрин мэркэзиндэ дурараг апарычы рол ојнајыр. О, эввэлчэ эсэрэ хандан атасынын гисасыны алмаг, анасыны «ган очагы»ндан гуртармаг мэгсэди илэ дахил олурса, һадисэлэрин инкишафы эсасында чох һэгигэтлэрин маһијјэтини дэрк едир, һагсызлыгларын шаһиди олуб, залимлэрэ гаршы нифрэти чошан, халг азадлыгы ешги илэ јашајан гәһрәман кими учалмаға, хејирхаһ һэрәкэтлэри вэ ағыллы сөзлэри илэ тамашачыларын рәғбэтини газанмаға башлајыр. О, эазил ханын гезэбиндэн горулмаг истәркән башыны итириб нэ едәчэјини билмэјән Балаоғланы горхмадан кизлэдир, онлары күдән хидмэтчи Телли вэ Сәмәндэри дэфәләрлэ алдадыр. Тамашачы Елоғлунун һазырчаваб, дирибаш, мәрд олдуғуна кетдикчэ даһа артыг иһаныр. Сөз јох ки, Елоғлунун чәсарәтли вэ ағыллы олмасы тәкчэ Балаоғланы кизләтмәсиндэ, ону өлүмүн ағзындан алыб чобанларын јанына гачыртмасында, буна бәнзэр тәшәббүсләрдэ иштирак етмәсиндэ дејил. Мәсэлэ бурасындадыр ки, ағыр еһтијач ичәрисиндэ, дөзүлмәз истисмар шәраитиндэ күн кечирән әмәкчи инсанлары фәлакәтдән гуртарыб сәадәтә говушдурмаг тәдричлэ Елоғлунун мәһнәвијјатыны ишыгландыран, варлығына һаким кәсилән гүввәјэ чеврилир; «Мәним јүз чаным олса, халгымын, вәтәниниң јолунда гурбан вермәјэ һазырам!».²⁵⁷ — сөзлэри онун һәјат мэгсэди олур. Буна көрә тамашачы Елоғлундан, онун башына топлашмыш вэ хан зүлмүндән чана кәлмиш кәндлиләрдән чох шеј көзләјир. Тамашачы һәр шејдән эввэл көзләјир ки, кәндлиләр Ел-

²⁵⁶ В. Г. Б е л н и с к и. Сечилмиш мөгаләләр, Бақы, Ушак-кәчнәшр, 1948, сәһ. 68.

²⁵⁷ А б д у л л а Ш а н г. Сечилмиш әсәрлэри, III чилд, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 354.

оғлунун башчылығы илэ хан-мүлкәдар һөкмранлығына гаршы чидди мүбаризәјэ башлајачаглар. Тамашачынын белэ бир гәнаәтә кәлмәси эсэрин тәбии инкишаф хәттиндән доған мәнтиги нәтичэ вэ хүсусијјәтдир. Чүнки эсэрин чох һиссәси тамам реалист пландадыр, һадисәләр инандырычы чәрәјан едир вэ әсил драматик сәчијјә дашыјыр. Һәлә гондарма, гејри-реал вәзијјәт јохдур. Эсэрин сурәтлэри, дили-үслубу, сүжет хәтти, идеја истигамәти, бир сөзлэ, һәр шеји јериндэ вэ көзәлдир. Лакин үчүнчү пәрдәдән вәзијјәт тәдричлэ дәјишмәјэ доғру кедир, һадисәләр каһ реалистик, каһ да фантастик планда инкишаф едир. Шаһг фолклор үнсүрлэриндән (сеһрли ағач вэ с.) һадисәлэрин истигамәтини дәјишдирән, сүрәтини артыран вэ нәтичәсини мүәјјәнләшдирән васитә кими истифадә етмишдир. «Гочполад» поемасында да фолклор мотивлэри, нағыл вэ дастанларымыза мәхсус хүсусијјәтләр вардыр. Гочполад вуруш заманы һәр зәрбә илэ бир нечә дүшмәни јерә сәрир, мисилсиз шүчаәт көстәрир. Мүәллиф мүбалиғәләр васитәси илэ сурәти шуурулу шәкилдэ шиширтмиш, она фөвгәдәлик сифәти вермиш, һәтта ону әфсанәвиләшдирмишдир. Лакин Гочполады милли хүсусијјәтләрдән, реал имкан вэ кејфијјәтләрдән мәһрум етмәмишдир. Бүтүн хүсусијјәтләр үјүшдуруулараг там һалында гәһрәманын сәчијјәсинә, руһ вэ варлығына һопдурулмушдир. Она көрә Гочполадын әфсанәвиләшдирилмиш кејфијјәтлэри дэ охучу тәрәфиндән һеч фәргинә вармадан сурәтин өзүнә мәхсус мәзијјәт, өзүнә мәхсус һүнәр кими гәбул олунур. «Елоғлу» пјесиндэ вәзијјәт ајры чүрдүр. Мүәјјән һәддә гәдәр бүтүн әһвалат, һабелә Елоғлу сурәти илэ бағлы һадисәләр реал пландадыр. Елоғлу кет-кедә мәһнәви чөһәтдән-камилләшән сурәт кими, фәрди арзу вэ тәшәббүсләрдән ичтимай арзу вэ тәшәббүсләр мәрһәләсинә јүксәлән гәһрәман кими чанланыр. Лакин о, сеһирли чубуг вэ түтәк әлдә етдикдән (үчүнчү пәрдә) сонра иш башга донә кирир. Әл-бәттә, бурада түтәк дэ, чубуг да рәмәдир. Вәтәни тәмсил едән Гадын Елоғлуна дејир ки, оғлум, сәнә вердијим бу ағач халгын билијидир, бу түтәк исә халгын сәси, халгын сарсылмаз гүввәтидир. Бунларла халгыны, вәтәнини дүшмәндән горујачагсан.

Бундан сонра Елоғлунун эсас фәалијјәти (ханла арвадыны јерә јапышдырмасы, онлары мусигиниң аһәнки-

нә, агачын истигамәтинә уҗуи оҗнатмасы, дәстәси илә бирликдә гаранлыг дүҗјаја көндәрмәси вә и. а.) һадисәләрди тәбии хәтти илә мөһкәм бағланмыр. Бу да әсәрин реализмини, драматизмини, тәбии аһәнкини зәифләдир. Шүбһәсиз, фолклор үнсүрләриндән, сәһрли вәситәләрдән, фантастик бәјалардан бәдни јарадычылыгдә истифадә етмәк олар вә лазымдыр. Мәсәләнин шәрһинә вә пјесин тәһлилинә даир тәһгидчи Чәфәр Чәфәровун доғру мүләһизәләрини бурада хатырлатмағ истәјирки: «Халг нағылларында бу чүр рәмзләр аз дејилдир. Јазычы онлардан истифадә етмәјә һағлыдыр. Лакин нә заман вә нә чүр? Әкәр Шаиғ әсәри башдан-ајаға нағыл сәпкисиндә јазсајды вә ја реалистик һиссә илә фантастик һиссә арасында дахили вә үзви бир рабитә јаратсајды, о заман бу сәһрләрә мүрачидәт етмәси јериндә оларды. Лакин реалистик сәпкидә јазылан бу әсәрдә белә рәмзләр јүнкүллүк јарадыр, мүлкәдар вә кәндли арасындакы зиддијјәтләрин чиддијјәтини зәифләдир. Одуր ки, әсәрин икинчи јарысы драмдан чох мәнһәкәјә бәизәјир. Үслуб гарышыглыгы, өлчү зәифлији әсәрин фикрини, гајәсини хәләлдар едир».²⁵⁸

Белински садә халг руһунда јазылмыш әсәрләрә ән јашы нүмунә оларағ, Гоголун «Суда боғулан», «Мөвлуд әрәфәси кечәси» вә «Сәһирләнмиш јер» адлы әсәрләрини нүмунә көстәриб јазырды ки, «бу әсәрләрдә халг хәјалы бәдни чанландырма һалында халг варлыгы илә о гәдәр көзәл гајнајыб гарышмышдыр ки, нәјин нағыл вә нәјин һәгигәт олдугуну һеч бир сурәтлә ајырмағ олмур вә һамысы гејри-ихтијари оларағ һәгигәт кими гәбул олуңур...»²⁵⁹

«Елоглу» пјесиндә һәгигәтлә хәјалын, реализм илә фантастиканын мөһкәм дахили бәдни имтизачыны көрмәдијимиз үчүн һүдудлары асан вә дәгиг мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Демәли, Белинскинин зәрури сајдыгы «гајнајыб-гарышма» просеси бурада зәифдир. Тәәсүф ки, көзәл сәиәт нүмунәси ола биләчәк бир әсәр бу нөгтәдән зәдәләнмишдир.

²⁵⁸ Чәфәр Чәфәров. Нағыл-пјесләр һағгында, «Әдәбијјат гәзети», 25 феврал 1947, № 6.

²⁵⁹ В. Г. Белински. Сечилмиш мөгәләләр, Баки, Ушагкәчнәшр, 1948, сәһ. 110.

Вәтәнин тимсалы олан Гадындап башга Зүмрүддә дә символик хүсусијјәтләр көрүрүк. О, хан тәрәфиндән чинајәт төрәдиләчәјини санки габагчадан дујарағ мәнәвий сарсынтылар кеңирир, гәм-гүссәјә батыр. Атасы илә хан һәјәтиндә јашадыгы күндән ону үзү күлмүр. Зүмрүдүн символик сәчијјәли сурәт олдугуну халгын азадлыг күнүндә чөһрәсинин чичәк кими ачылмасы, «язтираблы хәстәликдән» шафа тапыб сағалмасы, күлүб шадланмасы кими сәһнәләр дә тәсдиг едир. Гары да бајрам күнү көһнә гијәфәсини дәјишиб, чапан вә гәшәнк бир гадын олур. Азадлыға чыхмыш вәтәнин шәнинә охунан нәғмә әсәрин идејасыны габарыг көстәрмәјә хидмәт едир. Пјес ел бајрамынын тәнтәнәсини вә баһарын фүсүнкар мәнзәрәсини чанландыран сәһнә илә тамамланыр ки, бу да тәсадүфи дејил.

«Елоглу» әсәриндә фолклор үнсүрләриндән мүәјјән јерләрдә истифадә олуңмушса, Азәрбајҗан халг нағыллары әсасында јазылмыш «Вәтән» башдан-баша фантастик, романтик үслубдадыр. Әсәр 1942-чи илдә фашистләрин өлкәмиздә ағлакәлмәз чинајәтләр төрәдикләри вахт М. Горки адына Азәрбајҗан Дөвләт Кәңч Тамашачылар Театрында мүвәффегијјәтлә ојнанылдырды. Харабазарлыға чеврилән «Дәмирчи кәнди»нин вәзијјәти вә оғурланмыш Дүңја Көзәлинин тәлеји әсәрин гәһрәманы кәңч Елманы мүбаризәјә галдыран башлыча амилләрдир. Елман дүшмәнин чанына ләрзә салаң чәсур пәһләвандыр. Лакин бу мүбаризәдә тәкчә күч, гәһрәмәнлыг азыр. Сәһр-чаду илә зиреһләнмиш һиләкәр дүшмәнә галиб кәлмәк, «елин руһу вә гәлби» сајылан Көзәли әсирликдән хилас етмәк үчүн һәм дә фикир гәһрәманы, дәрин ағыл, зәка вә тәдбир саһибнә олмағ лазымдыр.

Биличи баба халг мүдриклијинин мүчәссәмәсидир. Ән чәтин вахтда о, дәмирчи оғлу икид Елманын көмәјинә кәлир. Биличи баба, Елман вә Көзәл бир-бирини тамамлајан сурәтләрдир. Билик, гәһрәмәнлыг, көзәллик вә с. кими сифәтләр бу үч нәфәрин симасында үмумиләшдирилмишдир. Јекәпәр дивләр, горхунч ифритәләр, онларын башчысы Гузғун шаһ Елманын халг һикмәтинә архаланыб гәһрәмәнлыгга вурушдуғу вә галиб кәлдиј шәр гүввәләрдир. Әсәр фантастик үслубда јазылмасына

бахмајараг, өлкәмизә бастын етмиш ишгалчылары нифәт һисси ојадыр. Тамашачыны дивләрдән дә вәһши олан XX әср тәчавүзкарлары әлејһинә мүбаризәјә сәсләјр.

Диггәт едиләрсә, әсәрләрин дөрдү дә («Тапдыг дәдә», «Гочполад», «Еяоглу», «Вәтән») галибијјәт сәһнәси илә туртарыр. Һәр әсәрин никбин финалла сона чатмасы мүәллифин халг гүдрәтинә, халг зәкасына парлаг инамын бәди ифадәси демәкдир. Бу—әдибин көрүшләриндән доған, үмуми јарадычылығы илә һәмәһәнк олан бир хүсусијјәтдир.

Тәһлил етдијимиз дөрд әсәрин баш иштиракчысы нәдән өгрү мүбаризә апарыр? Олларын мәгсәди нәдир? Бу гәһрәманлар истисмар вә зоракылыг дүнјасына гаршы халг мәнәфеји халг сәадәти үғрунда чарпышырлар. Олларын мүбаризәсиндә чатышмамазлыглар, нәгсан чәһәтләр дә вар. Анчаг вәтән ешги, халг мәнәббәти бу гәһрәманларын гәлбләрини исиндирән, варлыгларыны һәрәкәтә кәтирән, дамарларында долашан ганы тәнзим едән, сафлашдыран гүввәт, гүдрәт вә фәалијјәт мәнбәјидир. Бу әсәрләрдә Азәрбајжан халгынын кечмиш һәјајындан, гәһрәманлыг тарихиндән һәм реалист, һәм дә романтик планда вериямиш сәһнәләр көрүрүк. Бурада халг идракы, халг зәкасы, истәк вә идеалы әкс олунмушдур. Кәнчлијин дүзкүн мәнәви инкишафына белә әсәрләрин тәсири аз дејил.

«Вәтән»дән сонра Азәрбајжан драматуркијасында нағыл сәпкисиндә јазылмыш бир чох пјес мејдана чыхды. «Мәлик Мәммәд» (Ә. Абасов), «Чичәкли дағ» (М. Һ. Тәһмасиб) вә башгалары белә әсәрләрдир. Шаиг өзү дә нягилабдан әввәл ескиз шәклиндә һазырладығы бир пјесини («Бир саат хәлифәлик») үзәринә јенидән гајыдараг ону әсаслы сурәтдә ишләјиб Әјәна-тәрбијәви әһәмијәти бөјүк олан көзәл әсәр сәвијјәсинә галдырды.

«Бир саат хәлифәлик»²⁶⁰ комедијасынын мөвзусу фольклордан, өзү дә әрәб фольклорундан көтүрүлмүшдүр. Халг мәишәтинә даир ибрәтли ләтифә, һикмәтли сөз вә мәсәлләрдән бачарыгла истифадә сүжетин мараглы, «конфликтин чанлы, идејанын долгун чыхмасына көмәк етмишдир. Бурада халг руһу, мүасирлик дүғусу, һәјат

нәфәси вардыр. Бунун сәбәби тәкчә нечә мөвзу сечилмәсиндә дејил, һәм дә сечилмиш мөвзунуң нечә ишләnmәсиндә, үмумиләшдирилмәсиндәдир. Әсәрин тамашасы һаггында илк дөфә јазылмыш јыңчам вә мөзмуңлу бир мөгаләдә охујуруг: «Бир саат хәлифәлик» пјесиндә јүксәк педагожи дүғу илә, туру вә зәһләанаран иәсиһәтчилијә гапылмадан, чанлы образлар јарадылмыш, мараглы драматик сүжет васитәси илә тәнбәллик вә мүфтәхорлуғ ифша олунмушдур. Пјесдә бөјүкләрә һөрмәт, намуслу әмәклә јашамаг, достлуғ вә фәдакарлыг, халгын көзәл әһәләрини севмәк кими әхлаги проблемләр гојулмуш вә бәдин шәкилдә һәлл олунмушдур»²⁶¹.

Әсәрдә һәјат һадисәләринә мүнәсибәт, тәфәккүр тәрзи, әгидә вә тәбиәт етибары илә бир-бириндән фәргләнән мүхтәлиф сурәтләр вар. Сәкинә, Наилә вә Маликдән ибарәт олан бир аиләнин үзвләри зидд хүсусијјәтләрлә сәчијјәләндикләри кими, Бәһлул-данәндә дә өз гардашынын там әксидир. Һәрәсини өзүнә мәхсус инандырычы фәрди кејфијјәтләри олдуғу үчүндүр ки, онлар тамашачыја-охучуја тәсир едир, чанлы бәди, персонажлар кими јадда галырлар. Һадисәләр хәлифә һарунәррәшиң дөврүндә, Бағдад торпагында чәрәјан едир. Пјесин әсас иштиракчыларындан Малик ибн Сәид јаша долмуш кәнчдир, лакин тәнбәллик онун иликләринә гәдәр ишләмишдир. Мүәјјән пешә, сәнәт өјрәнмәкдәнсә мүфтәхор тәк јашамаға чан атан Малик һәгиги јарадычы әмәкдән узаг гачыр, бош хәјаллара гапылыр, Фахир вә Јасир ады ики гардаша гошулуб авара һәјат сүрүр. О, мүхтәлиф кәләкләрлә анасындан алдығы пуллари ичкијә вә гумара хәрчләјир. Нә өз тәләјини, нә дә аиләсиниң вәзијјәтини дүшүнүр. Маликин јекәнә бөјүк арзуеу бир саат хәлифә олмәгдир ки, чохла гумархана ачдырсын, мүхтәлиф ички мәчлис дүзәлтдирсин, вар-дөвләтә чалгыб кефә турсансын. Бир сөзлә, ач тојуг јухусунда дары көрән кими, о да ахмаг хәјаллара дүшәрәк хејирли ишә, јарадычы, фәјдалы әмәјә пис мүнәсибәт бәсләјир.

Ирадәли, дүшүнчәли, чәсур гыз олан Наилә гардашыны јуварландығы учурумдан дартыб чыхартмаға чалышыр, бу мәсәләдә анасынын јанлыш мөвгәјин чәсә-

²⁶⁰ Әсәр илк дөфә «Азәрбајжан» журналында (1959, № 4, сәһ. 110—135) чап олунмушдур.

²⁶¹ М. И б р а һ и м о в. «Бир саат хәлифәлик» тамашасы һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 19 июл 1958, № 29.

рәтлә писләјир, она гаршы ағыллы шәкилдә е'тираз едир. Ана һәм Маликдән һәм дә Наиләдән фәргли сурәтдир. Ифрат мәнһәбәт онун өзүнү дә оғлуну да сәнв јола салмышдыр. Сәкинә оғлу һаггында нечә дүшүнсә јахшыдыр? «...Она о гәдәр мәнһәбәтәм вар ки, ачындан өлсәм дә пулсуз гојмајачагам. Гој әркејүн бөјүсүн, кефи нә истәјир еләсин» сөзләри кәлиши көзәл олага сөјләнмиш сөзләр дејилдир. Бу, ананын тәбиәтини, гәлбини, фикрини, һиссини көстәрән елә бир һәгигәтдир ки, әсәр боју һадисәләр чәрәјән етдикчә өзүнү тамамилә доғрулдур. «Көзүмүн ағы-гарасы бир оғулдур», «мән оғлуму көзүмдән кәнар гојмарам» мүнәсибәти, «кетмә көзүмдән кедәрәм өзүмдән» әгидәси јолуну азымыш кәнчин тәбиәтинә далбадал башкичәлләндиричи тә'сир јетирир. Малик алын тәри илә чәрәк газанмаг, аилә гајғысы чәкмәк, һәмүслә эмәјә алышмаг әвәзинә кетдикчә тәнбәлләшир, «аллаһдан бујруг ағзыма гујруг» фәлсәфәсинә архаланыр, бош хәјаллара гапылыр, «бир саат хәлифәлик» ешги илә јашајир. Дүздүр, әсәсләндирилмыш реал «тәсәдүф» ону арзусуна чатдырыр. Лакин илк бахышда мезәли, әјләндиричи көрүнән, нәтичә е'тибары илә фәлакәтә апаран бу әһвалат елә гәрибә просес дахилиндә баш верир ки, Малик өзү дә бунун јуху вә ја керчәк олдуғуну гәт едә билмир. Көрдүјү бәзәкли сарај, кејдији јарашыглы палтар, өзүнү јелпикләјән назәндә гызлар, әтрафда алыб-охујан рәггәсәләр, вердији гәрибә фәрманлар... ширин јуху тәк Маликин назәриндә чапланыр, һарда олдуғунун фәргинә вармадан евләриндә дә өзүнү хәлифә кими ағармаг истәдикдә дәли зәни едилир, һәтта ағлы башына кәлсин дејә көтәкләнир. Бир тәрәфдән аилә үзвләри вә гошшулар ишдән хәбәрсиз олдуғлары үчүн тәәссүфләнир, диқәр тәрәфдән дә, Маликин өзү кәләфин учуну итирәрәк чаш-баш галыр. Бүтүн бу просес пјесдә бәдии чәһәтдән әсәсләндирилмыш бир инәндирычылыг вә усталыг-ла верилир. Тамашачы һадисәнин нәдән вә нечә башлајыб, һараја доғру инкишаф етдијини диггәтлә изләјир. Әкәр Бәһлул-данәндәнин тәдбирләри олмасады һарунәррәшидин арзусу илә дүзәлдилмиш «бир саат хәлифәлик» ојуну Маликин өлүмү илә гуртарарды. Әсәрдән чыхан нәтичә будур ки, хүлјапәрәстлик, әталәт, тәнбәллик, аварачылыг баша бәла кәтирәр; анчаг јарадычы фәјдалы әмәк инсаны учалдар, пис фикирләрдән тәмизләјиб саф-

лашдырар, онун өзүнүн вә аиләсинин һәјатыны, мадди-мә'нәви еһтијачларыны тә'мин едә биләр, башгаларына хејир верә биләр. Сәадәт, раһәтлик вә фәрәһ әмәкдәдир —пјесин гајәси беләдир.

Бағдад хәлифәси һарунәррәшид вә онун гардашы Бәһлул-данәндә дә диггәт мәркәзиндә дуран вә јазычы тәрәфиндән јахшы ишләнмиш сурәтләрдир. һарунәррәшид бир аныг нәш'ә хәтиринә ганлы фәчиәләр тәрәдән мүс-тәбид һөкмдар сурәтидир. О, халг гајғысы чәкмәк, фәјдалы, ишләр вә дөвләт мәсәләләри илә мәшгул олмаг-данса, тез-тез «тәғјир-либас» олуб кәндләри, шәһәрләри долашыр ки, «јени тамашалар» көрсүн вә ја дүзәлдиб нәш'әләсин, һарунәррәшидин тәбиәтинә ујғун әјләнчәли һадисәләр онун һәјатында күндәлик мәшғәлә-тәһлүкәли вәрдиш һалына дүшдүјүнә көрә Маликин бир саат хәлифәлик арзусу баш тутур. Бу чүр «марағлы тамашалар»-дан һәзз алмаг ејни заманда бир өлкә башчысынын иј-рәнч симасыны ачмаг үчүн гүввәтли бәдии васитә, мүнәсиб драматуржи пријомдур. Әсәрдә көркәмли јер тутан, гардашына зидд бир гүтбә дуран Бәһлул мәрдлик, хејирхәһлыг символдур. Бу чүр сурәтләр Шаигин башга әсәрләриндә дә вар. Лакин өз конкрет иши, арзу вә дүшүнчәләри илә Бәһлул онлардан сечилир. О, һәр әлвәришли фүрсәтдән, һәтта Малик ибн Сәидин бир саат хәлифәлијиндән истифадә едәрәк өз мүтәрәгги көрүшләрини һәјата кечирмәјә чалышыр; јени мәктәбләрин ачылмасы, Бағдадла башга әрәб шәһәрләри арасында тичарәт әлагәләри јарадылмасы, јоллар чәкилмәси, һаг-сызлыг, оғурлуг, һумарбазлыг әлејһинә мүбаризә апарылмасы гајғысына галыр.

«Бир саат хәлифәлик» Абдулла Шаиг јарадычылыгынын сон бөјүк наилијјәтидир. Әсәр ојнанылдығы күндән (7 ијун 1958) М. Горки адына Азәрбајҗан Дөвләт Кәнч Тамашачылар Театрынын репертуарында көркәмли јер тутмуш, кәнч нәслин тәрбијәсинә вә мә'нәви инкишафына өз мүсбәт тә'сирини көстәрмишдир.

* * *

А. Шаиг фолклорла јанашы, бу зәнкин мә'нәви сәрвәтә сөјкәнән вә милли зәмин үзәриндә инкишаф едән классик әдәбијјатдан да мөвзулар сечиб ушағларын зөв-

гүнә ујгун тәрздә ишләмишдир. О, даһа чох Низами мөвзуларына мүрачиһәт етмишдир. Шаһг классик әдәбијаттын көркәмли нүмајәидәләринин јарадычылығыны кениш әдәби фәалијјәтә кечмәздән әввәл әтрафлы мүталиә еднб өјрәнмәјә башламышды. Халгымызын һикмәт долу сөз хәзинәси вә долгун мәзмунлу классик бәдиһи ирси һәмишә сәнәткарын руһуна гита верән, илһамыны чошдуран мәнбәләрдән олмушдур. Азәрбајчанын даһи шаһри Низаминин анадан олмасынын сәккиз јүз иллијинә кениш һазырлыг бу марағы вә мәнәббәти бир даһа гүввәтләндирмишдир. «Искәндәрнамә»ни Азәрбајчан дилиндә охучуларә чатдырмаг, дастан әсасында «Нүшабә» мәнзум драмыны јазмагла бәрабәр, Шаһг ушаглар үчүн дә Низами мөвзулары үзрә әсәрләр ишләмишдир («Фитнә», «Султан Сәнчәр вә гары»).

«Фитнә» (1946) пјеси²⁶² «Једди көзәл» поемасындакы «Бәһрамын өз кәнизи илә мачәрасы» адлы һекајә әсасында гурулмушдур. Әлбәттә, бу һиссә садмәчә сәһнәләшдирилмәмишдир. Бәзи јени сурәтләр јарадылмыш, жанрын тәләбләринә вә конкрет мәгсәдә ујгун дәјишиклик едилмишдир.

А. Шаһг бүтүн әһвалат боју вәрдиш вә зәһмәт мәсәләсини өн плана чәкмиш, ән кичик һадисәләрдә белә онлары охучунун јадына салмыш, бунун үчүн Низамидән ејни илә алдығы ајры-ајры әһвалатлары бәзән пјесин үмуми аһәнкинә ујгун оларәг дәјишмиш, онлары мәнз вәрдиш мәсәләси илә бағламышдыр. Беләликлә, вәрдиш мәсәләси мүәллиф тәрәфиндән даһа да инкишаф етдиләрәк пјесин драматуржи инкишафыны гүввәтләндирән, башга көмәкчи һадисәләри мүәјјәнләшдириб мөһкәмләдән әсас вә һәлледиһи бир амил кими көстәрилмишдир.²⁶³

Мәлүмдур ки, Низами Бәһрамы јени типли һөкмдар кими чаһландырмаг истәмшиди. «Једди көзәл»дә Бәһрам ағыллы, һүнәрли, әдаләтли шаһ кими сәчијјәләндирилир. Лакин Низами ону идеал һөкмдар сәвијјәсинә галдырмадығындан өз гәһрәманынын нөгсанларыны, мәнфи чәһәтләрини көстәрмәји дә јаддан чыхармамышдыр.

²⁶² Бах: «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1947, № 9, сәһ. 105—120.

²⁶³ Бах: Ј. Ә з и м з а д ә. «Фитнә» (М. Горки адына КТТ-да). «Азәрбајчан кәһнәләри» гәзети, 26 сентјабр 1947, № 115.

Шаһлыг гуруруну уча тутмаг, өз күчүнә һәддиндән артыг инанмаг, бәзән доғру сөзү һесаба алмамаг, әдаләтсиз һөкмләр чыхартмаг, чох вахт күнүнү ишрәтлә кечирмәк Бәһрам шаһын характериндә өзүнү көстәрән мәнфи һаллардыр. Кәнчләрә мәхсус үч пәрдәли мәнзум сәһнә әсәри олан «Фитнә» пјесиндә исә Бәһрамын хүсусијјәтләри там кенишлији вә бүтүн зиддијјәтләри илә верилмәмиш, бәлкә мәнфи чәһәтләри даһа габарыг көстәрилмишдир. Бәһрам шаһын тез-тез кеф мәчлисләри дүзәлтмәси, јанына шикајәтә кәлән кәндиләрә әввәлчә етинасыз мүнәсибәт бәсләмәси, Јавәрин оғлу Бәхтијары өлдүрмәк истәмәси, Фитнәнин мәнви һаггында һөкм вермәси вә с. буну әсасландырыр. Лакин Шаһг дә Бәһрамы мүстәбид һөкмдар кими үмумиләшдирмәмишдир. Низамидә олдугу кими Шаһгдә дә Бәһрамын мәнфи хүсусијјәтләри онун даһа чох өз күчүнә, кәнчлик вә шаһлыг гуруруна архаһанмасындан ирәли кәлир. Дүздүр о, бәзән тәсирә гапыларәг әдаләтсиз һөкмләр чыхарыр, лакин чох кечмир ки, бунун пешиманчылығыны вә әзабыны да чәкир.

Әсәрдә һадисәләри өз әтрафында чәмләшдирән, өз тәлеји вә фәалијјәти илә бағлајан мәркәзи сурәт Фитнәдир. О, көзәл, камаллы вә чәсур гыздыр. Фитнәнин башга бир үстүн чәһәти дә үрәкләри оvsунлајан мәләһәтлән сәси олмасыдыр. Бу чәһәт Низамидә дә вар. «Једди көзәл»дә охујуруг ки, әкәр Фитнә сәсини каманчаја туш етсәјди көјдә учан гуш вурулуб јерә дүшәрди.²⁶⁴ Бу мүбалиғә пјесдә кенишләндирилдијиндән Фитнә өз сәси илә бүлбүлләри сусдуран, үрәкләри јериндән ојнадан бир ханәндә кими дә диггәти чәлб едир. Әлбәттә, мәсәлә Фитнәнин көзәл сәси олмасында дејил. Мәсәлә бундадыр ки, Фитнәнин камалы илә бәрабәр, даһа чох хош сәси Бәһрамы әдаләт јолундан чыхмамаға чағыран, Бәхтијары шаһын гәзәбиндән горујан, өзүнү Јавәрин ити бычағындан хилас едән гүввәтли драматуржи васитәдир. Бәһрам нә гәдәр ағыллы вә һүнәрли олса да, һәлә һәјат тәчрүбәси аздыр, һөкмдарлыг етдији өлкәдән бир мүддәт кәнарда (Әрәбистанда) јашадығына көрә бәзи мәсәләләрдән хәбәрсиздир. Бунлары нәзәрә алан Фитнә шаһа

²⁶⁴ Бах: Н и з а м и К ә н ч ә в и. «Једди көзәл». Баки, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 83.

хејрхah ијјэтлэ јанашыб тэ'сир көстөрмөжө, онда фај-далы ишлэрэ вәрдиш јаратмаға, пис адәтләрин дәринләрә ишләмәсинә, көк салыб гол-будаг атмасына јол вер-мөмөжө чалышыр. О, дејир ки, һөкмдар анчаг кефи өзүнә пешә едәрсә өлкәсиндән хәбәр тутмаз. Јағсыз чыраг чох тез сөнән кими, өлкәсиндән хәбәрсиз дөвләт башчысы да мүтләг мәһв олар.

Бәһрам Фитнәнин «ағыл, камал мә'дәни», хошсәсли дилбәр олдуғуну е'тираф едир, ондан арыларса, көзләриндә дүнјанын гаранлыг зиндана дөнәчәјини дүшүнүр. Фитнә өзүнә верилән азадлыгдан истифадә едәрәк Бәһрамда нәчиб һиссләри гүввәтләндирмөжө, һәр чәтин ишин вәрдишлә баша кәлә биләчәји фикрини сүбут етмөжә сә'ј көстөрир. О, тез-тез дәрин бир инамла хатырладыр:

Дүнјада истә'дад, һәр көзәл һүнәр,
Данми вәрдишлә инкишаф едәр.²⁶⁵

Фитнә илә Бәһрам арасында бу мәсәлә барәсиндә башланан фикир ихтилафы сонрақы һиссәләрдә даһа конкрет шәкил алыр, фактларла әјаниләшдирилир вә әј-дынлашдырылыр. Ова чыхмыш шаһ охла чејранын аја-ғыны гулағына тикәркән гүрурлу төвр алараг бунун һү-нәр вә ја вәрдиш олдуғуну Фитнәдән сорушур. Фитнә бу ишин узун мүддәтли тәкрар нәтичәсиндә јаранан адәтлә бағлы олдуғуну сөјләдикдә, шаһ дәриндән дүшүнмәјәрәк бир анда өлүм һөкмү чыхарыр вә јеринә јетирилмәсини Јавәрә тапшырыр. Лакин Фитнә сағ-саламат галыр. Бу-нун сәбәби исә онун Јавәрә сон дәрәчә гијмәтли олан јед-ди көвһәр бағышламасы дејил, даһа артыг өлүм ајағында охудуғу јаныглы, үрәкпарчалајан маһнысынын бу-рахдығы сарсыдычы тә'сирдир. Јавәр Фитнәни мәнзәрә-ли јердә учалан имарәтинә—чоxpилләли сарајына көн-дәрир. Бурада она гајгы вә нәвазиш көстөрилмәси башга чәһәтдән дә әсасландырылмышдыр. Бәхтијар ојнаг вә шән тәбиәтли, саф гәлбли вә хош сәсли Фитнәни јүксәк һиссләрлә севир. Бир тәрәфдән Фитнәнин өз нәчиб хасиј-јәти, о бири тәрәфдән дә Бәхтијарын саф севкиси аилә үзвләрини бу гыза мөһкәм телләрлә баглајыр, үнсижәт вә мөһрибанчылығы күчләндирир. Јавәрин гызы вә арва-

²⁶⁵ «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1947, № 9, сәһ. 112.

ды да хејрхah адамлар кими көстөрилмишдир. Фитнә бу евә ајаг гојандан «мәрчан» адлы бузов гучағында һәр күн гырх пилләкан галхыб дүшүр. Бу күндәлик тәкрар шәкли алдығындан, бузов бөјүјүб көкәлдикчә ағырлашырса да Фитнәжө чәтинлик төрәтмир. Сон пәрдәдә Јавәрә гонаг кәлән шаһ вәзијјәти көрүб һејрәтләнир, сиррин сәбәбини өјрәндикдә «вәрдиш һәр һүнәрин ачары имиш» гәнаә-тинә кәләрәк, бир вахт өлүмүнә фәрман вердији истәкли кәнизинин сөзләринә бәрәәт газандырыр. Фитнәнин өлү-мүнә дәфәләрлә үрәкдән тәәссүфләнмиш һөкмдары бу ибрәтли сәһнә даһа да кәдәрләндирир вә хејли ајылдыр. Јавәр фүрсәти әлдән гачырмајыб әһвалаты олдуғу кими Бәһрама ачыр. Шаһ Фитнәнин сөзләринин доғру олду-ғуну тәсдиг едир:

Сән исбат ејләдин, һәр сәнәт, һүнәр,
Данми вәрдишлә инкишаф едәр.²⁶⁶

Һәр ики әсәрдә әһвалат никбин финалла битир. «Јед-ди көзәл»дә шаһын өз кәнизинә кәбин кәсдирмәси мүнә-сибәти илә, пјесдә исә Фитнәнин Бәхтијара нишанланма-сы мүнәсибәти илә шәнлик гурулулр.

Зәһмәтә алышмаг, ону севмәк, хејрхah ишләрә, нә-чиб әмәлләрә адәт етмәк әдибин әсәрләриндә тәблиг олу-нан көзәл кејфијјәтләрдәндир. Мөвзусу С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәсиндән көтүрүлмүш ејни адлы пјес-дә дә бу чәһәт диггәтәләјигдир. А. Шаигин һекајәни сәһ-нәләшдирмәси тәкчә өз достунун јарадычылығына мин-нәтдарлыг дүјүсү илә јанашмасы нәтичәси кими баша дүшүлмәмәлидир. Бунула бәрәбәр, әсас сәбәб һекајәдә Шаиг јарадычылығынын тәбиәтинә ујғун кәлән, онун һу-манизми, демократизми, әдәби-педагожи көрүшләри илә сәсләшән чәһәтләрин олмасыдыр. С. С. Ахундовун «Гара-ча гыз» әсәри Азәрбајчан нәсринин классик нүмунәләрин-дәндир. Тәрбијәви-педагожи хәтти күчлү олан бу әсәрдә-ки мәзијјәтләр, «кичик адамларын» бөјүк фачиәси Шан-ги дүшүндүрмүш вә о, 1948-чи илдә һекајәни сәһнәләш-диришидир. Кәчч Тамашачылар Театрынын репертуа-рындан хејли мүддәт дүшмәјән пјесдә «балача достла-рын» унутулмаз сурәтләри јарадылмыш, ата-

²⁶⁶ «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1947, № 9, сәһ. 119.

анасыны итирдикдөн сонра һәјатын ачыларыны дадан, мәшәггәтләре мә'руз галан јохсул Гарача гызла (Туту) варлы бәј аиләсиндөн чыхмасына бахмајараг һәлә гәлби корланмамыш Агча ханым арасындакы мүнәсибәт реалист гәләмлә чанландырылмышдыр. С. Санинин һекајәсиндә олдуғу кими, А. Шагин пјесиндә дә ушаг тәбиәтинин, ушаг зөвг, хәјал вә тәфәккүрүнүн инчә хүсусијјәтләри һәссаслыгла дујулуб әкс етдирилмиш, ибрәтли сәһнәләр верилмишдир. Ушагын тәбиәти еләдир ки, о, гадаган едилмиш шејә даһа чох чан атыр вә мараг көстәрир. Агча ханыма «хүсуси тәрбијә» тәрәфдары олан залым анасы, өмрүнүн сон чагыны Пири бабанын јанында кечирән Гарача гызла көрүшмәјә изин вермир. Лакин мүхтәлиф маневәрлә растлашсалар да, санки сәһрли гүввә онлары магнит тәк бир-биринә доғру чәкир. Мүхтәлиф кизли васитәләрлә баша кәлән көрүшләр јахынлыг вә достлуғу инкишаф етдириб елә бир мәрһәләјә чатдырыр ки, Туту өзүнү фәләкәтә атыр, Агча ханымын илан чалмыш голундан зәһәри соруб она јенидән чан верир. Гарача гызын бәјүк фәдакарлығы вә һәјат фачиәси чох тә'сирли бәдии васитәләрлә үмумиләшдирилмишдир. Бу, һәм һекајәдә, һәм дә пјесдә бәдии чәһәтдән олдуғча мә'налы вә долғун чыхмышдыр. Пјесдә диггәти чәлб едәчәк ајры мәсәләләр дә вар. Охучу-тамашачы Тутунун дүшдүју гарачылар мүнһити, мәншәти илә таныш олур, Јасәмән кими вәфалы, тәмиз, мәрд гадынлара түкәнмәз рәғбәт бәсләјир, Гарача гызла аталыг едән ағыллы, хејирхаһ, дүнјакөрмүш Пири бабанын нәчиб сурәтини узун мүддәт хәјалында кәздирир, үрәјиндә јашадыр. Ејни заманда әсәр әзазил Пәричаһанлара, гәддар гарачы Оручлара, онун өз мәнфәәтини күдән анасы Күлләриләрә, инсан чилдинә кирмиш вәһшиләрә—Гарача гызын мүсибәтинә баис олан дујғусузалара, кечмиш һәјатын рәзаләтләринә дәрин нифрәт ашылајыр.

* * *

Бәлидир ки, ушагларын руһуна тәмиз дујғулар ашыламаг, гәлбләрини сафлашдырмаг, әгилләрини итиләшдирмәк, тәфәккүрләрини зәнкинләшдирмәк ишиндә тәбиәт вә һејванлар аләми олдуғча марағлы саһәләрдәндир. Бу аләм ингилабдан әввәлки дөврлә олдуғу кими,

совет дөврүндә дә Шагин диггәтини тез-тез өзүнә чәлб етмиш вә о, мүхтәлиф јашлы ушагларын зөвгүнә, психоложи вә сәвијјәсинә ујғун кәлән бир сыра бәдии әсәрләр јаратмышдыр. Будур, чичәкдән-чичәјә, «јашыл бир јарпаг»дан, «инчә телли көј сүнбүлә» гонан «ал-әлван халлы», зәр ганадлы кәпәнәк («Кәпәнәк»), «башга күлләр ачанда» «гуш олуб учан» аз өмүрлү, бәјнубүкүк бәнөвшә («Бәнөвшә»), рәнки чәһрајы, дүмағ, гырмызы олан гәрәнфил («Гәрәнфил»), әтри һәр јаны бүрүјәи гызылкүл («Гызылкүл»), «ағ атласдан» дону күмүш кими парлајан занбаг («Занбаг») бүтүн иччәликләри илә көз өнүндә чанланыр. Чүнки мүәллиф 1928-чи илин мәнәсулу олан бу ше'рләрдә садәчә тәрәннүм јолу илә кетмәмиш, объекти образлы диллә, бәдии рәнкләр васитәси илә чанландырмаш, јенидән јаратмышдыр. Она көрә охучу санки һәр күлү, һәр чичәји өз көзү илә көрүр, һәрәсинин өзүнә мәнәсус көзәллик вә рајиһәсини дујур. Бә'зи нүмунәләр верәк:

Бәнөвшәјәм, бәнөвшә
Дүшмүшәм дилә-дишә.
Гызлар, огланлар мәнни
Дәриб тахарлар дөшә²⁶⁷.

Гәрәнфиләм мән,
Көзәл күләм мән.
Јашыл саплағлы
Бир сүнбүләм мән²⁶⁸.

Гызылкүләм, гызылкүл,
Мәнни севәр һәр көнүл.
Јашылдыр инчә белим,
Гызылдандыр һәр телним.
Сәһәр еркән ачарам,
Көзәл гоһу сахарам.
Әтрим тутар һәр јаны,
Мәнним кими күл һаны²⁶⁹.

Занбағам мән, занбағам,
Ај ишығындан ағам.

²⁶⁷ А б д у л л а Ш а г и н. Чочуг ше'рләри, Бақы, Азәрнәшр, 1934, сәһ. 5.

²⁶⁸ Јенә орада, сәһ. 6.

²⁶⁹ А б д у л л а Ш а г и н. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 22.

Ачдыгым һәр ағ чәтир
Әтрафа јаҗыр әтир.
Ағ атласдан донум вар,
Күмүш кими парылдар.
Мән дә көзәл чичәҗәм,
Тохунма ағ ипәҗәм.²⁷⁰

Шүбһәсиз, бу кичик бәдии парчаларын ушаглар үчүн фајдасы чоһдур. Бунлар мүхтәлиф күл-чичәјин конкрет әләмәт вә кејфијәтләри илә танышлыг јаратмагда, кичик ушагларын нитгини, зөвгүнү, дујма вә мүшаһидәчилик габилитәтини инкишаф етдирмәкдә гижмәтли сәнәт инчиләри сајыла биләр. Бу әсәрләрин руһуну «ушагларда ән кичик јашларындан етибарән инсанлыгың ән әсәс үнсүрләриндән бири олан көзәллик һиссини инкишаф етдирмәк» (Белински) кими әдәби-педагожи нөгтеји-нәзәрән дәјәрли мәтләб тәшкил едир.

А. Шаигин јарадычы руһунун дәринликләриндән гоһуб кәлән бу чүр лирик ше'рләри рәнкарәнк, јарашыгы күл дәстәсинә бәнзәтмәк олар. Инсан зәриф јарпагы күл дәстәсини иләјиб әтрини чијәринә чәкдикчә ләззәт алдыгы кими, бу сәнәт инчиләринин дә һәр бирини марагла охујуб хош дујгуларла һәјәчәнләнир, мә'нәви гита алып. Лакин ону шәрһ едә билмир. Бунун сәбәбини Белински ајдынашдырмышдыр. Лирик әсәрин мәзмунуну гаврајыб шәрһ етмәк она көрә мүмкүн дејил ки, «ону сөзлә нағыл етдикдә вә ја нәсрә чевирдикдә исә о, ичиндән зәррин, гәшәнк кәпәнәјин индичә учуб кетдији јарашыгсыз, чансыз бир габыға чеврилир».²⁷¹

А. Шаиг анчаг күл вә чичәкләрин хассәләрини көс-тәрмәклә кифајәтләnmәмиш, көзәллијин гајысына галмаг, ағачлары горумаг, шитилләр әкмәк, јашыллыгы чоһалтмаг кими әһәмијәтли мәсәләләрдән сөһбәт ачмыш, чанлы тәбиәт тәсвири фонунда совет вәтәнинә, онун тәбии сәрвәтләринә мәһәббәт идејасы әкс етдиришидир («Мешә көзәтчиси»—1954).

Мүәллиф бәзи әсәрләриндә «балача достларынын» фајдалы ишә, пешә вә сәнәтә марагындан, бу марагы инкишаф етдирмәкдән, пионер тәшкилатынын өһдәсинә

дүшән вачиб мәсәләләрдән данышмыш, истираһәт вә тә'тил күнләри мәктәблиләрин өз вахтларыны сәмәрәли кеңирмәк тәдбирләрини, әмәк вәрдишләринә јијәләнмә чәһдләрини, һәјатын мүәјјән зәрури мәсәләләрини гәләмә алмышдыр. 1934-чү илдә Азәрнәшр тәрәфиндән китабча шәклиндә бурахылмыш «Ојунчу бағалар» һекајәси²⁷² бу чәһәтдән диггәтәләјигдир. Тәчрүби әмәк вәрдишләринә ардычыллыгга јијәләнмәјин, гаршыја гојулан мәгсәд уғрунда инамла мүбаризә апармағын нәтичәсидир ки, мәктәбли Гамбај ојнамаг өјрәтдији бағалары илә мүсамирәдә чыхыш едиб бөјүк мүвәфғәјијәт газаныр. һекајә ушаглара зәһмәтә севки һисси, чалышганлыг, сәбирли, тәмкинли, ирадәли, ағыллы олмаг кими нәчиб кејфијәтләр ашылајыр. Ушаглары тәбиәт һадисәләри вә һејванлар әләми илә таныш етмәк, онларын мә'луматыны артырмаг, билијини зәнкинләшдирмәк үчүн 1950-чи илдә «Пионер» мәчмүәсиндә (№ 9) чап олунмуш «Тимсаһ ову» да чоһ дәјәрли һекајәдир. Бурада овчулуг вә онун хејриндән, тимсаһ кими вәһши һејванын јашајыш тәрзи вә хасијәтиндән данышылыр. Ушаглар өјрәнирләр ки, тимсаһ суда јашајыр, онун вәзләри үзә, сача сүртмәк үчүн көзәл маддәдир, ганы илан зәһәринә гаршы фајдалыдыр, көзләрә дәшән ағ титәни көтүрүр. Тимсаһларын гарнынын дәрсис јумшаг олур вә јунис балыгы онларын бөјүк дүшмәнидир. Бу балыг өз белиндәки тиканлары галдырагаг тимсаһын јумшаг гарныны хәнчәр төк доғрајыр. Бундан башга трахил гушунун тимсаһларла достлуг етдијини, овчулар тәрәфиндән тимсаһын нечә овландыгыны, әтинин ләззәтли јемәк олдуғуну, тимсаһларын нечә бала чыхартдыгыны, үмумијәтлә һејванлара мәхсус бир чоһ хүсусијәтләри дә өјрәнирләр. Әлбәттә, ушаглар бу чүр мә'луматы зоолокија фәнниндән дә өјрәнә биләрләр. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, һејванлар әләми илә, тәбиәт вә харичи мүһитлә чоһ марагланан ушаглара верилән бу мә'лумат «Тимсаһ ову»нда садәчә фактлар јыгымындан ибарәт олагаг галмајыб, мөһкәм сүжет

²⁷² Мүәллиф һекајә әсасында «Бағаларын рәгси» адлы сценари јазмыш вә әсәр Азәрфилм тәрәфиндән киноја чәкилмишидир (бах: «Чоһучу филми лазимдырмы?», «Әдәбијат гәзети», 8 ијун 1936. № 14).

²⁷⁰ А б д у л л а Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 22.

²⁷¹ В. Г. Б е л и н с к и. Сечилмиш мәғаләләр, Бақы, Ушагкәнчәшр, 1948, сәһ. 21.

дахилиндә эридиләрәк идеја-бәдии чәһәтдән мә'налы шәкилдә ишләнилмишдир.

«Ингилаб нәғмәси», «Дәмирчи нәғмәси», «Мәктәбли-ләр маршы», «Ана јурдум», «Вәтән», «Чалышан газар», «Колхоз бағында», «Идман нәғмәси» кими мөвзусу мүасир һәјатымызын мүхтәлиф сәһәләриндән алынған ше'рләрдә ушағларын нәчиб арзулары, ичтимаифајдалы ишләрә һәвәси, өлкәмизә бәсләдикләри мәнәббәти, онун тәбии сәрвәт, јашыллығ вә көзәлликләрини горумағ ешги ифадә олунмушдур. Бу ше'рләрдә коммунизм чәмијјәтинин фәал гуручулары олачағ хошбәхт совет ушағлары елмин әсасларына мәнкәм јијиләнмәјә, савадлы вә мэдәни олмаға, јүксәк мә'нәви-әхлағи сифәтләр кәсб етмәјә чағырылыр.

Мәктәб вә аилә тәрбијәси проблемини—мәктәбин аилә илә гаршылығлы алағәси мәсәләсини чанландыран, шифаһи халғ јарадычылығы вә классик әдәбијәтдан истифадә јолу илә јарадылан, тәбиәт вә һејванлар аләмини әкс етдирән әсәрләр Шаигин совет дөврү јарадычылығында даһа көркәмли јер тутур. Шаиг кичик јашлы ушағлардан тутмуш бөјүкләрә гәдәр, бир сөзлә, һамы үчүн, һәм дә әдәбијјатын, демәк олар ки һәр жанрында јазыб јаратмыш, јүксәк јарадычылығ иаилијјәтләри әлдә етмишдир. Ушағ әдәбијјаты кими чәтин, лакин шәрәfli бир сәһәдә узун мүддәт сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәси, кәләчәк нәсилләрин тәрбијәсинә хидмәт едә биләчәк зәнкин ирс гојуб кетмәси Шаиги Азәрбајчан әдәбијјаты, ичтимаи-бәдии фикри вә мэдәнијјәти тарихиндә јашадачағ әсас амилләрдән биридир.

1957—1960

Јағуб Исмаилов

ЖИЗНЬ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО
АБДУЛЛА ШАИКА

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку—1962

Нәширијјат редактору *Р. Қаримова*
Бәдии редактору *Ф. Сафаров*
Корректору *Х. Чафаров*

Чапа имзаланмыш 25/IX 1962-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂.
Кағыз вәрәғи 3,31. Чап вәрәғи 10,87. Һес.-нәширијјат вәрәғи 12,01.
ФГ 04984. Сифариш 657. Тиражы 1700. Гүмәти 60 гәп.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијјасы Мәтбәәси,
Бақы, Фәһлә проспекти, 96.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз	3
Биринчи фәсил. Һәҗәты	6
Икинчи фәсил. Ше'ри	51
Үчүнчү фәсил. Нәсри	88
Дөрдүнчү фәсил. Драматуркијасы	140
Бешинчи фәсил. Ушаглар вә кәңчләр үчүн әсәрләри	156

